

Шеф-редактор
С. О. Павленко

Головний редактор
В. О. Дятлов

Заст. головного редактора
О. Б. Коваленко

Редакційна колегія
В. О. Дятлов
М. К. Бойко
О. Г. Самоїленко
А. М. Боровик
Г. В. Боряк
Є. М. Луняк
О. Б. Коваленко
О. О. Маврин
О. П. Моця
Ю. А. Мицик
А. М. Острянок
С. О. Павленко
В. М. Половець
Г. В. Палакін
С. М. Савинович
Т. В. Чухліб
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада
І. М. Аліфіренко
О. Я. Гранін
Г. Ю. Івакін
С. Л. Лаєвський
Д. М. Лозовий
В. В. Мельничук
П. М. Мовчан
М. О. Носко
Н. Б. Реброва
І. М. Ситий
Ю. О. Соболев
О. П. Реєнт
В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор
О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерело-
знавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 5 від 18 грудня 2017 р.)

У ГЛИБ ВІКІВ

Келембет С. Великі князі Чернігівські: перші десятиліття
монгольського панування. 3

Бондар О. Оборонні двори Києво-Печерської лаври на території
Пакульської волості. 12

Філіпова Г. Київ та полонені шведи часів Північної війни:
маловідомі факти. 20

Сердюк І. Не бивши кума, не пити пива: «кумівство»,
стратегії і практики вибору хрещених батьків у суспільстві
Гетьманщини. 28

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Казімірова С., Тужик М. Ремесла та промисли Менської сотні у
другій половині XVII-XVIII ст. 34

Саєнко Н. Соціальна топографія Батурина другої половини
XVIII ст. (за матеріалами Рум'янцевського опису). 39

Козоріз В. Іноземні поселенці на землях села Великий Хутір. 48

Науменко А. Єврейська землеробська громада у селі Бреч
Сосницького повіту Чернігівської губернії. 56

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Подлевський С. Графіті Спасо-Преображенського собору в
Чернігові. 61

Корнієнко В., Чигирик І., Четверікова І. Документи з історії
дослідження Адріаном Праховим старожитностей
Чернігова у 1892 р. (з фондів Національного заповідника
«Софія Київська»). 73

Миколайко Т. Іван Мазепа – титор Троїцького собору
в Чернігові. 84

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії
Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 8). 89

РОЗВІДКИ

Дятлов В. Середньовіччя і реформація.
Проблема континуїтету в історіографічному дискурсі 128

Маслійчук В. Освітні ініціативи в Малоросійській губернії
1797 – 1802 рр. 137

Котельницький Н. Микола Андрійович Шліппенбах –
нащадок І. І. Петрункевича. 143

Половець М. Павло Павлович Білецький-Носенко (1774 – 1856) . 154

Хаценко О. Внесок П. Я. Дорошенка у розвиток національної
культури. 161

ГЕНЕАЛОГІЧНІ НОТАТКИ

Бойко Л. Настоятелі Георгіївської церкви. 167

Шекун В. Неопублікований родовід С. Д. Носенка. 173

ЮВІЛЕЇ

Кузьменко В. Добротворець. На пошану 80-річчя
Михася Ткача. 178

Студьонова Л. Завжди в пошуку. 184

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

Павленко С. Зображення І. Мазепи та його близьких у композиції
«Успіння» (книга «Новий Завіт» 1753 р.) 186

Циганок О. Про жанрові особливості твору Лаврентія Кривоноса
«КІЮТ СРІБНОКОВАНИЙ...» (1695). 191

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Грич І. Схід і Південь України: час, простір, соціум. Том 2.
Матеріали до бібліографії. – Київ, 2016. – 943 с. 195

НЕКРОЛОГ
Пам'яті Володимира Миколайовича Сапона 202

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

ISSN 2518-7422

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Хлібопекарська, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua (ISSN 2518-7430)

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська національна наукова бібліотека

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94 (477)+929.5

Станіслав Келембет

ВЕЛИКІ КНЯЗІ ЧЕРНІГІВСЬКІ: ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ МОНГОЛЬСЬКОГО ПАНУВАННЯ

У статті досліджується питання про великих князів, які правили у Чернігові після загибелі Михайла Всеволодовича (1246 р.) і до утвердження там його сина, Романа Брянського (1280-ті рр.). Імена цих князів нам відомі лише з церковних пом'яників – Введенсько-Печерського та Любецького синодика. Автор пропонує версії про походження, а також приблизну хронологію правління згаданих князів – Святослава Всеволодовича, Всеволода-Лаврентія Ярополчича і Всеволода-Семена Володимировича (?).

Ключові слова: Чернігів, династія Ольговичів, Введенсько-Печерський пом'яник, Любецький синодик, літописи, генеалогія.

В історії давньої Південної Русі (басейн Середнього Подніпров'я), зокрема й Сіверщини, безперечно, найбільш «темним» періодом є час її знаходження у складі західної частини Монгольської імперії – т. зв. Улусу Джучі (більш відомого під дуже пізньою і некоректною назвою «Золота Орда») від 1240-х до 1370-х рр. Обмеженість наших знань про історію Сіверщини монгольського періоду пов'язана, в першу чергу, з тим, що в даний час у Південній Русі, навіть у Києві, внаслідок загального культурного занепаду взагалі припинилося ведення літописів; принаймні, такі не залишили хоча б якихось слідів свого існування¹. Літописців же Північної Русі події на далекому півдні цікавили мало: зафіксовані ними події, що стосуються Сіверщини, можна перерахувати буквально на пальцях однієї руки, причому всі вони відносяться до середини – 2-ї половини XIII ст., залишаючи абсолютною «білою плямою» період з кінця XIII до середини XIV ст.² Що стосується Галицько-Волинського літопису (доведеного до кінця 1280-х рр.), то його звістки про Сіверщину монгольського періоду також є дуже нечисленними, причому майже всі вони стосуються лише свояків галицько-волинських Романовичів – Михайла Чернігівського та Романа Брянського. Чернігів у вказаній пам'ятці після 1246 р. згадується всього два рази, та й то навіть без конкретного імені його правителя. Загалом же ми вимушені констатувати факт, що в літописах за величезний, більш ніж 150-річний період з 1246 по 1401 рр., не згадана жодна особа з титулом князя Чернігівського!

Зі вказаних причин нашим головним джерелом про князів Сіверщини монгольської доби є такі специфічні пам'ятки, як церковні пом'яники, інакше звані синодиками. Давній пом'яник князів Чернігівських, у редакції кінця XV ст., зберігся до нашого часу в складі двох пізніших пам'яток. Основна з них – це пом'яник Введенської церкви у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври, започаткований у 1654 р. (далі – Введенсько-Печерський пом'яник, ВПП); інша – синодик Любецького Антонієвського монастиря, започаткований у 1751 р. (далі – Любецький синодик, ЛС). Хоча обидві пам'ятки і мають дуже пізні походження, внесені до них списки князів XI – XV ст. як великих (власне Чернігівських), так і удільних, безперечно, уві-

© Келембет Станіслав Миколайович – кандидат історичних наук, доцент.

брали в себе поминальні записи, що робилися відразу після смерті самих цих князів. Основну цінність для нас представляє більш давній і повний ВПП, а ЛС, порівняно з ним, практично не містить додаткових даних; крім того, в ньому фіксується ряд пропусків та ненавмисних помилок, зроблених переписувачем³.

У даній статті ми спробуємо проаналізувати ті скупі дані, що збереглися у пом'яниках про чернігівських володарів за кількадесятирічний період – від загибелі Михайла Всеволодовича (1246 р.) і до утвердження в Чернігові Романа Старого, князя Брянського (1260/1280-ті рр.). Отже, у ВПП між Михайлом Всеволодовичем та Романом Старим записані наступні особи, які теоретично могли князувати в Чернігові (цитати подаємо курсивом, у квадратних дужках наводимо також відповідні варіанти з ЛС)⁴.

«Вели(к): Кн(з): Пантєлєимона, Мстислава Че(р)ниговского, и Кн(я)гню єго Марфу.» [«Ве(л): Кн(я)зя, Пантєлимона Мстиславича (помилково саме так. – С. К.) Чернѣ(г): и Кн(я)гню Єго Марфу»]. В цьому запису, безперечно, поминається Мстислав II Святославич – дядько Михайла Всеволодовича, який насправді був не наступником, а попередником Михайла в Чернігові (загинув у битві з монголами на р. Калці 1223 р.). Інший Мстислав Чернігівський, Глібович, записаний у пом'янику дещо нижче. Як бачимо, в даному випадку хронологічна послідовність великих князів Чернігівських є порушеною (до речі, вже вдруге – дещо раніше великий князь Костянтин-Олег († 1204) поминається після його брата, Данила-Всеволода Святославича, хоча реально князував у Чернігові перед ним).

Далі, після двох удільних князів кінця XII ст., у ВПП записано «Вели(к): Кн(з): Антонія Володимира. Игоровича, и Петронєллу:» [«Кн(з): Антонія Володимира игоревича»]. Мова йде про Володимира Ігоревича (народився у 1170 р.), старшого сина знаменитого Ігоря-Георгія Святославича, князя Новгород-Сіверського та великого князя Чернігівського († 1201). Його титул у ВПП – великокняжий, але без звичного уточнення «Чернігівського», – напевне, пояснюється тим, що протягом 1206 – 1208 та 1211 рр. Володимир Ігоревич посідав великокняжий стіл у Галичі, який за своїм значенням уже нічим не поступався Чернігову⁵.

«Вели(к): Кня(з): Олга Черниговского, Въ иноцє(х) Павла: Кн(я)гню єго Єфросинїю:» [у ЛС пропуск]. За нашим переконанням, у даному запису поминається Олег-Павло Ігоревич (народився у 1174/75 р.), син Ігоря Святославича та молодший брат Володимира Ігоревича, записаного безпосередньо перед ним. Був тотожним з князем Олегом Курським, який у 1226 р. мав масштабний конфлікт з Михайлом Чернігівським. Напевне, причиною цього конфлікту було суперництво за Чернігів, де Олег цілком міг посісти великокняжий стіл у 1225 р., під час перебування Михайла в Новгороді. Після миру 1226 р. Олег Ігоревич, можливо, визнавався рівним співправителем Михайла Всеволодовича в Чернігівській землі⁶. Тому цілком логічно, що у ВПП Олег записаний після Михайла, але до Мстислава Глібовича, великого князя Чернігівського у 1235 – 1239 рр. (див. нижче).

Далі, після п'яти удільних князів 1-ї половини XIII ст. – синів Мстислава Святославича († 1223) та Ярослава Всеволодовича († 1198) – у ВПП йде перший запис, який відноситься безпосередньо до нашої теми. «Вели(к): Кн(з): С(вя)тослава Всеволодича. Черниго(в)ского Въ иноцє(х) Онуфрїа: и Кн(я)гню єго Марїю: и С(ы)на єго Бориса:» [«Ве(л): Кн(я)зя: С(вя)тослава Всеволодича че(р). и Кн(я)гню Єго Марїю и С(ы)на ихъ Бориса:»]. На перший погляд, тут поминається добре відомий Святослав III Всеволодович, великий князь Чернігівський, потім Київський († 1194). Саме так і вважав Р. В. Зотов⁷. Однак, по-перше, постає питання: чому цей Святослав Всеволодович поминається після свого молодшого брата Ярослава, п'яти власних синів і навіть кількох онуків, включаючи Михайла Всеволодовича († 1246)?!

Та головне, насправді Святослав III Всеволодович, як і має бути, у пом'янику записаний значно раніше, у його початковій частині. Серед великих князів Чернігівських з іменем Святослава тут поминаються: 1) Микола-Святослав – син Ярослава Мудрого, засновник роду князів Чернігівських († 1076); 2) інший Микола-Святослав з дружиною Анною; 3) Святослав, у чернецтві Гаврило, з дружиною Катериною. Щодо

другого з цих Святославів, то ще М. Д. Квашнін-Самарін, який був знайомий лише з випискою архієпископа Філарета (Гумілевського), де Микола-Святослав названий князем (а не великим князем) Чернігівським⁸, ототожнив його зі старшим сином записаного перед ним Давида Святославича – Святошею, який у 1107 р. постригся в ченці Києво-Печерського монастиря під іменем Миколи⁹. Після публікації Р. В. Зотовим оригінального тексту ЛС з'ясувалося, що Микола-Святослав титулувався там великим князем Чернігівським, яким Святоша ніколи не був. Тим не менш, Зотов визнав у даному випадку великокняжий титул помилковим, і слідом за Квашніним-Самаріним ототожнив Миколу-Святослава зі Святошею Давидовичем¹⁰.

Однак навряд чи подібна помилка була можливою в початковій частині синодика, де поминалися *виключно* великі князі Чернігівські. Крім того, за даними Києво-Печерського патерика, Святоша-Микола прожив у чернецтві аж 36 років (3 роки працював у поварні, 3 роки привратником і 30 років жив у келії)¹¹. Якби у ВПП-ЛС поминався саме Святоша, то яким чином можна пояснити, що тут не відзначений навіть сам факт його постригу в чернецтво? Адже в такому джерелі, як церковний пом'яник, усі випадки прийняття князями чернецтва обов'язково відзначались (хоча більшість із них і були формальними, здійсненими лише в передчутті близької смерті). Виходячи з цього, ми цілком погоджуємося з думкою А. В. Шекова, що в даному запису пом'яника мова йде про Святослава Ольговича († 1164), молодшого сина Олега-Михайла Святославича (№ 3)¹². У хрещенні він дійсно звався Миколою, про що свідчить його власний Устав Новгородській єпископії 1137 р.¹³, а також дані сфрагістики¹⁴.

Щоправда, Р. В. Зотов вважав, нібито Святослав Ольгович поминається у наступному запису пом'яника як Святослав, у чернецтві Гаврило. «Що князь, згаданий у даній статті Синодика повинен бути по батькові саме Ольгович, це видно ще з того, що за літописами ми знаємо лише трьох вел. князів чернігівських Святославів, з котрих Святослав Ярославич уже був вміщений вище, у статті № 2 рукописного Синодика, а Святослав Всеволодович буде показаний нижче, у статті № 24»¹⁵. На перший погляд, це дійсно так. Святослав, у чернецтві Гаврило, у пом'янику записаний з дружиною Катериною, а Святослав Всеволодович (№ 35) – з дружиною Марією. Більше того, після публікації ВПП з'ясувалося, що Святослав Всеволодович у чернецтві звався Онуфрієм, а не Гаврилом. Отже, мова, безперечно, йде про двох різних Святославів Чернігівських. Але чи обов'язково ототожнювати Святослава-Онуфрія Всеволодовича саме з Святославом III Всеволодовичем? Судячи з місця його запису – зовсім ні. А. В. Шеков вважає, що Святослава-Гаврила слід ідентифікувати зі Святославом Всеволодовичем († 1194). Що ж до Святослава-Онуфрія Всеволодовича, дослідник припускає: «Вірогідно, під умовним № 24 (за нумерацією Зотова. – **С. К.**), судячи з його місця у пом'янику, приведено вказівку на не відомого за іншими джерелами князя, що помер у XIII ст. (сина великого князя Всеволода Святославича Черного – ?)»¹⁶.

Дійсно, під третім Святославом Чернігівським, у чернецтві Гаврилом, у пом'янику міг матися на увазі лише Святослав III Всеволодович. По-перше, в такому випадку його місце буде точно відповідати хронології правління великих князів Чернігівських: він поминається після Святослава-Миколи (Ольговича) і перед Ярославом (Всеволодовичем). По-друге, свідчення пом'яника про постриг Святослава Всеволодовича у чернецтво (з ім'ям Гаврила) підтверджується й літописними даними¹⁷, тоді як про Святослава Ольговича літописи цього не повідомляють. Та головне, в наступному розділі ВПП – «Помяни Г(оспод)и д(у)ша Бл(а)говѣрны(х), Велики(х) Кн(я)ги(н)», – зустрічаємо «Вели(к): Кн(я)гню Єкатерину С(вя)тослава Кієвського»¹⁸. А вона могла бути лише дружиною Святослава Всеволодовича, який протягом життя княжив і в Чернігові, і в Києві. Безперечно, мова йде про *ту саму* Катерину, яка записана і в чернігівському пом'янику – разом зі своїм чоловіком, який тут названий великим князем не Київським, а Чернігівським.

Таким чином, можна вважати беззаперечним той факт, що Святослав Всеволодович, у чернецтві Онуфрій, одружений на Марії, не може бути тотожним зі Святославом III Всеволодовичем, у чернецтві Гаврилом, одруженим на Катерині.

Отже, Святослав IV Всеволодович займає перше місце серед тих великих князів Чернігівських, які були такими після загибелі Михайла Всеволодовича (1246 р.), а за літописними даними взагалі не відомі.

«Вели(к): Кн(з): Феодора Мстислава Глѣбовича Черниговского:» [*«Вел(л): Кн(я)зя Феодора Мстислава Глѣбовича:»*]. Мстислав III-Федір Глібович, молодший двоюрідний брат Михайла Всеволодовича, посідав чернігівський стіл у 1235 – 1239 рр. – в якості васала Михайла під час його княжіння у Галичі та Києві. Хоча після 1239 р. Мстислав у джерелах не згадується, чисто теоретично він міг князувати в Чернігові й після загибелі Михайла Всеволодовича¹⁹. Однак такий варіант є досить маловірогідним, а тому включати Мстислава Глібовича до числа великих князів Чернігівських монгольського періоду ми не будемо.

Далі, після двох удільних князів, йде поминання «Вели(к): Кн(з): Всеволода Ярополчича Черниго(в)ско(го) и менѣмъ Лаврентія: И кн(я)гини его Феодору и Настасію:» [*«Вел(л): Кн(з): Лаврентія Всеволода Ярополчича чє(р). и Кн(я)гню Его Анастасію.»*]. Напевне, Всеволод IV-Лаврентій Ярополчич, молодший троюрідний брат Михайла Всеволодовича (за іншими джерелами не відомий), княжив у Чернігові після Святослава IV Всеволодовича.

Далі, після загадкового князя Івана Андрійовича (у ЛС пропущений) у ВПП записано «Кн(з): Василія Черниговского, и Кн(я)гини его Феклы:» [*«Кн(з): Василія и Кн(я)гню Его Феклу.»*]. Це єдиний випадок у ВПП, коли географічна складова «Черниговского» вживається без відповідного титулу «Великого Князя». Ми схильні вважати, що в даному випадку слово «Великого» навряд чи могло бути пропущене переписувачем, оскільки в ЛС воно також відсутнє; більше того, тут пропущене і слово «Черниговского». Через це загадкового Василя до числа великих князів Чернігівських ми залучати не будемо, хоча й усвідомлюємо, що повністю такий варіант виключати не можна. Якщо читання ВПП все-таки правильно передає текст протографу, то це, мабуть, означає, що Василь був сином якогось великого князя Чернігівського (Всеволода-Лаврентія Ярополчича?), який так і не встиг отримати власного уділу.

«Вели(к): Кн(з): Симеона, Всеволода Черниго(в)ско(го), и С(ы)на его Кн(я)зя Феодора. С(вя)тослава оубієнна(го) о(т) литвы. и Кн(я)гню его Евфимію:» [*«Кн(з): Симеона Всеволода чє(р): и С(ы)на Его Кн(я)зя Феодора С(вя)тослава оубієннаго о(т) литви Кн(я)гню Его Евфимію.»*]. У цьому запису поминається ще один великий князь Чернігівський, за іншими джерелами не відомий – Всеволод V-Семен.

Наступним у ВПП записаний великий князь Роман Старий Чернігівський та його син Олег, також великий князь Чернігівський, у чернецтві Леонтій. Обидва вони, на відміну від попередніх князів, відомі нам також і за літописними даними, де Роман протягом 1263 – 1285 рр. фігурує як князь Брянський. Великим же князем Чернігівським Роман Михайлович, крім церковного пом'яника, був названий також у напису від 26 вересня 6796 (1288) р., що читався на іконі пресв. Богородиці з Брянського Свенського монастиря (це питання буде розглянуте нами в окремій роботі).

Таким чином, дані ВПП дозволяють стверджувати, що протягом досліджуваного періоду чернігівський стіл посідали, як мінімум, три особи з титулом великого князя: Святослав IV Всеволодович (у чернецтві Онуфрій), Всеволод IV-Лаврентій Ярополчич та Всеволод V-Семен. Далі ми спробуємо, наскільки це взагалі можливо, визначити походження кожного з них. При цьому будемо виходити з того принципу, що протягом 2-ї половини XIII ст., як і в домонгольський період, успадкування чернігівського стола, в основному, визначалося правом родового старшинства. Воно полягало в тому, що будь-який представник династії Ольговичів, навіть наймолодший у межах свого покоління, мав більше прав на Чернігів, ніж будь-який представник наступного покоління, навіть найстарший. На практиці цей принцип ніколи не виконувався «стовідсотково», іноді поступаючись обставинам політичної кон'юнктури. Але в цілому він дотримувався досить суворо: за весь домонгольський період фіксується лише один випадок, коли старший представник певного покоління Ольговичів «обійшов» молодшого представника попереднього покоління (Михайло Всеволодович Олега Ігоревича у 1223 р.), та й то це призвело до масштабного конфлікту, який, цілком можливо, завершився взаємно-задовільним компромісом (див. вище).

Що стосується досліджуваного періоду, то про дотримання в цей час серед Ольговичів права родового старшинства свідчить той факт, що другий із наступників Михайла Всеволодовича – Всеволод IV Ярополчич – точно був його молодшим троюрідним братом. Виходячи з цього, логічно припустити, що безпосередній наступник Михайла, Святослав IV Всеволодович, також не міг належати до наступного покоління Ольговичів. У такому разі «ідеально» було б визнати Михайла і Святослава рідними братами, синами Всеволода Святославича Чермного (припущення А. В. Шекова). Єдиний інший «претендент» на роль батька Святослава Всеволодовича – це Всеволод Святославич, князь Трубецький († 1196), молодший брат знаменитого Ігоря. І нам здається, що правильним слід визнати саме такий варіант.

По-перше, досить маловірогідно, щоб рідний брат Михайла Всеволодовича, якби такий дійсно існував, жодного разу не згадувався б у літописних звістках про цього князя Чернігівського, загалом доволі численних. А по-друге, в березні 1232 р. з Чернігова до Новгороду прибуло кілька місцевих бояр-втікачів – разом «съ княземъ Святославомъ Трубецькимъ». Очевидно, згадана боярська партія розраховувала посадити Святослава на новгородському столі в якості представника Михайла Чернігівського (князя Новгородського у 1225 та 1229 – 1230 рр.) – суперника Ярослава Переяслав-Суздальського. Однак позиції прихильників Ярослава у Новгороді виявилися занадто сильними, через що «въспятися назадъ князь Святославъ в Русь, уразумѣвъ, яко сии (новгородці. – **С. К.**) солгаша имъ»²⁰.

Цілком логічно припустити, що Святослав Трубецький був сином Всеволода Святославича Ольговича, який народився після 1151²¹ і до 1159 р.²², а у 1185 р. згадується як князь Трубецький²³. Якщо це справді так, то ми «отримуємо» повного тезку великого князя Святослава Всеволодовича, в чернецтві Онуфрія. Він був на одне покоління старшим за Михайла Всеволодовича, хоча, походячи із наймолодшої лінії Ольговичів, фізично доводився приблизно ровесником князя Чернігівського. Пропонуючи Святославу престижний стіл у Новгороді Великому, Михайло міг мати на меті хоча б частково «компенсувати» родові права князя Трубецького на чернігівський стіл. На момент загибелі Михайла Всеволодовича у 1246 р. Святослав Всеволодович Трубецький досяг уже поважного віку – близько 60-70 років. Тож саме він, гадаємо, і став наступником Михайла на великокняжому столі в Чернігові. Мабуть, саме посол Святослава Всеволодовича у травні 1247 р. приєднався до папського легата Платона Карпіні, який повертався з Орди Батия: «З нами з Команії (половецьких степів. – **С. К.**) виїхав також посол князя Чернігівського і довго їхав з нами по Русії»²⁴.

Наступником Святослава IV Всеволодовича на чернігівському столі став Всеволод IV-Лаврентій Ярополчич. Унікальне для Ольговичів по батькові цього князя не залишає сумнівів у тому, що він був сином Ярополка-Гаврила Ярославича (записаний у ВПП і ЛС децю вище, а в літописах згадується у 1197 та 1212 рр.²⁵), онуком Ярослава Всеволодовича (великий князь Чернігівський у 1180 – 1198 рр.). Оскільки Ярополк Ярославич у Чернігові ніколи не княжив, то запис його сина в пом'янику з титулом великого князя Чернігівського свідчить про те, що Ольговичі не «випадали з черги» на чернігівський стіл навіть у тому випадку, коли їхні батьки такої «черги» не дочекалися. Це є ще одним аргументом на користь нашої ідентифікації попереднього великого князя Чернігівського, Святослава Всеволодовича, як сина Всеволода Святославича Трубецького.

Хоча сам Всеволод Ярополчич у інших джерелах, крім чернігівського пом'яника, і не згадується, до періоду його княжіння в Чернігові може відноситися повідомлення Галицько-Волинського літопису про волинсько-чернігівський династичний союз, установлений восени 1259 р. «В тыа же дни веселе бысть у Василка князя у Володимери городѣ (Волинському – **С. К.**): нача отдавати дъщерь свою Олгу за Андрѣя князя за Всеволодича к Чернѣгову»²⁶. Виходячи з даних ВПП та ЛС, не викликає сумніву, що Андрій Всеволодович був не князем Чернігівським, а лише сином такого – Всеволода-Лаврентія Ярополчича або, можливо, його наступника Всеволода-Семена.

Щодо великого князя Всеволода-Семена Чернігівського, то протягом XIII ст. у літописах серед всіх Ольговичів згадується (крім Всеволода Чермного) лише

один Всеволод – молодший син Володимира Ігоревича. У 1210 р. Володимир, посівши (вдруге) княжий стіл у Галичі, відправив сина Всеволода з дарами до короля Угорського²⁷. При цьому варто зазначити, що Всеволод Володимирович навряд чи міг народитися раніше 1190 р., оскільки був другим сином свого батька, який сам народився 8 жовтня 1170 р.²⁸.

Зі Всеволодом Володимировичем Всеволода-Семена Чернігівського ототожнив ще архієпископ Філарет (Гумілевський)²⁹, потім цю версію підтримали М. Д. Квашнін-Самарін³⁰ та Р. В. Зотов³¹. Останні, крім того, схилилися до думки, що син Всеволода-Семена, Святослав-Федір, також згадується в Галицькому літописі – під 1255 (потрібно 1254) р., коли якийсь Федір виконував доручення Ізяслава, якому нещодавно вдалося захопити Галич³². Вважаючи цього Ізяслава Володимировичем, указані дослідники ототожнювали Федора з його племінником – Федором-Святославом Всеволодовичем-Семеновичем. Але далеко не факт, що Ізяслав 1255 р. був сином Володимира Ігоревича: принаймні, той Ізяслав, який згадується Галицьким літописом у 1230-х рр. і виступав претендентом на Київ³³, в інших зведеннях зветься Мстиславичем³⁴, онуком Романа (Ростиславича Смоленського)³⁵. Крім того, якби в Галицькому літописі під 1255 р. мався на увазі Федір-Святослав Всеволодович, то постає питання: чому він названий тут не князівським, а лише хрестильним іменем, яке для двоїменних князів у літописах майже ніколи не вживалося (той же Ізяслав постійно фігурує лише зі своїм князівським іменем)? Вірогідніше за все, Федір 1255 р. був зовсім не князем, а звичайним боярином Ізяслава (Мстиславича).

Що ж до версії про тотожність Всеволода-Семена Чернігівського та Всеволода Володимировича, то вона нам видається цілком прийнятною. В межах покоління Ольговичів, до якого належали Михайло Всеволодович та Всеволод Ярополчич, їхнім наступником у Чернігові міг бути лише онук Олега († 1180), Ігоря († 1201) чи Всеволода († 1196) Святославичів Ольговича. Це цілком відповідає старшинству Всеволода Володимировича, другого сина Володимира Ігоревича. Вірогідність же того, що Всеволод-Семен був двоюрідним чи троюрідним братом Всеволода Володимировича, невідомим із літописів, нам видається мінімальною – але остаточно не виключеною (зокрема, Всеволод-Семен *теоретично* міг бути сином Святослава IV Всеволодовича, онуком Всеволода Святославича Трубецького).

У межах наступного покоління Ольговичів Всеволод-Семен теоретично міг бути онуком Олега-Костянтина Святославича († 1204) або його брата Всеволода Чермного, тобто сином Михайла Всеволодовича – братом Романа Старого, записаного у пом'янніку відразу після Всеволода-Семена. Дійсно, в московських родоводах, укладених близько 1530 р., третім із синів Михайла Всеволодовича названий Семен, князь Глухівський і Новосильський³⁶. Можна було б припустити, що Семен Михайлович, якщо такий реально існував, насправді був старшим за Романа і займав чернігівський стіл перед ним. Однак, по-перше, Семен у родоводах не названий Всеволодом, тоді як у світських джерелах і взагалі у побутовому житті двоїменні князі були відомі насамперед під своїми князівськими іменами. А по-друге, родоводи нічого не знають про те, що Семен Михайлович був великим князем Чернігівським – досить дивно, якби це було насправді так. Для того ж, щоб визнати Всеволода-Семена Чернігівського онуком Олега-Костянтина Святославича, джерела взагалі ніяких підстав не дають (ми вважаємо, що нащадки вказаного Олега закріпили за собою Новгород-Сіверський уділ, але це вже окрема тема).

За даними ВПП і ЛС, син Всеволода-Семена Чернігівського Святослав-Федір був убитий литовцями. Можливо, це сталося у 1263 р. під час масштабного литовського нападу на Чернігівську землю, хоча головним його об'єктом і був Брянськ. «В се же время послать бяше Миндовгъ всю свою силу за Днѣпръ на Романа на дебрянского князя». «И в то время рать прииде на Романа литовського (литовская), онъ же бия с ними и побѣди я, самъ же раненъ бысть, не мало бо показа мужьство свое, и пріеха въ Дебрянскъ с побѣдою и честію великою»³⁷. Цілком можливо, що великий князь Чернігівський, Всеволод-Семен Володимирович (?), вислав на допомогу Роману свого сина, Святослава-Федора, якому в битві з литовцями пощастило менше, ніж

князю Брянському (Роман був лише поранений). Утім, це є не більше ніж гіпотезою, і ми вимушені констатувати, що жодне із двох датованих повідомлень про Чернігівську землю досліджуваного періоду, 1259 і 1263 рр., до конкретного великого князя Чернігівського віднесене бути не може. У 1259 р. таким міг бути як Всеволод IV-Лаврентій Ярополчич, так і Всеволод V-Семен Володимирович (?); а у 1263 р. чернігівський стіл міг посідати вже і Роман Михайлович, названий князем Брянським за своєю удільною столицею, яка залишилася його фактичною резиденцією і після успадкування Чернігова (але це вже тема окремої роботи).

1. Наскільки ми знаємо, єдина згадка про чернігівське літописання монгольського періоду – це родовід московських дворян Толстих та Васильчикових – нащадків бояр князів Чернігівських: навівши їхні імена до виїзду в Москву в середині XV ст., укладач родоводу додає: «о сем пишет в Летописце Черниговском» (Козляков В. Н. Дашковский сборник XVII века // Рязанская вивлиофика. Исторический альманах. – Рязань, 2000. – Вып. 1. – С. 18). Але ця пам'ятка була створена аж наприкінці XVII ст., і до того ж носить тенденційний характер: укладачеві було вигідно, при викладенні найдавніших поколінь родоводу послатись на якесь «авторитетне» джерело. Зокрема, твердження про те, що предок Толстих виїхав до Чернігова «из Немец из Цесарского Государства» – це класичний, дуже популярний серед московської знаті міф про виїзд з-за кордону. Тому достовірним джерелом, у цьому випадку, родовід Толстих вважатися не може.

2. Відомі також два історико-літературні твори, які, хоч і включені до складу ряду північно-руських літописних зведень, насправді є самостійними пам'ятками. Це «Сказання про вбивство Михайла Чернігівського» (за його розширеною редакцією) і т. зв. «Оповідь про баскака Ахмата», присвячена трагічним подіям у «княженні Курьскыя области». Остання в північно-руських зведеннях «штучно» вставлена під 6791 – 6792 (1283 – 1284) рр., тоді як насправді описувані в ній події відбулися не раніше 1287 р., очевидно, – у 1289 – 1290 р. (Кучкин В. А. Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата // Средневековая Русь. – М., 1996. – Вып. 1. – С. 32-38). Тоді як О. О. Шахматов, нічого не знаючи про цей факт, вважав, що повість була запозичена з Чернігівського літопису кінця XIII ст., який нібито закінчувався саме на 1284 р.! (Шахматов А. А. Общерусские летописные своды XIV и XV веков // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1900. – Ч. СССXXXII. – С. 162-163, 170). Ця гіпотеза жодних підстав під собою не має: якби північно-руські укладачі дійсно користувалися Чернігівським літописом за другу половину XIII ст., то чому вони не запозичили звідти *жодного* повідомлення хоча би про кого-небудь з чернігівських князів цього періоду? І взагалі, останнім часом все більше гіпотез-реконструкцій Шахматова визнаються штучними побудовами.

3. Див.: Келембет С. Пом'яники (синодики) князів Чернігівської землі як історичне джерело // Сіверянський літопис. – 2016. – № 6. – С. 19-37.

4. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 17; Синодик Любецького Антонієвського монастиря. – Чернігов, 1902 (факсимільне видання). – Арк. 17зв.-18.

5. Див.: Келембет С. Олег-Павло Ігорович, князь Курський та великий князь Чернігівський // Сіверянський літопис. – 2017. – № 4. – С. 5.

6. Там само. – С. 6-9.

7. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 75.

8. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 37.

9. Квашнин-Самарин Н. Д. По поводу Любецкого синодика // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1873. – М., 1874. – Кн. IV. – С. 212.

10. Зотов Р. В. О черниговских князьях... – С. 38.

11. Абрамович Д. Києво-Печерський патерик (Вступ, текст, примітки). – К., 1931 [К., 1991]. – С. 113, 117.
12. Шеков А. В. О ранней части помянника черниговских князей в составе синодиков типа Любецкого // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2016. – № 4. – С. 29.
13. Древнерусские княжеские уставы XI – XV веков. – М., 1976. – С. 148.
14. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X – XV вв. – М., 1970. – Т. I. – С. 105; Янин В. Л. Гайдуков П. Г. Актовые печати Древней Руси X – XV вв. – М., 1998. – Т. III. – С. 43, 53, 131.
15. Зотов Р. В. О черниговских князьях... – С. 39.
16. Шеков А. В. О ранней части помянника черниговских князей в составе синодиков типа Любецкого. – С. 30.
17. ПСРЛ. – М., 2001 [СПб., 1908]. – Т. II. – Стб. 680.
18. Поменник Введенської церкви... – С. 19.
19. Келембет С. Мстислав III-Федір Глібович, великий князь Чернігівський // Сіверянський літопис. – 2017. – № 5. – С. 13-29.
20. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.;Л., 1950. – С. 280.
21. У квітні 1151 р. народився його старший брат Ігор-Георгій (ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 422; Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. – М., 1963. – С. 152).
22. Коли згадується в якості заручника (ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 506; Бережков Н. Г. Хронология... – С. 171).
23. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 638.
24. Плано Карпини Д. дель. История монгалов. Рубрук Г. де. Путешествие в восточные страны. – М., 1957. – С. 82, 221.
25. Новгородская первая летопись... – С. 43, 53; Бережков Н. Г. Хронология... – С. 247, 256-258.
26. Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 123, 303.
27. Галицько-Волинський літопис. – С. 79; про реальну хронологію цих подій див.: ПСРЛ. – М., 2004. – Т. XXV. – С. 108.
28. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 562 (під 6681 р.). У хронології Київського літопису тут спостерігається сильна плутанина; насправді народження Володимира, як і попередні події, слід відносити ще до 6678 березневого року, як це впливає з порівняння з Новгородським I та Лаврентіївським літописами (Бережков Н. Г. Хронология... – С. 184, 187).
29. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 40-41, прим. 44.
30. Квашнин-Самарин Н. Д. По поводу Любецкого синодика. – С. 216-218.
31. Зотов Р. В. О черниговских князьях... – С. 81-82.
32. Галицько-Волинський літопис. – С. 117.
33. Галицько-Волинський літопис. – С. 96-97.
34. ПСРЛ. – М., 2000. – Т. VI. – Вып. 1. – Стб. 287, і т. д.
35. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 126, і т. д.
36. ПСРЛ. – М.;Л., 1963. – Т. XXVIII. – С. 214-215 (про дату філіграні паперу – 1530 р., – див. с. 4); Бычкова М. Е. Состав класса феодалов в России в XVI в. – М., 1986. – С. 74, 75; Родословная книга князей и дворян российских и выезжих... – М., 1787. – Ч. 1. – С. 180.
37. Галицько-Волинський літопис. – С. 127-128.

Станислав Келембет. Великие князья Черниговские: первые десятилетия монгольского господства.

В статье исследуется вопрос о великих князьях, правивших в Чернигове после гибели Михаила Всеволодовича (1246 г.) и до утверждения там его сына Романа Брянского (1280-е гг.). Имена этих князей после 1246 г. известны нам только из церковных помянников – Введенско-Печерского и Любецкого синодика. Автор предлагает версии о

происхождении, а также приблизительной хронологии правления упомянутых князей – Святослава Всеволодовича, Всеволода-Лаврентия Ярополчича и Всеволода-Семена Владимировича (?).

Ключевые слова: Чернигов, династия Ольговичей, Введенско-Печерский помянник, Любецкий синодик, летописи, генеалогия.

Stanislav Kelembet. The great princes of Chernigov: the first decade of the Mongolian domination.

The article studies the question about the great princes who ruled in Chernigov after the death of Mikhail Vsevolodovich (1246) and until the adoption there of his son, Roman of Bryansk (1280-ies.). The names of these princes since 1246 are known to us only from the church pomyanniks – Pechersk-Vvedensky and Lyubetsky Synodicon. The author offers the versions of the origin and the approximate chronology of the Rule referred to the princes – Svyatoslav Vsevolodovich, Vsevolod-Lawrence Yaropolchich and Vsevolod- Semen Vladimirovich (?).

Keywords: Chernigov, Dynasty Olegoviches, Pechersk-Vvedensky pomyannik, Lyubetsky Synodicon, chronicles, genealogy.

Олександр Бондар

ОБОРОННІ ДВОРИ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ НА ТЕРИТОРІЇ ПАКУЛЬСЬКОЇ ВОЛОСТІ

Стаття присвячена такому явищу на території Пакульської волості, як оборонно-господарські двори. Формування даного територіального утворення, що належало Києво-Печерській лаврі, почалося ще у XVI ст. Згодом уже у XVIII ст. даний мікрорегіон перетворився на потужний економічний осередок. Майно монастиря та продукція, котра вироблялася на підприємствах, зберігалися у спеціальних уфортифікованих дворах. На сьогодні у розпорядженні науковців існують дані описів цих дворів середини XVIII ст., а також їхні археологічні залишки у вигляді городищ. Найвідоміші оборонні двори Києво-Печерської Лаври знаходилися в селах Пакулі та Навозах. Такі двори використовувалися як у житлово-господарських цілях, так і у оборонних. Оборонна складова була представлена плановою структурою споруд, стінами, баштами, а у випадку Пакульського двору навіть артилерійським озброєнням. Існували такі двори майже до кінця XVIII ст.

Ключові слова: Пакуль, Навози, Києво-Печерська лавра, оборонний двір, фортифікація.

Оборонна архітектура Чернігово-Сіверщини XV–XVIII ст. досить багата різноманітними типами укріплених поселень. Серед них найважливіше місце, безумовно, займають укріплені міста, приватновласницькі замки-садиби, оборонні монастирі, церкви та церковні двори. Утім, цей перелік є неповним. У ранньомодерний час на Чернігівщині з'являється тип укріплення, що може бути класифікований як укріплений господарський або оборонно-господарський двір. Термін «оборонний двір» досить поширений для позначення невеликих уфортифікованих садиб XV–XVII ст. в польській фортифікаційній історіографії [28, с. 68-69]. Також цей термін часто використовується і для позначення укріплених поселень на території Західної України [18, с. 13, 66]. Утім, як показує аналіз писемних та археологічних джерел, подібний тип фортифікацій був характерним і для Чернігівщини.

Найбільше відомостей про подібні оборонні двори на Чернігівщині відноситься до XVIII ст. Чимала кількість із них належала Києво-Печерській лаврі на території Пакульської волості. Досить цікавим видається питання про те, коли та за яких обставин ці території потрапили до складу лаврських володінь. На жаль, точних відомостей про це на сьогодні не існує. Є лише декілька версій, що фіксуються в пізніх джерелах. Одна з перших таких фігурує в справах Генерального слідства про маєтності 1720–1730-х рр. За словами священнослужителів, ці землі були надані Києво-Печерській лаврі ще, начебто, князем Миколою Святошею. Утім, жодних довідок чи документів вони так і не надали [3, с. 19]. Найвірогіднішою видається версія про те, що Пакульська волость відійшла до володінь Лаври у першій половині XVI ст. Навіть у той час, коли Навози з найближчою округою входили до складу Московської держави, ці землі підпорядковувалися Києво-Печерській лаврі. На думку О. Русиної, це було зумовлено тим, що московська влада, підтримуючи лавру, надавала їй можливість

© Бондар Олександр Миколайович – старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського.

збирати податки на користь останньої на прикордонних землях, що безпосередньо належали Москві [19, с. 73].

Уперше Навози як населений пункт з'являються у переліку володінь Києво-Печерської лаври у 1552 р. [4, с. 94]. Село Пакуль у володінні лаври згадується дещо пізніше, у 1628 р. як таке, що тільки додалося до сіл Мньов та Навози [4, с. 94]. З упевненістю можна сказати, що територіально Пакульська волость Києво-Печерської лаври сформувалася остаточно в першій третині XVII ст. До неї входили такі села, як Пакуль, Навози, Ковпита, Мньов, Ведильці, Кархівка.

Так, у Реєстрі 1732 р. в Любецькій сотні, значну частину якої займала Пакульська волость, наявні відомості про щонайменше 5 «дворцов», що належали лаврі. Вони розташовувалися в селах Пакулі, Навогах, Кархівці (Корхувке), Ведильцях (Виделках) та Ковпиті [6, с. 36-37]. Про зовнішній вигляд та внутрішній устрій деяких із цих «дворцов» маємо описи під 1757 та 1765 рр. [15; 16]. Дані документи допомагають також локалізувати ці опорні пункти на сучасній топографії населених пунктів. На сьогодні від деяких із них залишилися археологічні пам'ятки у вигляді городищ.

Найдавнішим населеним пунктом Пакульської волості можна вважати село **Навози**. У «Списку городов дальних и ближних», що датуються кінцем XIV – початком XV ст., Навози належали Київській землі, незважаючи на те, що знаходилися на Лівобережжі [23, с. 95]. В. Коваленко ототожнив цей населений пункт з городищем в ур. Домавуха в с. Дніпровське (Навози до 1962 р.) [10, с. 75]. Його виникнення він відніс до XII ст. Слід допустити, що цей населений пункт уже з XIV–XV ст. і до наших днів існував безперервно, про що може свідчити те, що його позначали на європейських мапах XVI–XVII ст. Причому позначка була у вигляді міського населеного пункту [29; 30]. Про те, що Навози у XV–XVI ст. мали міський статус, свідчать письмові джерела. По-перше, у «Списку городов дальних и ближних» він названий «градом», також його включено в перелік міст, що датується 1488 р., менському міщанину Луці Терешковичу на безмитну торгівлю, де він фігурує поряд з Києвом, Черніговом, Любечем, Брянськом та ін. [12, с. 48]. Навози згадуються в «Пам'яті» 1527 р. [20, с. 208]. Вірогідно, що ще на початку XVI ст. Навози мали статус міста або містечка, оскільки, в «Пам'яті», для Чернігова, Гомеля, Любеча та Навозів поселенський статус не вказано, на відміну від сіл. Тобто той, хто складав опис, не сумнівався у міському статусі цього населеного пункту. Утім, вірогідно міський статус поселення почало різко втрачати у XVI ст. Якщо ще в «Пам'яті» 1527 р. воно в данину традиції фігурує як міський осередок, то вже у переписі маєностей Києво-Печерської лаври 1593 р. вказується як *«siolo Nawoz»*. Саме з цього опису ми вперше дізнаємося, що даний населений пункт знаходився на обох берегах Дніпра: *«drugie siolo Nawoz, po drugiey stronie Dniepera»* [1, с. 386]. За даними, наведеними у «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії», у 1683 р. був виданий універсал, що також вказував: населений пункт знаходився на обох берегах. Утім, що це був за універсал, ким виданий – не зазначено [9, с. 91]. І. Кондаратьєв вважає, що на обох берегах знаходилася парафія місцевої церкви [13, с. 34]. Тож з вищенаведених даних можна зробити висновки, що історично Навози аж до початку XVI ст. вважалися номінально міським поселенням, хоча, як свідчать дослідження, – ні оборонні споруди, ні планувальна структура цього населеного пункту вже не відповідали «міським стандартам» того часу. Навози більше нагадували сільський населений пункт з невеликою укріпленою частиною.

Як засвідчує опис **Навозів** 1757 р.: *«двор монастырский, з одной стороны огорожен тьном в ставне, а з другой подошло от Днепра речиче»* [15, с. 45]. Як бачимо, з одного боку, двір обгороджено дерев'яною стіною, а з іншого, укріплення представлені берегом річища Дніпра. Опис укріплення воріт взагалі відсутній. А це може свідчити про те, що тут існували звичайні ворота, без ніяких надбрамних ворітних конструкцій. Внутрішня забудова двору також досить проста: *«В оном дворе строения келия з чуланом з сенми и против нее курною избой, рубленные покрытые драню, в келии печь кахлевая белая. Дверь на крюках и завесах железных, в окнах стекла в дереву. Против келии конюшня рубленная, покрытая драню. За конюшнею амбар з четьресе засеками рубленный, покрытый драню»* [15, с. 45]. Тобто вся забудова складалася з двох будинків, амбару на чотири відсіки та конюшні. Через вісім років двір дещо

змінив свій зовнішній вигляд, про що засвідчує опис 1765 р.: «двор старой, в нем строения хат 4, комор 4, сараев 2» [15, с. 52].

Локацізацію двору в с. Навозах можна з великою долею вірогідності пов'язати з городищем Домавуха, що знаходиться у північній частині с. Дніпровське на ділянці першої лівобережної надзаплавної тераси висотою до 2 м [8, с. 43] (рис. 1). Його обстежували О. Шекун, В. Коваленко, В. Мултанен [8, с. 43-44].

Співставляючи дані описів з версією про локалізацію Навозів В. Коваленка, можна зробити висновок, що двір знаходився на городищі літописного населеного пункту Навози [11, с. 128-129]. На це вказує і географічне положення, що співпадає з описом 1757 р., а також і розмірами самого городища. З півночі та сходу городище омивається старицею Дніпра, озером Домавухою. Одним з перших, хто звернув увагу на це городище, був О. Шафонський: «городище близ села Навозы, на Днепре лежащего» [26, с. 234]. Майданчик городища невеликий близько 30х20 м., витягнутий зі сходу на захід. Зі сходу укріплення представлені валом, висотою до 1 м, та дуже замуленим ровом. Ще в «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» вказано, що культурний шар городища, на відміну від навколишніх ґрунтів, дуже гумусований: «городище – возвышенная площадь со рвом, при озере Домаухе, из которого ров наполняется водою... Особенность городища : тогда как вся окрестность и в том числе места занимаемые нынешними жителями с. Навоза, – песок и песок, на городище и ныне более, чем на двух аршинах глубины, оказывается чернозем» [9, с. 90]. Сильну гумусованість культурного шару підтверджують і сучасні археологічні дослідження. Вірогідно, це можна пов'язати з тим, що, за даними XVIII ст., на городищі знаходилася конюшня, а, за описом 1765 р., на території двору перебували 3 коней, 3 воли, 4 корови, 4 телят і 3 свиней [15, с. 52]. Сліди життєдіяльності тварин і утворили такий потужний гумусований шар. Як зазначає В. Коваленко, культурний шар містить керамічні матеріали від давньоруського часу до XVIII ст. [8, с. 43]. На господарську діяльність може вказувати значна кількість залізних шлаків, що також походять з культурного шару.

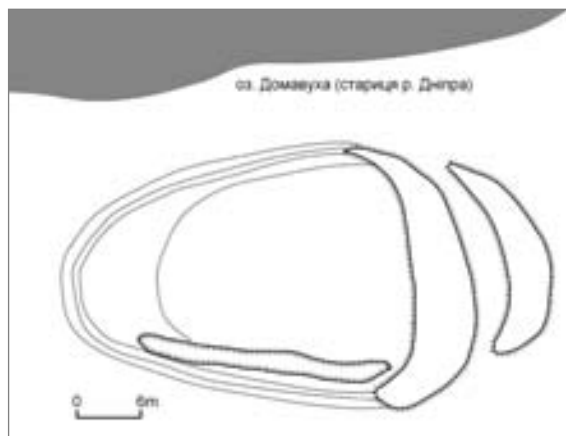

Рис. 1. Городище «Домавуха» в с. Дніпровське за В. Коваленком (прорисовка автора).

Рис. 2. Варіант реконструкції оборонного двору в Навозах станом на середину XVIII ст. (малюнок автора).

На південь від городища міститься неукріплене поселення з матеріалами X–XVIII ст. [8, с. 44]. Вивчення сьогоденного рельєфу навколо городища показує, що в давнину городище та відкрите поселення були островом, котрий з одного боку омивався Дніпром, з іншого – його старицею – оз. Домавухою. Цим імовірно можна пояснити відсутність укріплень по периметру посаду.

Окрім цього, біля Навозів існував і прикордонний «форпост». Службу на ньому

несли козаки. Цей форпост розташовувався на кордоні між Гетьманщиною (згодом Російською імперією) та Річчю Посполитою. Зокрема, дані про нього містяться у праці О. Шафонського [26, с. 204-205].

На Пакульський оборонний двір звернув увагу в 1940-х рр. М. Холостенко, аналізуючи розвиток української архітектури XV–XVIII ст. (рис. 2). Саме він уперше, спираючись на письмові описи та натурні обстеження, опублікував його план [24, с. 49-51] (рис. 3). У 1980-х на початку 2000-х років археологічні обстеження на території та в окрузі Пакуля проводили Г. Кузнєцов, О. Шекун, В. Коваленко, Ю. Ситий та В. Мултанен (рис. 4). Значний документальний масив, що стосувався пакульського двору, опублікували А. Курданов та І. Петrenchенко [16].

Згідно з описом 1757 р. в с. Пакуль: «двор монастырский ровом окопан, огорожен взамет», а «при воротех башня рубленная, а наверху оной изба з крыльцом рубленной, покрытая шелвницей, в ней печь кахлевая зеленая з каменною трубою. Двери на круках и завесах железных з клямками и защелками железными, в оной стекло в дереве» [16, с. 25]. Як видно з опису, оборонні споруди цього двору мали досить багато спільних рис з іншими оборонними спорудами того часу. Огорожа із паркану «взамет», то б то каркасно-перекладна конструкція, була дуже розповсюдженою у практиці укріплень як монастирських, так і церковних оборонних комплексів. Таким способом було укріплено у XVII ст. Крупицько-Батуринський монастир, церковний двір у с. Локнисте та ін. [2, с. 126-128, 141]. Особливе зацікавлення становить укріплення воріт «башня з крыльцом». Такий тип башт був широко розповсюджений від Польщі до Сибіру. До замку в Ольшаніку вела «brama z izba i kownata na gorze» [28, с. 68]. Аналогічну конструкцію мала одна з башт Іллімського острогу XVII ст. [17, изобр. 92-93]. Такий тип башт відрізнявся від звичайних башт тим, що вхід на другий поверх здійснювався не через внутрішні сходи, а через сходи, що були прибудовані із зовнішньої сторони, а над ними надбудовувався ганок. Судячи з того, що на другому поверсі існу-

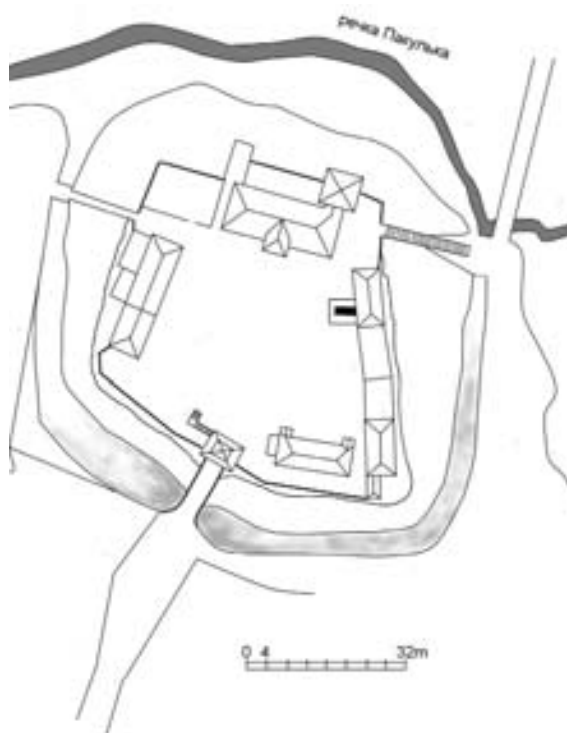

Рис. 3. План оборонного двору в с. Пакуль за М. Холостенком (прорисовка автора).

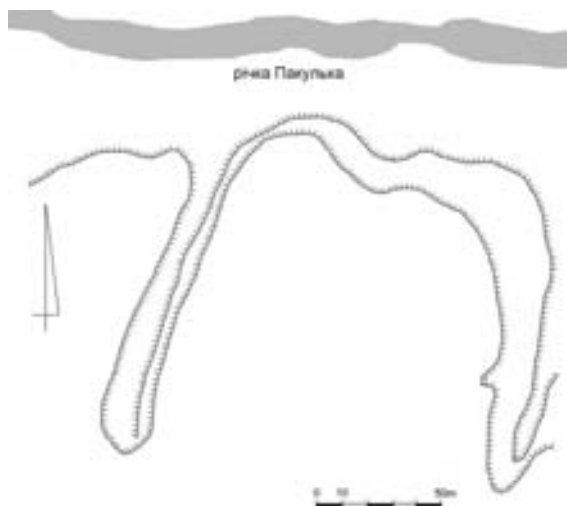

Рис. 4. Городище «Попова гора» в с. Пакуль за Г. Кузнєцовим (прорисовка автора).

Рис. 5. Варіант реконструкції оборонного двору в Пакулі станом на середину XVIII ст. (малюнок автора).

вав опалювальний пристрій у вигляді кахляної печі, то караул мав тут перебувати постійно протягом року.

Далі в описі надано відомості про забудову самого дворища. Тут містилися двоповерховий будинок з келіями, чуланами, чердаком та двома кахляними печами. Також на території двору містилися льодовня, літня «ізба» з чуланом, пекарня з сіними, за якою, під одним дахом, розташовувалася «іздебка» з кахляною піччю. Вікна були скляними в дерев'яній або в олов'яній оправі, а двері зачинялися

на залізні завіси та крюки. Цей двоповерховий будинок існував і у 1781 р. «В сем селе приезжий монастырский дом о двух этажах и девяти покаях» [4, с. 131] (рис. 5).

Згідно з планом М. Холостенка та опису, зовнішні стіни споруд також утворювали стіни двору. Ця практика у XVI–XVII ст. була традиційною для дерев'яних замків-садиб на території Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Гетьманщини [7, с. 49]. На військове призначення двору вказує також і той факт, що «издавно многих годов при здешнем монастырском пакулском дворе пушку спижовую» [14, с. 45]. Сам оборонний двір розташовувався в центральній частині села, над загатою, що утворювала досить широку водну перешкоду та додатково захищала укріплення з північного боку. На сьогодні урочище, де розташовувався оборонний двір, носить назву «Попова гора».

Привертає до себе увагу той факт, що вищеописані двори досить сильно відрізнялися один від одного. Вірогідно, такі відмінності були зумовлені тим, що Пакуль був центром Пакульської волості, а також значно більшим за населенням населеним пунктом, що і зумовило більшу важливість його господарсько-оборонного двору.

Топографічна структура самого Пакуля була напряму пов'язана з руслом р. Пакульки. У XVII ст. сформувалася центральна вулиця, що проходила майже паралельно терасі вздовж річки. На цій вулиці містилися як адміністративно-господарські споруди, так і двори селян. Цей лінійний тип планування Пакуля зберігався до наших днів.

Видається цікавою реконструкція адміністративно-територіальних взаємозв'язків у системі «Навози-Пакуль», особливо її зміна в хронологічно-адміністративному вимірі. Можна стверджувати, що в кінці XIV–XV ст. Навози були центром невеликої округи, що належала до Київського замку. Головною функцією цього населеного пункту був контроль за судноплавством та перевозом по Дніпру в даному регіоні, а також контроль за суходільною дорогою на відрізок від Любеча до Києва [21, с. 29–32]. З моменту, коли Навози разом із Мньовом, Серками (Сивками?) і Деражичами (останнє село існує на правому березі Дніпра) відійшли до складу земель Києво-Печерської лаври, воно ще залишалися їхнім центром. Вірогідно, що втрата міського статусу Навозів прямо пов'язана з тим, що населений пункт опинився в складі Московської держави. Можливо, частина населення емігрувала на правий берег Дніпра. Також передача пункту у володіння лаври не сприяла його розростанню як міського осередку. Негативно позначалося на розвитку міста і його прикордонне розташування між постійно ворогуючими Великим князівством Литовським та Московською державою у XVI ст.

В описі володінь лаври 1628 р. Навози ще залишалися найбільшим населеним

пунктом даного регіону, що налічував усього 12 дворів та 6 огородників (Мньов – 5 дворів та 3 огородники) [4, с. 132]. З цього опису першої третини XVII ст. видно, що населений пункт з 12 дворами (навіть разом з огородниками), в яких налічувалося 18 хат, уже аж ніяк не міг бути міським поселенням. Існує думка про те, що Пакуль існував уже у 1611 (1610) р. Ця версія наведена у «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» та пов'язана з походом С. Горностая на Чернігів [9, с. 91]. Однак вірогідніше, що Пакуль як поселення ще не існував на початку XVII ст. Перші згадки про нього як «новоосілого» відносяться до 1628 та 1631 рр. [4, с. 132]. Щодо версії про 1611 (1610) р., то можна припустити, що спочатку війська С. Горностая були залишені на р. Пакулька, а в уяві мешканців Чернігова другої половини XVII ст., коли було зроблено запис, назва «Пакулька» трансформувалася в однойменний, відомий вже на той час населений пункт «Пакуль», центр Пакульської волості. Утім, наступ військ саме з цього напрямку виглядає логічним, оскільки територія, де пізніше виник Пакуль, на той час уже понад століття належала Києво-Печерській лаврі, тобто це були землі Правобережжя. Також це не суперечить тому, що перший напад стався на р. Білоус, якраз по дорозі від р. Пакульки до Чернігова. В описі 1628 р. Пакуль налічував 3 двори і 3 огородники, а за описом 1631 р. у ньому налічувалося 6 хат.

Утім, уже у XVII ст. населений пункт розростався та почав перебирати на себе головну роль у регіоні. Цьому сприяло його географічне положення. На відміну від Навозів, він був розташований за 9 км на захід від Дніпра, але мав вихід до останнього по р. Пакульці. Також Пакуль знаходився майже в центральній частині володінь Києво-Печерської лаври в цьому регіоні. Ще в XIX ст. існувала дуже розгалужена сітка місцевих доріг, котра пов'язувала його з Навозами, Ведильцями, Кархівкою, Мньовом та Ковпитою. Завдяки чому можна було за один світовий день з будь-якого з цих населених пунктів добратися напряму до Пакуля й повернутися назад.

Постає питання, для чого саме були потрібні такі «двори»? Вірогідно, відповідь на це можна знайти, аналізуючи економічний стан даних територій. Приблизна площа Пакульської волості початку XVIII ст. становила 360 км кв. Так, у найближчій окрузі Пакуля, згідно з описами середини та другої половини XVIII ст., знаходилися 15 млинів, паперний завод, гуральні, рудні, гутні, кузні, цегельні заводи та ін. [16, с. 32-36]. А. Курданов, аналізуючи документи XVIII ст., наводить приклади того, що іноді на маєтності лаври в Пакульській волості робили напади з метою пограбування як козацька старшина (напад Лизогуба 1730 р), так і організовані банди злодіїв [14, с. 45, 63]. Тому головна функція цих дворів була в тому, щоб уберегти майно лаври від посягань зі сторони.

Незважаючи на те, що Пакуль був центром досить економічно розвиненої території, статусу містечка він так і не набув. Його найближча промислова округа та економічний простір так і не були об'єднані в одну територіально-поселенську одиницю. Такі поселенсько-виробничі анклавів, як Пильня, Бумажний завод, Паперня, залишалися окремими населеними пунктами. Хоча деякі елементи «містечка» все ж у Пакулі простежувалися. Так, в «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» наведено дані, що у 1713 р. Пакульській церкві срібну чашу подарував «пакульський городничий». [9, с. 92]. Посада городничого в Московській державі була введена ще у середині XVI ст. та існувала до кінця XVIII ст. У його обов'язки входив нагляд за оборонними спорудами міста, пожежною безпекою та поліцейські функції [27, с. 312]. Вірогідно, зважаючи на наявність укріплень та інші соціальні аспекти, для Пакуля було введено дану посаду, навіть незважаючи на те, що поселення мало сільський статус. Можливо, що пакульський городничий мав опікуватися не лише укріпленнями «дворця» в Пакулі, але й іншими укріпленими пунктами Пакульської волості в Навозах, Кархівці, Ведильцях та Ковпиті. На жаль, устрій та локалізація «дворцов» у трьох останніх поселеннях поки залишаються невідомими. На сьогодні наявні відомості, що у 1784 р. другий поверх будинку з пакульського двору хотіли розібрати і перевезти до Кархівки, оскільки головний будинок кархівського двору *«совсем сгнил и наклонился к падению»* [14, с. 44]. Робота по пошуку та локалізації цих дворів потребує подальших архівних та польових досліджень.

1. Архив Юго-Западной России. Ч.1. Т.1. – М. : «Университетская типография», 1859. – 555 с.
2. Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини у XV–XVIII ст.: ілюстрований довідник. – К. : Видавець Олег Філюк, 2015. – 178 с.
3. Волерт Я. До історії села Пакуль (за матеріалами Генерального слідства про маєтності 1729–1731 рр.) // «Пакуль поживемо тут»: збірник статей і матеріалів. Ніжин : Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – С. 16–20.
4. Горобець С. Заснування і походження назв сіл Чернігівського району. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. – 216 с.
5. Горобець С. Населення села Навози за ревізією посполитих Чернігівського полку 1713 року // Дніпровське : минуле та сьогодення : Збірник статей та матеріалів. Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2011. – С. 35–40.
6. Горобець С. Невідомий фрагмент ревізії Чернігівського полку 1732 року // Сіверянський літопис. – 2008. – № 4. – С. 12–40.
7. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского : Энциклопедия. – Мн. : Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2009. – 312 с.
8. Звід пам'яток історії та культури України. Енциклопедичне видання. Чернігівська область. – Чернігів: Десна Поліграф, 2015. Вип.1: Чернігівський район. – 208 с., 268 іл.
9. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов : Губернская типография, 1874. – Кн. 5. – 443 с.
10. Коваленко В.П. Летописный город Навоз // Гомельщина: археология, история, памятники: тез. докл. Второй Гомел. обл. науч. конф. по ист. краеведению. Гомель, 1991. – С. 75–77.
11. Коваленко В.П. Навози – літописне місто на Дніпрі // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. К. : Глухів, 2011. – Вип. 4. – С. 128–133.
12. Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). – Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2014. – 384 с.
13. Кондратьєв І.В. Село Навози у Литовсько-Польську добу (XV–XVII ст.) // Дніпровське : минуле та сьогодення : Збірник статей та матеріалів. Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2011. – С. 32–34.
14. Курданов А. Голос пам'яті (історія села Пакуль і його околиць). Чернігів, Миронівська друкарня, 1998. – 327 с.
15. Курданов А., Петrenchенко І. Описи села Навози середини XVIII ст. // Дніпровське : минуле та сьогодення : Збірник статей та матеріалів. Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2011. – С. 41–76.
16. Курданов А., Петrenchенко І. Описи села Пакуль 1755 та 1767 рр. // «Пакуль поживемо тут»: збірник статей і матеріалів. Ніжин, Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – С. 20–72.
17. Ласковский Ф.Ф. Карты, планы и чертежи к I-й части материалов для истории инженерного искусства в России. – СПб, 1858.
18. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. – Львів: «Центр Європи», 2005. – 200 с.
19. Русина Е.В. Церковное землевладение на территории Черниговской епархии в XV ст. (по данным Литовской метрики) // 1000 років Чернігівській єпархії. Тези доповідей церковно-історичної конференції. – Чернігів : Сіверянська думка, 1992. – С. 71–74.
20. Русина О.В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К.: [б. в.], 1998. – 243 с.
21. Ситий Ю., Бондар О. Суходольний шлях уздовж Дніпра // Дніпровське : минуле та сьогодення: збірник статей та матеріалів. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2011. – С. 26–32.
22. Ситий Ю.М. Два етапи заселення басейну р. Пакульки // «Пакуль поживемо тут»: збірник статей і матеріалів. – Ніжин: Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – С. 6–10.

23. Тихомиров М.Н. Русское летописание. – М. : Наука, 1979. – 384 с.
24. Холостенко Н. Основные этапы развития Украинской архитектуры // Архитектура СССР – 1940. – № 3. – С. 45–53.
25. Церковь в селе Пакуле и краткие исторические сведения о селе // Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1853. – № 48. – С. 1.
26. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. С четырьмя географическими картами. К. : Университетская типография, 1851. – 697 с. + XXII с.
27. Энциклопедический словарь. Том IX. Гоа-Гравер. С.Пб. : «Типо-Литография И.А. Ефрона, 1893. – 474 с.
28. Adamczyk J.L. Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII wieku. Kielce: Wydawnictwo: «Politechnika Świętokrzyska», 2004. – 248s.
29. Lithuania, 1628 // Україна на стародавніх картах. – К. : ДНВП «Картографія», 2004. – С. 122–123.
30. Russia Cum Confinijs, 1628 // Україна на стародавніх картах. – К. : ДНВП «Картографія», 2004. – С. 126–127.

Olexandr Bondar

**THE DEFENSE MANORS OF KYIV-PECHERSK LAVRA
ON THE TERRITORY OF THE PAKYL'S PARISH**

The article is devoted to defense and economic manors on the territory of Pakyl's parish. The parish began to be formed in the 16th century. It belonged to the Kyiv-Pechersk Lavra. This region has turned into the powerful economic center in the 18th century. They produced a large different products. They were kept in specific manors. At our disposal, there are descriptions of these courtyards in the middle of the 18th century. The remains of manors are represented by ancient hillforts now. The most famous defense manors of the Kyiv-Pechersk Lavra were in the villages Pakyl and Navozy. These manors were used for residential, economic, and defense purposes. Fortification was represented by the structure of buildings, walls, towers. The Pakyl's defense manor was equipped with an artillery gun. Such manors existed until the end of the 18th century.

Keywords: Pukyl, Navozy, Kyiv-Pechersk Lavra, defense manor, fortification.

Ганна Філіпова

КИЇВ ТА ПОЛОНЕНІ ШВЕДИ ЧАСІВ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ: МАЛОВІДОМІ ФАКТИ

У статті на основі маловідомих архівних джерел та опублікованого шведськомовного матеріалу викладено ряд фактів щодо історії перебування шведських полонених часів Північної війни на території Києва (1706–1711 рр.). Автором здійснено спробу окреслити хронологічні рамки існування так званої «Київської групи» арештантів, прив'язати їхнє дислокування у Києві до історичної топографії міста, навести дані щодо використання сил військовополонених на будівництві Печерської фортеці тощо.

Ключові слова: Північна війна 1700–1711 рр., шведські військовополонені, Київ, Карл XII, Максиміліан Вюртемберзький, Петро I.

Вступ

Протягом Великої Північної війни 1700–1721 рр., особливо першого її десятиліття, Києву неодноразово відводилася роль вузлового пункту в адмініструванні та укріпленні територій, яких торкнулися бойові дії. Та існує і ще один маловідомий, проте надзвичайно важливий аспект, який прямо стосується питань міжнародної політики, військової історії та й просто бачення історичних подій у вимірі простої людини. Київ поряд з оборонною та управлінською функцією в період перед та під час походу Карла XII на територію України був пунктом збору, утримання та переправлення на різноманітні роботи шведських полонених. На жаль, ця яскрава сторінка в історії міста в дослідницькій літературі фактично не висвітлювалась через брак джерел. У розвідках та дослідженнях загального характеру або ж таких, які більшою мірою акцентовано на долю шведських полонених, котрі перебували на території сучасної Росії, про Київ переважно не згадується. Серед шведських дослідників деяку увагу даному питанню приділив Альф Оберг, звернувшись до архівних документів, та, на жаль, не увівши їх до наукового обігу в повноцінному обсягу [25, с. 34–36]. В основному на основі опублікованих джерел торкнувся цієї проблематики у своїх дослідженнях Сергій Павленко, розкривши тему перебування шведських військовополонених у гетьманських містах після 1708 р. та акцентувавши увагу передусім на Чернігівщині (Київ було згадано кількома штрихами) [21, с. 438–446].

І. «Київська група» полонених

Факт перебування на території міста Києва взятих у полон вояків армії Карла XII зіграв значну роль у розбудові міських укріплень, а також у формуванні історико-топографічних особливостей [24, с. 74]. Та думка про те, що шведські полонені почали селитися в Києві не раніше літа 1709 р., тобто після Полтавської битви, є помилковою. Про це свідчить ряд шведських джерел, використаних Обергом в його праці «Fangars elände: Karolinerna i Ryssland». Під 1706 р. згадується випадок втечі гобойста Ларса Сальбека з київської в'язниці [25, с. 14].

Ще одним характерним прикладом є історія студента польського походження з Новогрудка, шляхтича Олександра Ластовського. Разом зі своїми шістьма друзями, теж студентами, Ластовський скоїв убивство «жида», і, щоб уникнути кари, вони приєдналися до корпусу генерала Адама Людвіга Левенгаупта, який у той час рухався територією Польщі (ці події відбувалися влітку 1708 р.). «И иные до маеіоров, а

© Філіпова Ганна Володимирівна – аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і УТОPIK.

он Александр до генерала Левенгофа пристал и был за хлопца» [7, арк. 5]. Левенгаупт, за спогадами сучасників, був людиною напрочуд підозрілою, песимістичною та схильною бачити змови проти себе навіть там, де їх не було [17, с. 78–79; 13, с. 7]. Той факт, що він узяв собі в службу польського авантюриста, видається доволі дивним, однак далі події розвивалися таким чином: «Якое войско шведское од войска великороссийского также в Полци наполоу прозываемом Пропойском было разбито, теди и бывших меж них студентов так и его Александра взято было в полон и отправлено в Киев» [7, арк. 5]*.

Ластовський разом зі шведами, захопленими під Лісною (тобто, восени 1708 р.), жив у Києві до кінця літа 1709 р. Він згадував, що полонених почали перекидати до Москви задля проведення будівельних робіт тільки після того, як до них приєдналися ті, кого захопили під Полтавою та Переволочною. «Потом по баталии шведской под Полтавою будучи одослано их на Москву. Где отец Прокопович ректор Киевский од князя его милости Господина Михайловича Голицына оного Александра одправил завсюди з собою в Киев...» [7, арк. 5]. Де саме розселяли каролінів у цей час, та яким чином Ластовському вдалося познайомитися з Феофаном Прокоповичем, виходячи з даного документа, стверджувати напевне важко. Та з цінного повідомлення польського студента все одно можна зробити ряд висновків.

У 1709 р. Київ став пунктом збору полонених разом з Черніговом та Смоленськом [15, с. 534–535; 16, с. 33; 21, с. 439–440]. Шведська історіографічна традиція часто згадує у зв'язку з цими містами Оренбург [25, с. 14]. Галина Шебалдіна в праці, присвяченій долі полонених під час Північної війни, серед основних міст, де в 1709–1711 рр. утримувалися шведи, називає Москву, Петербург, Азов, Арзамас, Архангельськ, Астрахань, Володимир, Вологду, Вороніж, Дмитрів, Зарайськ, Казань, Касимів, Каширу, Козлов, Коломну, Космодем'янськ, Кострому, Муром, Новгород Великий, Нижній Новгород, Переславль, Свияжськ, Тулу, Чебоксари [23]. Серед українських міст, де знаходилися полонені шведи, С. Павленко називає Полтаву, Охтирку, Стародуб, Ізюм, Харків, про останнє місто згадував і Оберг [21, с. 439; 24, с. 34]. Писав про перебування у Києві взятих у полон шведських офіцерів після поразки під Полтавою Зігмунд Шотт у своїй книзі «Макс Емануель, принц Вюртемберзький, та його друг Карл XII, король Шведський». Та його дослідження, що має суто біографічний характер, не розкриває всієї повноти питання [29, с. 266].

З відповідних джерел випливає, що у 1709 р. було сформовано так звану «Київську групу» арештантів. Київський генерал-губернатор Дмитро Голіцин переймався цим уже в липні 1709 р. Перші «полтавські» полонені відправилися до Києва та Севська 11 липня**. З 13 по 16 число того ж місяця в містечку Решетилівка відбулася нарада російського командування, рішенням якої до Києва відрядили ще 10 штаб- та 365

Й. Шварц. Принц Максиміліан Вюртемберзький. Вірогідно, цей маловідомий портрет написано влітку 1706 р. в Альтранштедті, перед початком кампанії на теренах України [30, с. 581].

* Мається на увазі битва біля Лісної, точніше, її початковий етап, коли корволант Олександра Меншикова кілька разів атакував біля Пропойська частини шведського обозу [13, с. 22; 12, с. 16–21].

** Дати подано за старим стилем.

обер-офіцерів, королівських канцеляристів, двох лікарів, двадцять пасторів та графа Карла Піпера [21, с. 438; 22, с. 1119, 1128–1129]. Губернатор був дуже зацікавленим у тому, щоб до Києва потрапили не тільки рядові полонені, а й генерал Карл Густав Реншвольд та навіть король Карл XII. Також Голіцин хотів, щоб саме на підпорядкованій йому території утримувався у якості арештанта гетьман Іван Мазепа [1, арк. 37–38]. Незважаючи на те, що ні опального гетьмана, ні шведського короля так і не вдалося доправити до Києва, у джерелах згадуються знатні полонені з оточення Карла XII, котрі перебували в Києві, перед тим як відправитися до Москви чи ще кудись [2].

Більше про дані процеси можна дізнатися, ознайомившись зі щоденниками принца Вюртемберзького*, літературно обробленими його духівником Йоганом Барділі. Книга витримала кілька перевидань німецькою та французькою мовами, фрагменти з неї публікувалися в якості додатків до інших праць [29, с. 266; 27, 26; 20, с. 259].

Та в книзі Барділі мова йде, передусім, про знатного полоненого, котрий, до того ж, не став підданим шведської корони. Петро I не планував утримувати принца у полоні у повноцінному значенні цього поняття – йому не було вигідно псувати стосунки з князівством Вюртемберг. До того ж, цар проявляв зацікавленість у найманні на російську службу вюртемберзьких офіцерів, котрі і так перебували в багатьох європейських арміях. Отже, потрапивши до рук росіян, принц Максиміліан публічно склав зброю до ніг Петра, і це був, мабуть, єдиний відверто прикрий епізод, котрий стався з ним з ініціативи переможців. Він подолав дорогу до Києва відносно комфортно. Піклуватися про «гостя» Петро доручив Олександрю Меншикову, і останній передав принцеві власний похідний шатер, двоспальне ліжко та слугу. До того ж, йому було дозволено взяти з собою у якості компаньйона 13-річного сина драбанта – Хенріка Юхана Споре, котрий, перебуваючи волонтером у Бьорнеборзькому полку, також потрапив у полон під Полтавою. Споре супроводжував принца з Лубен до Києва, слідкуючи за його речами, обслуговуючи у побуті та розважаючи розмовами. У дорозі з-під Полтави хлопець почав вести щоденник, з якого бачимо, що принц Максиміліан мав право навіть на власну конюшню, де працювали його конюхи [28, с. 248–251]. Мабуть, він міг здійснювати невеликі прогулянки: судячи з листа Петра I губернаторові Смоленська Петрові Салтикову, полонених після Полтави офіцерів не надто обмежували у пересуваннях. Та вони не мали права від'їздити з міст далі ніж на милю, за чим пильно слідкували [22, с. 307]. Окрім слуг, принц отримав право на компанію двох офіцерів свого полку (одним з них став підполковник Карл Хенрік Врангель), котрі були його друзями та єдиними з полкового складу, хто вижив під час останнього бою [29, с. 242–243].

Відразу після Полтавської битви принц виявив ознаки якоїсь хвороби, котра врешті-решт і звела його в могилу, і цар звелів надавати йому найкращу медичну допомогу, наскільки це було можливо в похідних умовах. Більш того, на подібну гарячку занеміг і сам цар Петро I [19, с. 15]. За вимогою Максиміліана, його супровід з Києва через Острог додому мав зупинитися, і таким чином було зроблено тривалу зупинку в містечку Дубні, де принц і помер майже одночасно зі слугою, котрого приставив до нього Меншиков [17, с. 261; 29, с. 265–268]. Хенрік Споре згодом все ж зміг повернутися додому, перед цим здійснивши тривалу подорож Польщею та Німеччиною [18, с. 252–256].

На прикладі перебування у Києві Максиміліана Вюртемберзького є можливим прослідкувати певні особливості утримання знатних арештантів після Полтавської

* Максиміліан Емануель фон Вюртемберг-Вінненталь (1689–1709) – учасник Північної війни з 1703 року, близький друг шведського короля, який прозвав його Маленьким Принцем (швед. Lille Prinsen). Будучи нащадком молодшої гілки роду Вюртемберзьких герцогів, як і багато його родичів, він розпочав військову кар'єру і відразу після навчання в Женеві відправився волонтером до однієї з європейських армій. У той час, як його брати служили у саксонського курфюрста Августа Сильного та відомого австрійського воєначальника Євгенія Савойського, Максиміліан обрав службу відомому всій Європі королю Швеції Карлу XII, котрий був його кумиром, і приєднався до нього під час облоги шведами Торну (пол. Торунь). У подальшому принц Максиміліан пройшов разом з королем ряд битв та кампаній, неодноразово рятував Карлу XII життя (під час форсування ріки Березини та битви під Раєвкою) і, врешті-решт, потрапив до російського полону наприкінці Полтавської битви, де він командував Сконським драгунським полком [15, с. 245, 260, 348].

битви та ставлення росіян до полонених високого рангу. У цьому полягає одна з основних особливостей «київської групи», в той час як дане питання у більш загальному сенсі все ще потребує докладніших студій.

Відразу після прибуття основних мас шведів, взятих у полон під Полтавою, до Києва сто чоловік наказом Голіцина було призначено на роботи до Печерської фортеці – незважаючи на те, що після переорієнтації руху експедиційного корпусу Карла XII на Слобідську Україну та його розгрому під Полтавою потреба в щільній обороні Києва тимчасово відпала. Можливо, вони доводили до кінця якісь незавершені будівельні об'єкти. Оберг, посиляючись на спогади полонених, зазначає, що росіяни побоювалися бунту чи спроби втечі з примусових робіт, і тому на Печерську шведи працювали зі скутими ногами. Робота в цій частині Києва була «невимовно» (outsägligt) тяжкою, провіанту першою порою не вистачало. Дехто зі шведів, зібраних для будівельних робіт, помер від виснаження чи хвороб, а от комусь вдалося втекти, часом – не без допомоги російських наглядачів. Та були прецеденти невдалих спроб утечі. Корнета Юхана Грасса було звинувачено в тому, що він хотів утекти разом з шістьма чи сімома товаришами. Всіх їх спіймали та посадили до в'язниці, закувавши в кайдани по руках та ногах [25, с. 35–36].

Перед тим, як відправити найбільшу частину полонених до Москви, певну кількість розіслали гетьманськими сотнями та полками, при цьому замінивши хворих тими, хто міг витримати шлях та виконувати необхідні роботи на місцях [21, с. 439]. Одним з перших міст, куди було направлено підводи з полоненими шведами, став Ніжин [24]. Справа вирішувалася у розлозі листуванні між Голіциним, гетьманом І. Скоропадським, Ніжинським полковником Леонтієм Жураховським, сотниками та рештою козацької старшини. Губернатором було висунуто вимогу виконувати наказ якнайшвидше, а підводи потім повернути до Києва. Окремим пунктом значилося складання спеціального реєстру, куди увійшли б дані про всіх полонених шведів, яких відсилали до різних українських міст. У реєстрі позначалися імена полонених, міста, звідки родом вони були, та ремесла, якими вони володіли. Останній пункт наводить на думку, що в «робочі» сотні відбиралися в основному ті зі взятих у полон шведів, котрі мали певні вміння, і число людей у валках, що відправлялися до полкових та сотенних міст, не може дати уявлення про загальну кількість полонених, зібраних у цей час саме у Києві [1, арк. 40]. Варто зауважити, що праця шведів і на території Московщини часто мала вже мирний характер і була направлена на розвиток ремесла та побудову світських споруд, як то палаців та замських резиденцій для правлячої верхівки.

Попри кваплення з боку губернатора, деяка затримка процесу все ж мала місце. Про це відомо з листування між полковником Жураховським, війтом Воронежа та мринським сотником Тарасовичем, датованого жовтнем та листопадом 1709 р. У деяких листах мова йде про шлях на підводах п'ятдесяти шведів, котрих супроводжував сам війт та козаки Ніжинського полку. Очевидно, це й були полонені, котрих переправляли з Києва до Ніжина на будівельні роботи – або всі, або одна з частин якогось загалу, котрий могли везти поетапно. Жураховський пильно слідкував за виконанням гетьманського універсалу про підготування підвід для такого випадку, значну участь у процесі переправлення полонених брав і сам гетьман. Шведам виділили провіант (борошном та іншими продуктами) на два місяці. Дорогою валка минала територію, зачеплені епідемією чуми (яка в цей час доходила до Києва), і один з полонених помер. Проте всі імена згідно з вищезгаданим розпорядженням Голіцина було внесено до спеціального реєстру, включаючи й ім'я померлого шведа: «всех их имена на реестр списавши з тим единым который помир» [6, арк. 1–2; 21, с. 440].

Збереглися уривчасті свідчення про те, що перебування шведських невольників на території Києва завдало певних збитків міській громаді. Це було зумовлено розпорядженням Петра I почати переводити «шведський полон» з українських полків до Серпухова і далі до перших чисел грудня того ж року [21, с. 442]. Так, 27 листопада 1709 р. київському генерал-губернаторові було передано царський наказ звернутися до війта Дмитра Полоцького. Губернатор розпорядився знайти в Нижньому місті

триста баранячих кожухів та триста пар нових чобіт для полонянників. Війт отримав вказівки і щодо ситуації, якщо нових речей не знайдеться – тоді варто було взяти у київських мешканців ношені чоботи, лиш би скоріше. Голіцин наголосив на тому, що речі мають бути зібрані та передані до Верхнього Києва не пізніше вечора того ж 27 листопада «без всякия мешкості и отговорки» – мабуть, через погодні умови і відсутність можливості вберегти полонених від холодної смерті та хвороб іншим способом [3, арк. 63].

У грудні 1709 р. Полоцький видавав з Ратуші міщанам, у котрих було взято теплі речі, грошову компенсацію за договірною ціною. З цієї розписки виходить, що з 300 пар чобіт 250 були старими та ношеними [3, арк. 64].

Незважаючи на початок видачі грошей жителям Подолу, що позичили свої речі шведам, міщани залишилися незадоволеними. У 1710 р. вони жалілися Петру I на те, що, віддавши до Верхнього міста 300 старих та нових кожухів та чобіт загальною ціною 254 рублі, «и тех денег вприказную палату вуказной годовой плате... незначено» [3, арк. 26 зв.].

Швидше за все, деякі полонені шведи перебували в Києві до 1711 р. – коли чергове погіршення відносин між Росією та Портою унеможливило перебування шведських вояків на території південних міст. До цього могли додатися скарги місцевого населення, на плечі котрого хоча б частково лягала відповідальність за забезпечення полонених [14, с. 236]. У реєстрах, пов'язаних з добудовою Печерської фортеці в 1715 та 1726 рр., шведи вже не згадуються [8, арк. 32; 9, арк. 1]. Та С. Павленко виказує думку, що певна частина цивільних полонених, передусім – ремісників, могла залишитися в Україні через небажання місцевої адміністрації відправляти їх до Москви. Те саме могло стосуватися і калік та тяжко хворих [21, с. 444].

II. Адаптування полонених шведів до місцевих реалій

З 1723 р. для деяких шведів, котрі фактично за результатами розміну після Ніштадтського миру були вільними і залишалися жити на території України, з'явилися нові можливості заступати на службу. Так, документи свідчать, що деякі люди «швецкой нации» служили в так званому Сербському гусарському полку, розквартированому на території гетьманської України та сформованому в основному з волоських, сербських та угорських кадрів [10, арк. 9].

Організаційні питання відносно полку вирішувалися в Київській губернській канцелярії, комплектуванням завідував генерал-лейтенант барон фон Шверін. Наскільки можна судити з офіційної документації, волонтери отримували по 5 рублів на чоловіка («приездные деньги») та складали присягу на вірність царю [10, арк. 2–3].

Розглянемо кілька приватних випадків, що їх зберегли сторінки архівних документів. У вересні 1729 р. у Харків до штаб-квартири генерал-фельдмаршала Михайла Голіцина прийшов швед Олександр Семенович Морозов. Він бажав числитися в гусарському Сербському полку ротним писарем, отже, був достатньою мірою знайомий не тільки з російською мовою, але й з її канцелярськими особливостями. Голіцин влаштував новобранцю свого роду «співбесіду», де задавав важливі питання: «какой нации и котораго города уроженец, и с каких чинов и у кого був у во(й)ску и покрыв небежал ли» [10, арк. 7]. Морозов відповів, що він дійсно швед, на російську службу не привертася, а з якого міста походить його родина, не пам'ятає, тому що батько привіз його в Україну ще дитиною. Голіцину сподобалися його відповіді, і Морозова було записано до шостої роти писарем. У Києві його прийняв до міського гарнізону капітан Петро Володимиров. Ім'я шведа внесли до реєстру на видання жалування [10, арк. 9].

Можна висунути припущення, що батько Олександра Морозова, названий в документах Семенов Морозовим (а як його звали насправді, навряд чи пам'ятали вже його онуки), прибув в Україну разом з експедиційним військом Карла XII, взявши з собою родину. Аналогічні випадки на території України прослідковуються, зокрема про них зазначає Петер Енглунд [17, с. 69–71].

В одному з переписів населення слобожанських старовірських поселень за 1741 р.

фігурують імена Івана Даниловича Корела, його дружини Анни Іванової та сестри Дарії. «Отец его Ивана вышел из шведской Нации Альтицкого уезду в погосте Винницкое... оженился там на девце Февронии Ивановой» [11, арк. 232 зв.]. Судячи з відправної точки переселень родини, швед Данило Корел перебував на роботах у Петербурзі чи його околицях, а потім оселився на території Російської імперії, взявши собі за дружину місцеву дівчину. Там само у них народилося двоє дітей – Іван та Дарія. «В том же погосте его Ивана и сестру его Дарию прижив, умре. А мать его удовою осталась в крайней нищете...» З середини 1710-х (у 1718 р. вже згадуються постійні переміщення родини) вдова Данила Корела змінила кілька місць проживання, поки не опинилася на території Слобожанщини. Там вона померла, а її діти проживали серед старообрядців [11, арк. 232 зв.]. Можливо, подібна доля спіткала і родину Олександра Морозова, котрий опинився на службі в київському гарнізоні.

Частіше за все є неможливим встановити справжні імена людей, котрі, потрапивши до російського полону, перебували на території України та Києва зокрема. Цілком закономірно прослідковується тенденція до русифікації імен та прізвищ полонених шведів. Вірогідно, що русифіковані варіації мали щось спільне зі справжніми іменами іноземців і підбиралися за співзвучністю, проте, говорити про це напевне поки що не можна. Та, наприклад, прізвище «Корел» зустрічаємо в реєстрі почту, що супроводжував фаворита Петра I князя Олександра Меншикова під час його поїздки до України в 1720 р. Так, в оточенні князя перебував скатерник Юрій Корел, можливо, також з полонених шведів, а можливо – просто чоловік прибалтійського або польського походження [4, арк. 5]. Початково це прізвище мало писатися як Koriel і воно є й досі характерним для Польщі.

III. Локалізація місць проживання полонених шведів на території Києва

Сторінки історії Києва, присвячені перебуванню тут полонених вояків армії Карла XII, сповнені білими плямами, загадками та недомовками. Нам вдалося зібрати невелику кількість джерел, котрі загалом указують на проживання на території міста шведів як на факт. Проте, приведені у статті свідчення є уривчастими і поки що не дають змоги зіставити узагальнену картину подій.

Та як би там не було, у Києві мали існувати певні місця, які протягом кампанії 1708–1709 рр., а може, і раніше відводилися під поселення шведських полонених (враховуючи їхню гіпотетичну кількість). Натяком на частину Києва, де розміщували полонених наприкінці 1709 – на початку 1710 р., може слугувати вказівка на передання киянами теплих речей з Подолу до Верхнього міста, де розташовувалася російська гілка міської адміністрації. Виглядає цілком логічним те, що значну кількість шведів російські управлінці розселили так, щоб мати змогу їх контролювати, в тому числі і за допомогою розквартированих навколо регулярних військ, а також стрільців та рейтарів. До того ж, в розгляданий нами час Верхній Київ був забудований не так щільно, як Поділ, і вмщував набагато меншу кількість населення. Ця обставина дозволила б розселити полонених таким чином, щоб вони не заважали міщанам і не наражалися на конфлікти з ними, а отже, – не загострювали і без того напружені відносини російського губернаторства з Магістратом. Про квартали навколо Софійського собору говорив і один з полонених офіцерів – Фрідріх фон Вейге [25, с. 35].

Опис Києва 1727 р., складений статським радником Іваном Кириловим, згадує наявність у Верхньому місті таких споруд, як «жителиские двory гарнизонных офицеров, и солдат и пушкарей, так же и Комендантский двор; госпиталь для содержания нищих, которые содержатся из Софийского Архиерейского дома» [5, арк. 8]. Можна припустити, що деякі рядові полонені могли утримуватися на території шпиталю, якщо в 1708–1710 рр. він існував на тому ж місці, а офіцерів розміщували на дворах російських гарнізонних військових, причому деякі будинки тут були курними [25, с. 35].

Сотню або й більше шведів, відправлених на будівельні роботи до Печерської фортеці, з великою вірогідністю розселили на території цього міського району.

Висновки

Велику проблему для студіювання «шведської» тематики в українському контексті становить, як уже зазначалося вище, загальний брак джерел. На жаль, досі не віднайдено більшість надзвичайно цінних документів – реєстрів, що містили імена, місця походження, звання полонених шведів, котрих розсилали гетьманськими містами, а також переліки ремесел, якими вони могли володіти. Такого роду списки не були унікальним явищем. Подібні документи вже були знайдені дослідниками в російських архівах та опубліковані, згадувалися реєстри і в деяких українських дослідженнях [18, с. 150, 164–167; 21, с. 440–441]. Сюди ж можна віднести і колективну чолобитну полонених, подану до київської адміністрації у зв'язку з поширенням небезпечного захворювання. Такого роду чолобитні, написані арештантами, які працювали в Сибіру чи в Москві, кілька разів також було опубліковано [18, с. 162]. Можливо, для більш повного розкриття питання могли б стати у пригоді нововідкриті іноземні, зокрема, власне шведські архівні джерела, як то різноманітні реєстри, проїзні документи, спогади полонених тощо.

Загальними залишаються численні питання стосовно етнічної приналежності полонених. Відомо, що не всі солдати та офіцери у складі шведського експедиційного корпусу, який опинився в 1708–1709 рр. на території України, були власне шведами. В деяких полках армії шведського короля перебували і представники німецьких князівств, а також поляки і жителі ряду прибалтійських регіонів, а також фіни, норвежці тощо [18, с. 150; 21, с. 444–445].

Загалом, можна сказати, що даний напрям наукового дослідження подій Північної війни 1700–1721 рр. в Україні наразі окреслено далеко не повністю. Вбачаємо його перспективним – з огляду на актуальну складну політичну ситуацію, що вимагає звернення до нашої минувшини, у тому числі – і до подій часів російсько-шведського протистояння на теренах Гетьманської держави. Також виявлена у процесі даних досліджень інформація може стати у пригоді для встановлення деяких рис міської історичної топографії і доповнення знань про етнічні, соціальні та політичні реалії життя українських міст у XVIII столітті. Важливі дані можна знайти і для дослідження архітектурних та археологічних пам'яток. Попри те, що подана у статті інформація є далеко не повною, знайдені документи все ж дозволяють поглянути на офіційні сторони та побутові особливості перебування полонених шведів в Україні з якісно нового боку.

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. І, спр. 55759–55824.
2. ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 18612.
3. ІР НБУВ, ф. VІІІ, спр. 183.
4. ІР НБУВ, ф. VІІІ, спр. 2460.
5. ІР НБУВ, ф. X, спр. 18007.
6. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДІАК), ф. 51, оп. 1, спр. 9.
7. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 333.
8. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 8142.
9. ЦДІАК, ф. 59, оп. 1, спр. 121.
10. ЦДІАК, ф. 59, оп. 1, спр. 193.
11. ЦДІАК, ф. 59, оп. 1, спр. 7593.
12. Артамонов В. «Несказанная виктория»: Сражение при Лесном. 1708 г. – М.: ООО «Издательство «Цейхгауз», 2009. – 64 с.
13. Беспалов А. Сподвижники Карла XII. – М.: «Рейтаръ», 2003. – 152 с.
14. Главацкая Е., Торвальдсен Г. Сибирский Вавилон: шведские узники в начале XVIII века. // Quaestio Rossica. № 4. – 2015. – С. 215–240.
15. Григорьев Б. Карл XII. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 545 с.
16. Грот Я. О пребывании плененных шведов в России при Петре Великом // Журн. Мин-ва народ. Просвещения. Ч. 77. – М., 1853. – 63 с.

17. Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. – Харків: «Фоліо», Шведський інститут (Стокгольм), 2009. – 345 с.
18. Ефимов С. Шведские артиллеристы в русском плену. // Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Четвертой Международной научно-практической конференции 15–17 мая 2013 года. Ч. II. – СПб., 2013. – С. 147–171.
19. Лебединцев А. Русские государи в Киеве (1706 – 1885 гг.). – К.: 1896. – 340 с.
20. Мальонкіна О., Філіпова Г. Из «Щоденника» герцога Вюртембергського як джерело до вивчення історії України часів Північної війни 1700–1721 рр. // Архіви України. – № 1 (295). – К.: 2015. – С. 253–259.
21. Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. – К.: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2017. – 512 с.
22. Письма и бумаги императора Петра Великого. Том IX. Вып. 1–2. – М., Ленинград: Изд. Акад. Наук СССР, 1950–1951. – 1020 с.
23. Шебалдина Г. Заложники Петра I и Карла XII. Повседневный быт пленных во время Северной войны. – СПб.: Ломоносовъ, 2014. – 192 с.
24. Філіпова Г. Відправлення шведських військовополонених з Києва до Ніжина в 1709 році // Ніжинська старовина, № 23 (26), 2017. – С. 73–78.
25. Åberg A. Fangars elände: Karolinerna i Ryssland, 1700–1723. – Stockholm: Natur och kultur, Cop., 1991. – 228 с.
26. Beschreibung der Ukraine, der Krim, und deren Einwohner, übers. und herausg. von J.W. Moeller. – Breslau, 1780. – 236 с.
27. Bardili J. Des Weyland Durchl. Printzens Maximilian Emanuels Hertzogs in Würtemberg [et]c. obristen über ein Schwedisch Dragoner-Regiment Reisen und Campagnen durch Teutschland in Polen, Lithauen, roth und weiß Reußland, Volhynien, Severien und Ukraine. – Stuttgart, 1730. – 656 с.
28. Karolinska krigares dagböcker. V. 7. – Lund, 1912. – 344 с.
29. Schott S. Max Emanuel prins af Würtemberg och hans vän Karl XII konung i Sverige. Stockholm, 1848. – 272 с.
30. Svensk Tidskrift. Eli F. Heckscher och Gösta Bagge. – Stockholm, 1913. – 590 с.

Анна Филипова.

Киев и пленные шведы времен Северной войны: вопросы и малоизвестные факты.

В статье на основе малоизвестных архивных источников и опубликованного материала на шведском языке изложен ряд фактов относительно истории пребывания шведских пленных времен Северной войны на территории Киева (1706–1711 гг.). Автор попытался обрисовать хронологические рамки существования так называемой «Киевской группы» арестантов, привязать их дислоцирование в Киеве к исторической топографии города, привести данные относительно использования сил военнопленных на строительстве Печерской крепости и т. д.

Ключевые слова: Северная война 1700–1701 гг., шведские военнопленные, Киев, Карл XII, Максимилиан Вюртембергский, Петр I.

Hanna Filipova.

Kyiv and the captured Swedes of the Northern War: questions and little-known facts.

In the article, based on little-known archival sources and published material in the Swedish language, a number of facts about the history of the stay of the Swedish prisoners of the Northern War period in the territory of Kiev (1706–1711) are presented. The author tried to outline the chronological scope of the existence of the so-called «Kiev group» of prisoners, to link their dislocation in Kiev to the historical topography of the city, to cite data on the use of their forces on the construction of the Pechersk fortress, etc.

Key words: Northern War of 1700–1701, Swedish prisoners of war, Kiev, Karl XII, Maximilian of Württemberg, Peter I.

Ігор Сердюк

НЕ БИВШИ КУМА, НЕ ПИТИ ПИВА: «КУМІВСТВО», СТРАТЕГІЇ І ПРАКТИКИ ВИБОРУ ХРЕЩЕНИХ БАТЬКІВ У СУСПІЛЬСТВІ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті досліджуються стратегії і практики вибору хрещених батьків у суспільстві Гетьманщини. Розглядається два основних аспекти проблеми. Першим із них є канонічна модель хрещення та її дотримання чи порушення. У XVIII ст. церква намагалася дисциплінувати священників і паству та офіційно забороняла мати більше одного хрещеного батька чи матері. Однак ці заборони послідовно ігнорувалися. Причини цього пов'язані із другим аспектом – ставленням населення до ролі хрещеного батька (матері) та відповідних зв'язків, котрі встановлювалися цим актом.

Ключові слова: Гетьманщина, дитина, хрещення, кум, кума, хрещені батьки.

Сьогодні поняття «кумівство» вживається переважно у негативному контексті, здебільшого щодо ситуацій отримання вигоди від родинних зв'язків. У суспільстві Гетьманщини використання таких зв'язків вважалося нормою, вони були частиною політики на різних рівнях. Життєві стратегії включали в себе намагання правильно породичатися, у першу чергу через укладання шлюбів, і цей аспект досить добре досліджений в українській історіографії¹. Однак розширити мережу контактів можна було й унаслідок «правильного» хрещення дітей, адже подібне духовне родство церквою прирівнювалося до кривного. З іншого боку, вибір «правильних» хрещених батьків був одним із соціальних запобіжників, котрі давали малюку надію на якусь допомогу унаслідок сирітства. В такому контексті кумівство виступає інституцією, важливою як для «зацних» персон, так і для простолюду². Зрозуміло, що це явище занадто багатогранне для висвітлення у межах однієї статті, відтак я торкнуся лише ідеальних та «реальних» практик участі кумів у хрещенні та спробую проаналізувати стратегії вибору хрещених батьків.

Спершу необхідно зауважити, що хрещені батьки були обов'язковими учасниками правильного хрещення. Вважалося, що вони набувають духовного зв'язку з хрещениками, повинні їм допомагати в житті та всіляко «научати». Народна традиція витворила і транслувала в «усному» варіанті широке коло їхніх обов'язків (наприклад, різати коровай на весіллі), однак, деякі з них фіксуються й у писемних джерелах. Наприклад, у Требнику Петра Могили після вимоги до хрещених батьків знати основні молитви³ йдеться також, що свого часу вони мають навчити цих молитов своїх хрещеників. Ті, хто не знали цього набору, не могли бути хрещеними батьками, так само, як і єретики, відлучені від церкви, неповнолітні, юродиві тощо⁴.

Хрещені батьки фігурували у відповідному записі метричної книги. На їх позначення в метриках та інших писемних джерелах Гетьманщини паралельно використовувалося три основних лексичних набори: «восприемник» та «восприемница», «кум» та «кума», «кмотр» та «кмотра». Упродовж XVIII ст. та в різних приходах загалом стала формула цього запису могла різнитися в деталях та лексиці, як ось у наведених фрагментах (1726 та 1774 р.):

© Сердюк Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

«Крестил младенца [...] кметр его был Антон Артюшенко, кметра Анастасия Яковиха жители града Куземина⁵».

У Ивана Романенка и жены его Марии родилась Стефанида, восприемница Анна Митрофановна⁶».

У цитатах, окрім різної лексики, ми бачимо різні підходи до кількості хрещених батьків. Це питання є цікавим у кількох сенсах, зокрема й у площині боротьби традиції та дисциплінування церкви. Требник Петра Могили встановлював тільки мінімальну кількість – один хрещений, але зазначав, що за древнім церковним звичаєм їх може бути і двоє, при цьому про максимальне число нічого не йшлося⁷. З іншого боку, у Великому Московському требнику містилася чітка вказівка, що «восприемник» може бути тільки один: чоловік для хлопчика і жінка для дівчинки. Саме на даний требник посилалися церковні ієрархи в бажанні уніфікувати «могилянську» традицію на московський манер, як, наприклад, про це йшлося в указі київського митрополита Тимофія Щербацького від 23 листопада 1743 р.:

«Как нам извѣстно есть при крещении раждающихся младенцов з мужеска и женска пола двое лиц восприемников бывает, з коих чрез то многии в духовное сродство повходили а из того произвождении и сродствах дѣл как нам так и духовной нашей консистории немалыя имѣются затруднения, в требнику ж великом московской печати на лист «7м» напечатанно подобает вѣдати яко во святом крещении един довлѣет восприемник аще мужескаго полу если крещается аще ж женский токмо восприемница⁸».

Даний указ важливий, бо пояснює вимогу мати тільки одного хрещеного тим, що хрещені батьки між собою, а також із своїми хрещениками вступають у кривне родство, а отже, створюється велика плутанина, хто кому родич і якого ступеня спорідненості. Найперше це могло стосуватися укладання шлюбів, частина з яких могла бути визнана недійсними. Особливо це було би актуальним для невеликих сіл з їхнім доволі обмеженим шлюбним ринком. Риторика указу доволі жорстка, тим, хто його не дотримуватиметься і продовжуватиме попередні практики, митрополит Щербацький погрожував позбавленням священства. Однак парохі, не криючись, продовжували хрещення із двома кумами, ще й документували свій «злочин» на відповідних сторінках метричних книг. Це дає підстави задуматися про дієвість подібних указів й про те, чи не видавалися вони переважно для «галочки»? Адже далі (у 1765 р.) буде схожий указ із такими ж погрозами, однак так само практично не реалізований⁹. Можливо, одним із факторів, котрий сприяв толеруванню залучення двох хрещених батьків, була платня, що могла стягуватися з обох кумів. Іноді її наявність і розмір був прямо прописаний у договорах парохів з паствою¹⁰.

Імовірно, «нові» вимоги обмежуватися одним хрещеним втілювалися хіба у практиках окремих священників. Так, наприклад, робили священники Христорождественської церкви Яресько Петро Олексієв і Василь Левицький. Утім, їх важко назвати зразковими виконавцями, до 1765 р. вони взагалі не записували «восприемников», аж доки у листопаді 1764 р. в книзі з'явився запис, імовірно від миргородського протопопа Романа Копійського, про неправильне її ведення¹¹. Подібні практики можна також обережно пов'язати не тільки з особою священника, а й з батьками новонароджених. Наприклад, у метричній книзі церкви Рідва Богородиці містечка Воронков за 1780-ті рр. з-поміж багатьох записів про хрещення є тільки два з одним хрещеним. В обох випадках ідеться про дітей бунчукового товариша Матвія Сулими¹². 24 квітня 1782 р. хрестили його сина Георгія, хрещеним батьком якому був «тільки» Павло Степанович Томара¹³, а роком раніше – 31 січня 1781 р. хрестили двійню – Василя і Марію. «Восприемником» Василька був Михайло Томара¹⁴, а Марії – Анна Гайворонська¹⁵.

Бажання мати двох хрещених батьків знавець метричних книг Гетьманщини Віталій Дмитренко пояснює баченням «восприемництва» як способу залучитися підтримкою впливових парафіян та налагодити корисні для себе соціальні зв'язки¹⁶. Це пояснення не є повністю універсальним. Щойно згаданий Матвій Сулима бере в куми представників однієї родини, котрі й так мали з ним зв'язки, адже були рідними братами його дружини Єлизавети. У даному конкретному випадку йшлося про замикання всередині вже існуючих родинних відносин або ж їхнього укріплення.

Дії Миколи Ханенка у цьому сенсі видаються прагматичнішими. У 1731 р., будучи стародубським полковим суддею, хрещеним батьком синові Петрусью він запрошує свого «начальника» стародубського полковника Олександра Дурова¹⁷. Останній тоді був вихідцем із російського офіцерства та «чужим» на Стародубщині, тільки рік тому отримав пірнач, але вже пересварився з місцевими старшинськими кланами. Можливо, щоб збалансувати відносини з ними, хрещеною матір'ю запрошується «*ея м. паняя Андриева Миклашевская*»¹⁸. Мова йде про Єфросинію Павлівну – дружину колишнього наказного стародубського полковника Андрія Миклашевича¹⁹. Таким чином Ханенко забезпечує собі контакти з різними конфліктуючими політичними силами, а своєму синові – сподівання на їхню підтримку в майбутньому²⁰. Після цих подій пройде 12 років, у 1743 р. Ханенко вже в ранзі генерального хорунжого хрещеними батьками свого сина Івана запросить бути свояка – бунчукового товариша Федора Корецького та дружину стародубського полкового писаря Григорія Скорупи Анастасію²¹. Повторюся, що, можливо, таким чином він намагався укріпити зв'язки у полку, де мав маєтності. З іншого боку, ми, можливо, спостерігаємо якраз приклади того, коли спочатку через хрещення відбувається встановлення вертикальних зв'язків (пошуки підтримки, патрона), а потім, коли людина досягає найвищих щаблів – зв'язки стають більш горизонтальними або ж можуть перенаправлятися на «клієнтелу»²².

Ілюстрації такого спрямування «вниз», можливо, аж занадто «глибокі» знаходимо у щоденнику Петро Апостола. 8 грудня 1725 р. він хрестив сина Григорія – слуги свого приятеля Єршова. Окрім того, що хрещений батько подарував матері похресника свій перстень, щось спонукало Апостола занотувати «*Мой крестникъ называется Павелъ*». Уже через місяць (19 січня 1726 р.) Петро Апостол так само запише «*Мой крестник умеръ*». Ще за кілька місяців (8 грудня 1726 р.) він знову хрестив хлопчика у того ж слуги. Цей приклад засвідчує, що відносини кумівства є двосторонніми і у традиційному суспільстві кожен від них щось отримує, навіть якщо вони не рівноцінні. З точки зору нерівноцінності цікаво було б дослідити і зворотні випадки, коли хрещеними дітей якоїсь зачної особи ставали представники простолюду або ж навіть жебраки. Принаймні, до початку XIX ст. такі звичаї подекуди практикувала польська шляхта, вважалося, що це може принести дитині щастя²³. На жаль, інформації про подібні вчинки старшини Гетьманщини мною не знайдено.

Вибір хрещених батьків для своєї дитини багато важив не лише для старшини. Коли у липні 1788 р. у священика з села Ховзівка Глухівського повіту Федора Кирнецького народився син, то він хотів, щоб кумами були саме пан Халкідонський і панія Красняковська (з огляду на прізвища – якісь місцеві вельможі), однак ті вчасно не прийшли. Батько дитини – Федір Кирнецький – навіть залишить у щоденнику шифрований запис, що зогрішив, бо сказав «*противное о кумовьяхъ*». Вочевидь, він швидко знайшов заміну з менш родовитих односельців, принаймні, про це говорить ім'я хрещеного батька – Яким Костюченко. Цікаво, що під кінець церемонії хрещення прийшли й Халкідонський та Красняковська, однак до церкви навіть не заходили, а пішли додому. Ця ситуація показує, що вибір кумів не завжди відбувався так, як того хотілося батькам, а хрещення не завжди ставало нагодою для встановлення бажаних зв'язків²⁴.

На рівні простолюду такі стратегії прослідити дуже важко, адже основна маса населення Гетьманщини не лишила по собі істотних писемних джерел, тим більше таких, як щоденник Кирнецьких. Відомості по крихтах можна вибирувати із обмовок або метричних книг, у цьому разі продуктивнішими можуть бути дослідження на рівні однієї парафії. Наприклад, у приході Христорождественської церкви містечка Яреськи можна вирахувати найпопулярнішу куму. Нею була племінниця яреськівської сотничихи Уляна (так вона маркована у джерелі). З 1766 по 1773 р. вона хрестила дітей мінімум вісім разів. Важливо, що серед її кумів ми не можемо ідентифікувати старшину чи містечкову верхівку. Можливо, простолюди якраз міг встановити зв'язки із зацними людьми через їх менш родовитих родичів, а тому Уляна користувалася попитом²⁵. Це припущення накладається на тезу німецького історика Юргена Шлюмборма про те, що бідні родини використовували інститут кумівства для того, щоб доповнити мережу зв'язків, існуючу на основі кровного родства, причому вони намагалися надбудовувати такі стосунки «вертикально» – вгору²⁶.

Натомість більш багаті були схильні шукати хрещених батьків для своїх дітей поміж рівних собі²⁷. Тут ідеться не про верхівку, а радше про «середній клас», з його у тому числі й корпоративними інтересами. Так, імовірно представник родини священників Федір Поповиченко запросив бути кумом диякона Василя Левицького²⁸. Або ж у жовтні 1766 р. «восприемником» у Карпа – сина Івана Поповича – був ієрей іншої яреськівської церкви (Троїцької) Симеон Фесенко²⁹. Пізніше, в травні 1770 р. цей же Іван Попович бути хрещеною матір'ю своєї доньки запросить дружину яреськівського сотенного писаря³⁰. Сина яреськівського возного хреститиме майор³¹ і так далі.

Слабке місце таких пояснень ще у тому, що почасти неможливо відрізнити встановлення нових зв'язків від використання вже існуючих. Принаймні якась частина парафіян кликала у куми своїх родичів, можливо, навіть доволі близьких. Подібні записи у метриці яреськівської церкви не поодинокі. Так, 22 липня 1765 р. хрещеним батьком Трохима – сина Мартина Пташниченка був Йосип Пташниченко. З огляду на прізвище вони явно були родичами³². Подібні випадки Юрген Шломбом пояснює тим, що біднота майже не використовувала інститут ритуального родства для розширення мережі своїх соціальних зв'язків «по горизонталі». Незаможним не потрібні були такі ж злиденні хрещені батьки. Отож тоді, коли не можна було знайти кумів «згори», вони рекрутувалися з-поміж кола рідні³³.

Метрики містять й інші цікаві випадки, наприклад, коли в тих же Яреськах одна «восприемница» Меланія Трощинська фігурує у двох хрещеннях підряд – 22 і 25 жовтня 1768 р. Важко сказати чи це просто співпадіння, чи є якісь причини. Або ж коли так само у двох випадках поспіль хрещеними є спочатку дружина (котра тільки раз постає в такій іпостасі), а потім і донька священника³⁴. Оскільки йдеться про 5 та 6 березня, то запрошені куми могли й не дістатися церкви, або ж йдеться про швидке хрещення «ради страху смертного», тобто тоді, коли дитинка могла померти. У щоденнику Кирицьких зафіксовано випадок, коли священнику довелося хрестити слабку дитинку посеред ночі, а тому він узяв свою дружину як хрещену матір.

Зрештою, метрична книга говорить про ще більш унікальний випадок. У серпні 1765 р. в Яреськах хрестили Євтуха – незаконнонародженого хлопчика. Враховуючи іншування байстрюків у суспільстві Гетьманщини, їхню малочисельність і маргіналізованість, логічно було б припустити, що хрещеним батьком Євтуха буде якийсь місцевий злидар. Але ж ні. Навпаки, його «восприемник» був найвищий за статусом серед усіх, зафіксованих у книзі: «*пана сотника сын Прокопий*»³⁵. Це був єдиний раз, коли в Яреськах у ті роки хрестили байстрюка, і єдиний випадок, коли Прокопій значиться в метричній книзі в такій іпостасі. Більше того, він єдиний настільки близький родич яреськівського сотника, котрий у той час став чийось кумом. Відтак цю ситуацію ми можемо потрактувати, як своєрідну форму суспільної підтримки або ж такої собі легітимації байстрюка через його зв'язок із родиною сотника. Подібні випадки змушують розглядати кумівство, як багатовимірне явище, складову соціальної комунікації, котра виросла із церковної традиції, однак функціонувала й поза її межами та набувала інакших смислів, аніж першопочатково запропонованих релігійними догмами. Власне, ця складова, здавалося б тотально унормованої процедури хрещення дитини, найгірше піддавалася унормуванню та дисциплінуванню, можливо, саме тому, що йшлося про життєві стратегії дорослих. Останніх могло більше турбувати те, хто буде їхніми кумами, аніж правильність самого обряду хрещення, адже народження дитини давало можливість встановити нові зв'язки або ж поглибити існуючі. У такому ракурсі інститут «кумівства» в Гетьманщині слугував у якості механізму групової та міжгрупової інтеграції так само, як для решти домодерного християнського світу, про що свого часу переконливо написали Сідні Мінц та Ерік Вольф (Sidney W. Mintz and Eric R. Wolf)³⁶. Потреба в таких інтегративних механізмах мусила бути значною, наприклад, вже з огляду на мобільність населення та іншування «чужих». Ритуальне родство в такому разі дозволяло компенсувати відсутність кривного та наблизитися до кола «своїх» членів певної локальної спільноти.

1. Як приклад такого комплексного дослідження див. працю Віктора Горобця: Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії

ранньомодерної України. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 271 с.

2. Про хрещених батьків у канонічному праві та побутування інституту «кумівства» в середньовічному суспільстві див. класичну статтю: Mintz S. W., Wolf E. R. Analysis of Ritual Co-Parenthood (Compadrazgo) / Sidney W. Mintz and Eric R. Wolf // Southwestern Journal of Anthropology. – 1950. – №4. – Р. 341–368.

3. Йдеться про «Отче наш», «Вірую в єдиного Бога», «Богородице, Діво», а також десятислов'є. Див.: Требник Петра Могили: у 2 т. – [репр. вид. 1646 р.]. – К.: Інформаційно-видавничий центр української православної церкви, 1996. – Т. 1. – Арк. 12.

4. Там само. – С. 11–12.

5. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (Далі – ЦДІАК України). – Ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 12. – Арк. 183в.

6. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 1011. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 65зв.

7. Требник Петра Могили. – С. 11–12. Цей аспект також підштовхує поставити питання про максимально можливу кількість хрещених батьків. Одразу зазначу, що у метричних книгах я не знаходив більше двох, а зустрів згадку про чотирьох «восприемников» у щоденнику Ханенка. 9 травня 1743 р. він записав, що був хрещеним батьком у Олени – доньки бунчукового товариша Івана Гамалії. Разом з ним дитину хрестили дружина путивльського воеводи Михайла Леонтієва Анастасія Олександрівна, бунчуковий товариш Йосип Гамалія та теща Івана Гамалії – Марія Неплюєва. Див.: Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка. 1723–1753. Приложеніє къ журналу «Кіевская Старина». К.: Тип. Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1884. – С. 206.

8. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 563. – 1 арк.

9. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело вивчення соціуму Гетьманщини XVIII ст. / Віталій Дмитренко. – Полтава: Сімон, 2016. – С. 87–88.

10. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра / П. Знаменский. – Казань: Университетская типография, 1873. – С. 674, 687.

11. ДАПО. – Ф. 1011. – Оп. 1. – Спр. 157. У книзі зустрічаємо й поодинокі записи про двох хрещених батьків в одного немовляти.

12. Матвій Самійлович Сулима (?–†1786) – вороньківський сотник (1759–1779), з 1779 бунчуковий товариш.

13. Павло Степанович Томара (1751–† після 1802) – у 1782 р. поручик, з 1783 р. ротмістр Таганрозького драгунського полку, Переяславський повітовий предводитель дворянства, почесний наглядчак Ніжинських училищ (з 1811 р.), надвірний радник.

14. Михайло Степанович Томара (рідний брат П.В. Томари) (1766–† після 1809 р.) – сержант лейб-гвардійського Ізмайлівського полку (1784), секунд-майор (1793–1801), Золотоніський повітовий предводитель дворянства (1805–1809).

15. ЦДІАК України. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 764. – Арк. 33зв, 38зв. Цей момент також є нагодою згадати про хрещення близнюків та двійнят. Зазвичай у таких випадках фігурує четверо хрещених батьків – по двоє на кожну дитину.

16. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення. – С. 87.

17. Олександр Іванович Дуров – полковник стародубський у 1730–1734 рр.

18. Дневник генеральнаго хоружаго Николая Ханенка // Киевская старина. – 1884. – №4. – С. 30.

19. Андрій Михайлович Миклашевський (?–† бл. 1750) – син стародубського полковника Михайла Миклашевського, наказний стародубський полковник (1729–1730), бунчуковий товариш (з 1735 р.).

20. Петрусь помер 18 січня 1733 р. У зв'язку з цим постає питання чи продовжувалися кумівські зв'язки і контакти після смерті хрещеника?

21. Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка. 1723–1753. – С. 196–197.

22. Про кумівство, як назагал важливий елемент відносин між патроном та клієнтом див.: Mintz S. W., Wolf E. R. Analysis of Ritual Co-Parenthood... – Р. Р. 341–368.

23. На жаль, авторка цього твердження не пояснює, скільки всього хрещених було в таких випадках, адже католицька традиція дозволяла мати і четверо, і п'ятеро і шестеро

хрещених батьків. У такому разі один посполитий чи жебрак не грав істотної ролі, а був радше частиною ритуалу. Див.: Żołędź-Strzelczyk D. Dziecko w dawnej Polsce / Dorota Żołędź-Strzelczyk. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006. – S. 84.

24. Щоденник Андрія та Федора Кирицьких, священників Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 – жовтень 1788 рр.) / Упор. та вступна стаття І. Ситого. – Чернігів: Сіверянська думка, 2006. – С. 53.

25. Мінімум, бо вона могла бути хрещеної дітей народжених в парафії іншої яреськівської церкви або ж де інде. ДАПО. – Ф. 1011. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 14, 14зв., 16 за., 17 зв., 21, 22, 22 зв.

26. Шлюмбом Ю. Социальные узы между властью имущими и неимущими: микроистория одного сельского сообщества (XVII – XIX века) / Юрген Шлюмбом // Прошлое – крупным планом. Современные исследования по микроистории / Ред. М. Кромм. – СПб: ЕУСП, 2003. – С. 168.

27. Там само. – С. 165.

28. ДАПО. – Ф. 1011. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 11.

29. Там само. – Арк. 14 зв.

30. Там само. – Арк. 21 зв.

31. Там само.

32. Там само. – Арк. 11.

33. Шлюмбом Ю. Социальные узы... – С. 169.

34. ДАПО. – Ф. 1011. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 17, 20.

35. Там само. – Арк. 11 зв.

36. Mintz S. W., Wolf E. R. Analysis of Ritual Co-Parenthood (Compadrazgo)... – P. 358.

Игорь Сердюк

«Кумовство», стратегии и практики выбора крестных родителей в обществе

Гетманщины.

В статье исследуются стратегии и практики выбора крестных родителей в обществе Гетманщины. Рассматривается два основных аспекта проблемы. Первым из них является каноническая модель крещения и ее соблюдения или нарушения. В XVIII в. церковь пыталась дисциплинировать священников и паству и официально запрещала иметь более одного крестного отца или матери. Однако эти запреты последовательно игнорировались. Причины этого связаны со вторым аспектом – отношением населения к роли крестного отца (матери) и соответствующих связей, которые устанавливались этим актом.

Ключевые слова: Гетманщина, ребенок, крещения, кум, кума, крестные родители.

Igor Serdiuk

Strategies and practices the choice of baptized parents in the society of Hetmanschyna.

The article examines the strategies and practices of choosing baptized parents in society of Hetmanschyna. Two main aspects of the problem are considered. The first of these is the canonical model of baptism and its observance or violation. In the XVIII century, the church tried to discipline the priests and the flock and officially forbade having more than one godfather or mother. However, these prohibitions were consistently ignored. The reasons for this are related to the second aspect – the attitude of the population towards the role of the godfather (mother) and the relevant ties that were established by this act. The contemporary society considered participating in the baptism of the child as an opportunity to establish new connections that could not be made through marriage. Given that coercion was seen as a blood affinity, it gave reason to hope for protection, help. These expectations regarding the child served as a kind of fuse in the case of orphans. Parents could also take advantage of new ties to implement their own life strategies.

Key words: Hetmanschyna, child, baptism, kum, kuma, baptized parents.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (477)

*Світлана Казімірова,
Марія Тужик*

РЕМЕСЛА ТА ПРОМИСЛИ МЕНСЬКОЇ СОТНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII-XVIII ст.

У статті простежується розвиток ремесел та промислів у сотенному містечку Мена та навколишніх селах у другій половині XVII – XVIII ст. На основі опублікованих документів та архівних матеріалів визначається перелік ремісничих професій та цехів, умови праці ремісників, вартість робіт або виготовленої продукції та обсяг сплачуваних податків. Також проаналізовані відомості щодо обсягів виготовленої та реалізованої продукції, отриманої від заняття певними видами промислів, передусім від млинарства та винокуріння.

Ключові слова: Менська сотня, ремісниче виробництво, промисли, млинарство, винокуріння.

У дослідженнях з історії України XVII–XVIII ст. тривалий час увага зверталася насамперед на події військового та політичного життя, особистості та діяльність керманічів держави, відносини з іншими країнами тощо. Однак малопомітними на цьому фоні залишалися звичайні пересічні мешканці українських міст та сіл зі своїми повсякденними клопотами, проблемами та radoщами життя. Свого часу видатний український історик та державний діяч В'ячеслав Липинський, об'єднавши цих людей під терміном «продуцентів», називав їх найкориснішою верствою суспільства [21, с. 13]. Бо саме вони створюють матеріальні блага та становлять його основу. А отже, дослідження різних сторін життя окремої людської спільноти в межах двору, населеного пункту дає можливість побачити, чим і як жили наші предки 200-300 років тому.

Окрім заняття сільським господарством, важливим засобом до виживання тогочасних українців були ремесла та промисли. Серед найбільших осередків ремісничого, торговельного життя на Лівобережній Україні у XVII–XVIII ст. в історичній літературі найчастіше згадуються Київ, Ніжин, Переяслав, Стародуб, Чернігів та ін. Відомі українські історики Віктор Романовський та Олена Компан зауважували, що саме наявність ремісників, цехів поряд з торгівлею, дозволяє називати місто містом [19, с. 163; 22, с. 397].

А що відомо про інші населені пункти держави під офіційною назвою Військо Запорозьке або Гетьманщини? Тому основна увага нашої розвідки зосереджується на розвитку ремесел та промислів у сотенному містечку Мена Чернігівського полку та його околицях у другій половині XVII–XVIII ст.

Загалом перші згадки про існування ремесел у Мені відносяться ще до першої половини XVII ст. На факт існування ремісничих цехів у той час посилаються жителі містечка в чолобитній, поданій в 1749 р. у відповідь на рапорт менського сотника Григорія Кузьминського до Чернігівської полкової канцелярії. Спираючись на положення Литовського

© Казімірова Світлана Євгенівна – вчитель історії Менської ЗОШ І – III ступенів імені Т. Г. Шевченка Менської районної ради Чернігівської області.

© Тужик Марія Олегівна – учениця 11-а класу Менської ЗОШ І – III ступенів імені Т. Г. Шевченка Менської районної ради Чернігівської області.

статуту, Кузьминський зазначав, що вони є посполитими (селянами), не можуть бути міщанами за відсутності у Мени магдебурзького права та відповідних підтверджуючих привілеїв [18, с. 231]. У свою чергу менські жителі наполягали, що в містечку, ще з часів правління Речі Посполитої на Чернігівщині (1618–1648 рр.), існували кравецький, шевський та ковальський цехи. Це підтверджувалося як документами тієї доби, так і пізнішими гетьманськими універсалами. А повідомлення сотника неправильне та вчинене «по злобе на мещан менских» [9, с. 102]. У Присяжних книгах 1654 р. в переліку менських міщан згадуються по кілька осіб з прізвищами Коваль, Кушнір, Ткач, Шаповал, Швець, що може свідчити про їхню належність до вищевказаних цехів або заняття цими видами ремесел [20, с. 372].

Наступні відомості про ремісниче виробництво знаходимо у Переписних книгах 1666 р. На той час у місті могли працювати 44 ремісники 20 спеціальностей. Серед них – 6 гончарів, 2 ковалі, 1 золотар, 1 слюсар, 1 бондар, 1 котляр [12, с. 385]. Останній спеціалізувався на виробництві котлів, мідного посуду та інших металевих виробів. Одяг і взуття виготовляли 2 шаповали, 4 шевці, 1 ткач, 1 кравець, 3 чоботарі, 4 кушніри. Кушнір чинив хутро з шкіри та шив хутряні вироби. Серед ремісників, які займалися виробництвом продуктів харчування, згадуються 3 різники, 5 калашників (випікання та продаж калачів – білого обрядового хліба), 1 пирожник (плік та продавав пироги), 1 пивовар, 1 олійник. Також зустрічаємо два прізвища Бубен та Скрипка. Навряд, щоб це могли бути початки музичного цеху, але те, що вони могли займатися грою на музичних інструментах час від часу, цілком імовірно.

В основному ремеслами займалися міщани, що мешкали у 89 дворах. За обсягом сплачуваного податку вони розподілялися на чотири статті. Проте господарі 6 дворів, які входили до категорії ґрунтових міщан, поєднували ремесло із сільським господарством. Наприклад, Лукашка Тимофіїв, який був ковалем, мав коня для обробки землі [13, с. 388]. Ремеслами могли займатись підсусідки або бобилі, яких налічувалось 17 чоловік. Серед них згадуються золотар Ортюшка Радков, слюсар Івашко Савельєв, шаповал Івашко Григорієв [6, с. 385]. Кожен з них мав сплачувати податок у розмірі 6 алтин та 4 деньги (18 копійок) [17, с. 24]. Усього перепис нараховував у Мені 425 чоловік, серед яких ремісники становили 10 %. Також по 1 шевцю працювало у с. Бутівка, Величківка та Куковичі. 1 бондар та 1 коваль мешкали в с. Бабі [13, с. 393, 396].

Подальші відомості про ремісниче життя у Мені знаходимо в матеріалах ревізії Чернігівського полку 1732 р. [8, с. 24]. Тут повідомляється про шевський, кравецький та ковальський цехи. Про існування цеху шапкарів свідчить документ від 27 квітня 1735 р. В ньому зафіксовані умови вступу до цього цеху. Так, якийсь Леонтій приймався туди на 5 років. Він повинен був мати нову свитку, шапку, чоботи, «железко», ножиці, наперсток [4, арк. 101 зв.; 14, с. 41]. Також у документі наведені умови визволу, тобто обряду переведення учня у підмайстри. Якщо учня ще не визнавали ремісником, то підмайстер, який опанував усі етапи виробничого процесу, вже мав статус ремісника [15, с. 69]. При посвяченні в підмайстри учень мав улаштувати за свій рахунок учту (урочистий обід) для цехової братії та зробити внесок до скарбниці. Щодо Леонтія зазначалося, якщо він буде давати «уступне» (гроші), то визволок буде за рахунок цеху, а якщо ні, то має заплатити за визволок половину суми, а решту дає цех [14, с. 41].

Серед документів, що стосувалися шевського цеху, відоме повідомлення його цехмістра Самійла Назаренка до комісії з укладання Генерального опису від 13 лютого 1768 р. Він свідчив про те, що 23 травня 1705 р. цехова братія на чолі з тодішнім цехмістром Семеном Пінчуком придбала у Мені двір у козака Герасима Іванова за 110 золотих. Після облаштування в ньому згадувалися дві великі світлиці, льодовня та похідний погреб [7, арк. 582].

У першій половині XVIII ст. у містечку відомі майстри, які не входили до певного цеху. Це могли бути або так звані партачі, або люди, що займались ремеслом у разі необхідності. Наприклад, менський житель Марко Гуца у своєму реєстрі, адресованому до менського намісника Ісидора Козмовича, наводив перелік виконаних на замовлення святотроїцької попівни робіт та їхню вартість. Він підкував чоботи за 1 шаг, виготовив сокиру (4 шага), гострив «железа плуговое» та «отбил чересла» (2 шага). Проте оплати від попівни Гуца не отримав і тому просив намісника розібратися у цій справі [4, арк. 125 зв.; 14, с. 42].

Роботи могли виконуватися в якості повернення боргу, про що йдеться в реєстрі послуг, складеному невідомим пічником 28 травня 1733 р. Пічник повідомляв, що за сім років до цього взяв у пана Олексія Михайловича коня «на веру годовую... ценою коп за одинадцять». У визначений термін він не зміг заплатити, тому змушений був відпрацювати. Спочатку пічник штукатував світлицю та стару хату, де жили господарі, що коштувало 1 рубль. У цих приміщеннях він також «хутовал» (певно, оздоблював) 2 печі по гривні. Іншим разом у будинку господаря на ім'я Гришка зробив чорну піч за гривню. Загалом у переліку згадується 17 чорних печей по гривні кожна. Одну піч він поставив у винниці, ще 6 на хуторі, а також у Бабі і Феськівці. Чорними ці печі названі тому, що, напевно, не оздоблювались та призначались для повсякденних робіт. А в світлиці та кімнаті (певно, помешкання господаря) пічник зробив 2 полив'яні печі ціною за копу кожна, які «хутовал» по гривні. У Бабі в шинку він поставив кахлеву піч за 1 рубль, а пізніше – кахлевий комин за 18 коп. Пічник змайстрував піч у пекарні, відремонтував та оздобив кахлями піч у лазні. Насамкінець, він зазначав, що обмазування будинків коштувало 5 коп., а «за хутование винничних печок за сем год приходит золотих сем» [14, с. 42].

На кінець XVIII ст. у Мені існували 9 цехів, серед яких – один старечий. Це могла бути група бідних, покалічених, сліпих людей похилого віку або об'єднання кобзарів. У шевському цеху налічувалось 30 чоловік, у кравецькому – 40, ткацькому – 30, ковальському, шаповальському та різницькому – по 10 чоловік. Поза цехами працювало 37 чоловік. Загальна кількість ремісників у Мені за даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1781 р. складала 130 чоловік [11, с. 320].

Серед промислів значного поширення в господарствах жителів Мені та навколишніх сіл у першу чергу набуло млинарство, що зумовлювалося розвитком зернового землеробства. За даними Переписних книг 1666 р., функціонували 11 водяних млинів на 16 кіл хлібних, 5 кіл ступних, 20 кіл просяних, 10 ступ суконних [13, с. 231]. Облаштування та утримання млинів вимагало значних зусиль та коштів, тому на один млин могло бути кілька співвласників. На багатьох водяних млинах, поряд з помелом зерна, здійснювалося очищення та подрібнення круп, а також фолювання (очищення) сукна. Під Меною на однойменній річці працював млин на 3 жорна, в якому 1 ступне коло, 4 просяні і 2 суконні ступи мали Івашко Павлов, Фетка Канченко і Мартинко Климов. Брати Фетка і Спиридон Андрієви володіли млином на 2 жорна, 1 хлібне коло, 4 просяні і суконні ступи. Стосовно продуктивності, в середньому за день млин на 1 коло міг намолоти 67-80 пудів (1-1,2 т) борошна [23, с. 27].

Згідно з Описом річок Чернігівського полку за 1754 р., у межах Менської сотні зафіксовано 37 млинів, які розташовувалися на р. Мена, Дягова, Бабка та невеликих рівчаках. 18 з них називалися вешняками, бо працювали лише під час значного підйому рівня води (навесні або восени) [12, с. 45]. Згадуються і млини-вітряки. Серед них – млин на 1 коло в господарстві чернігівського полкового осавула Василя Павловського в Мені (1766 р.) та млини в маєтностях Макошинського Покровського монастиря [1, арк. 7 зв.; 3, арк. 2 зв.].

Шинкарський промисел та винокуріння теж набули значного поширення. Згідно з ревізією Чернігівського полку 1732 р., у Мені нараховувалося 16 шинків, якими володіли представники різних соціальних станів та об'єднань [8, с. 24]. Окрім цехів, 3 шинки належали менському наміснику Ісидору Козмовичу, 2 шинки – чернігівському полковому обозному Гнату Сахновському тощо. 2 шинки знаходились у Данилівці, 1 – в Ушні, 1 – в Куковичах, 5 – в Макошині, 4 – в Осьмаках. Всього на теренах Менської сотні налічувався 31 шинок [8, с. 24].

Згадка про устаткування винокурень міститься у справі за скаргою менського возного Андрія Сахновського на священика с. Величківки Симеона Кушинського. За свідченнями Сахновського до правління Сосницької протопопії від 10 грудня 1767 р. священик здійснив напад на його винокурню. Він побив підсудка Івана Руцького, збив горщик з круга (яким, напевно, закривався котел), поламав «притрубки» (звичай вони були з глини і кріпились до того ж горщика) та пошкодив труби. Як правило, вони були мідними та під'єднувались до притрубок. Саме по них через охолоджувач виходила горілка [2, арк. 5].

Маємо також відомості про обсяги виробництва та продажу горілки. У 1766 р. у дворі менського виборного козака Данила Товстого працювала винокурня, з якої за півроку виходило до 20 (260 л) відер горілки (1 відро=12,4 л). На її виробництво витрачалося до 12 четвертей (1700 кг) хліба (1 четверть=141,69 кг) [10, с. 110]. У 1767 р. в маєтку вдови військового товариша Пантелеймона Сахновського Фекли Іванівни працювала винокурня на 3 котли, з якої щороку виходило до 5 куф горілки (2500 л). У 3 шинках, що належали Сахновській у Мені, за рік її продавалося до 40 відер (500 л) [7, арк. 29, 118].

У Менській сотні мав місце такий промисел, як бортництво. Згадки про нього теж відносяться до часів Речі Посполитої [17, с. 13; 21, с. 355]. Більш ґрунтовні відомості подають Переписні книги 1666 р. Жителі с. Домашлин у переважній більшості переписані бортниками. Вони хоч і володіли землею, але робочої худоби не мали. Податок теж був відповідним і становив 10 пудів (160 кг) меду на рік, окрім оплати хлібом [14, с. 355]. Бортництво набуло подальшого розвитку в XVIII ст., про що свідчать матеріали справи за скаргою козаків Лавріна Коловоротного та Андрія Кагадка на домашлинського землевласника бунчукового товариша Василя Полоницького. Кагадко повідомляв про захоплення Полоницьким його хутора та 500 бортних дерев [4, арк. 2].

Дещо в менших обсягах у Менській сотні відоме бобровництво. Зокрема, полюванням на бобрів займалися жителі с. Макошина та «деревни» Остапівки, розташованих неподалік р. Десни. У 1734 р. в Макошині згадано 7 козаків-бобровників [6, арк. 10 зв.]. За матеріалами Генерального опису Лівобережної України в Макошині та Остапівці станом на 1767 р. нараховувалося відповідно 18 та 4 бобровницьких двори [7, арк. 181]. Окрім загальнодержавних податків, вони сплачували в «казну малоросійську» за бобровницький промисел. В Остапівці стягувалося від до 2 до 6 рублів з двору [7, арк. 182 зв.].

Таким чином, незважаючи на тогочасний рівень виробництва та технологій, природні умови на теренах Менської сотні, господарське життя в ній відзначалося високою активністю. Мена виступала як головний осередок цехового ремесла, а в цілому тут були представлені більшість відомих на теренах Гетьманщини ремісничих професій. Розташовані на території сотні млини та винокурні в чимось нагадували багатопрофільні підприємства. У багатьох дворах місцевих жителів заняття сільським господарством поєднувалося з певними видами ремесел або промислів. Створювана власноруч продукція йшла не тільки на власні потреби, а й на продаж, що в цілому свідчить про господарський хист, кмітливість та підприємливість тогочасних мешканців українських містечок та сіл.

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 674. – Оп. 1. – Спр. 112. – 26 арк.
2. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 944. – 6 арк.
3. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 172. – 6 арк.
4. Сосницький краєзнавчий музей ім. Ю. Виноградського (м. Сосниця Чернігівської обл.). Книга Менського намісництва «Протокол или потребность». – Інв. № Д-1580. – 185 арк.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. № 3100. – 42 арк.
6. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. № 4755. – 22 арк.
7. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. № 22. – 762 арк.
8. Горобець С. Невідомий фрагмент ревізії Чернігівського полку 1732 року / С. Горобець // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3. – С. 12-40.
9. Лазаревский А.Н., Константинович Н.К. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов: Изд. губ. стат. комитета, 1866. – 857 с.
10. Мордвинцев В. Палеография. Довідник для практичних занять студентів кафедри історії Росії / В. Мордвинцев. – К., 2010. – 112 с.
11. Опис Новгород-Сіверського намісництва. – К.: ВУАН, 1931. – 593 с.

12. Описание рек и речек Черниговского полка в 1754 году // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. VII. – С. 3-52.
13. Переписні книги 1666 р. / [підготував до друку та зредагував В.О. Романовський]. – К.: ВУАН, 1933. – 448 с.
14. Ситий І. Опис Менської сотні 1734 р. / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 2007. – № 4. – С. 39-45.
15. Балущок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / В. Балущок. – К.: Наукова думка, 1993. – 119 с.
16. Виноградський Ю. Середня Чернігівщина наприкінці XVIII–XIX в. // Історично-географічний збірник (відбитка) / Ю. Виноградський. – К., 1928. – Т. II. – С. 1-19.
17. Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.) / О.І. Гуржій. – К., Інститут історії НАН України, 1994. – 108 с.
18. Кісіль І. Міщани в соціальній структурі населення міст Гетьманщини (50-60 рр. XVIII ст.) / І. Кісіль // Пам'ять століть. – 2005. – № 3-4. – С. 224–234.
19. Компан О.С. Міста України // Історик Олена Компан. Матеріали до біографії // Упорядник Я. Компан. – К., 2007. – С. 21–356.
20. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К., Темпора, 2006. – 496 с.
21. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українсько-го монархізму / В. Липинський. – Київ – Філадельфія, 1995. – 470 с.
22. Романовський В.А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) / В.А. Романовский // Воссоединение Украины с Россией. 1654–1954. Сборник статей. – М., 1954. – С. 395-420.
23. Стрішенець М. Технічне обладнання водяних борошномельних млинів в Україні XVI–XVII ст. / М. Стрішенець // Вісник Тернопільського державного технічного університету. – 1996. – № 1. – С. 25-29.

**Казимиrowa Светлана
Тужик Мария**

Ремесла и промыслы Менской сотни во второй половине XVII–XVIII вв.

В статье прослеживается развитие ремесел и промыслов в сотенном городке Мене и окружающих селах во второй половине XVII – XVIII вв. На основе опубликованных документов и архивных материалов определяется перечень ремесленных профессий и цехов, условия труда ремесленников, стоимость работ или изготовленной продукции и объем уплачиваемых налогов. Также проанализированы сведения об объемах произведенной и реализованной продукции, полученной от занятия определенными видами промыслов, прежде всего от мельниц и винокурения.

Ключевые слова: Менская сотня, ремесленное производство, промыслы, мельничное производство, винокурение.

**Kazimirova Svitlana
Tuzhik Maria**

Crafts and trades of Mena hundred in the second half of XVII–XVIII centuries

The article traces the development of crafts and trades in the Mena and the surrounding villages in the second half of the XVII – XVIII centuries. On the basis of published documents and archival materials, the list of craft trades and workshops operating in Mena, the conditions of work of artisans, the cost of works or manufactured products and the amount of taxes payable are determined. Also, information is provided on the volumes of manufactured and sold products obtained from the occupation of certain types of trades, primarily from millinery and distilling.

Key words: Mena hundred, craft, trades, artisan, distillery.

Наталія Саєнко

СОЦІАЛЬНА ТОПОГРАФІЯ БАТУРИНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст. (за матеріалами Рум'янцевського опису)

У статті на основі даних Рум'янцевського опису Лівобережної України 1765–1769 рр. розглядається соціальна структура населення Батурина та розміщення домогосподарств різних соціальних груп у міському просторі. З'ясовуються особливості забудови дворів.

Ключові слова: соціотопографія, вулиця, двір, бездвірна хата, Батури́н.

Сформована у гетьманський період топографічна структура Батурина була кардинально порушена у листопаді 1708 р., коли було знищено фортецю із її забудовою, значно пошкоджено передмістя. Подальше відновлення міста стало заслугою винятково його мешканців. Увага до міста гетьмана К. Розумовського, відкриття і діяльність «Експедиції Батуринського і Глухівського будівництва» сприяли створенню «нового обличчя» Батурина у другій половині XVIII ст.

Соціальний склад рядового населення міста у той час не відрізнявся від інших населених пунктів Гетьманщини: тут проживали посполиті, козаки, старшина і духовенство. Мали володіння у Батурині і представники російського дворянства.

Демографічний потенціал конкретного міста неможливо вивчати без даних про те, в якому історико-географічному середовищі перебуває досліджуваний об'єкт. Тому актуальним у даному випадку видається з'ясування місця домогосподарств різних соціальних верств у топографії Батурина.

Першим конкретизував і впровадив у широкий вжиток в українській науці поняття «соціотопографія» у 1987 р. Ярослав Дашкевич. Він визначив його як дослідження урбанізаційних процесів з точки зору взаємозв'язків між соціальною структурою населення та місцем його проживання [1, с. 71–72]. Проте це поняття досі не є чітко окресленим. Так, Мар'яна Долинська визначає соціотопографію як міжгалузевий метод, який передбачає нанесення результатів дослідження соціальної історії на топографічну підоснову [2, с. 420–433].

Серед праць щодо проблем соціотопографії виділимо дослідження вже згаданого Я. Дашкевича, С. Климовського, М. Капраля, М. Долинської, А. Фелонюка та І. Гуляновича [3]. Соціотопографічних досліджень Батурина другої половини XVIII ст. досі не проводилося.

У даній роботі спробуємо вивчити деякі аспекти взаємозв'язків між структурою населення Батурина і місцем його проживання, зокрема:

- визначимо соціальні групи в структурі населення міста;
- вивчимо топографію їхнього розселення у Батурині;
- дослідимо «престижність» і розміри вулиць;
- з'ясуємо особливості садибної забудови.

За основне джерело для своєї розвідки візьмемо переписну книгу сотенного міста Батурина, створену в 1767–1768 рр. під час проведення в Гетьманщині так званого Рум'янцевського опису Малоросії (1765–1769 рр.) [4]. Це один із найповніших переписів населеного пункту другої половини XVIII ст., незважаючи на те, що джерело

© Саєнко Наталія Анатоліївна – завідувач відділу археології (Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». Член НСКУ).

є чорною відомістю. У неї внесено і дані про володіння К. Розумовського, дворян, старшини й рядового козацтва, посполитства та духовенства.

Міський простір Батурина на час проведення опису складався з трьох частин: території колишньої фортеці з Троїцькою площею та невеликими кварталами житлової забудови, вулиць і провулків старої планувальної структури (колишніх відкритих посадів) та периферійних вулиць-форштадтів (міських хуторів).

Визначальним чинником планувальної структури Батурина був ландшафт місцевості. Висока ліва тераса річки Сейм, порізана глибокими ярами, становила центральну, нагірну частину. Заселена територія річкової долини з островами та правобічна тераса були нижньою, луговою частиною.

Площа території колишньої фортеці, «старого города в середине селения местечка Батурина» з жилими кварталами, вулицями, площею, не заселеними місцями, цитаделлю, узгір'ям, валом і ровом становила 22 десятини 1067 квадратних сажнів (24,52 га) [5, с. 242-243]. Ці параметри майже узгоджуються з даними плану Батуринської фортеці XIX ст. [6]. (Мал. 1)

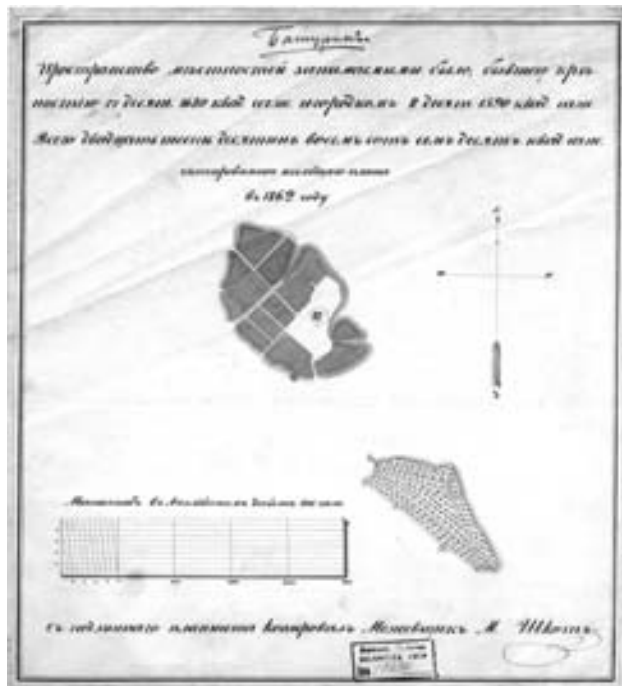
Площу житлової забудови Батурина кінця 1700-х дозволяє реконструювати відомість до плану Батурина, складена в останні роки життя К. Розумовського. За нею володіння гетьмана на нагірній частині Батурина становили 60,31 га. До них належали: головний будинок зі службами та двома особливими дворами, регулярним садом і городом на Київській вулиці загальною площею 8,6 га, маєток з палацом, садом та городом на Гончарівці – 13,33 га та інші двори з різноманітною забудовою і земельні ділянки в місті [5, с. 244-245]. Дворові квартали мешканців Батурина різних станів на момент складання даного документа займали площу 467384 квадратні сажні (212,76 га), з них на нагірній частині – 140,61 га, на луговій – 72,15 га [5, с. 246-248].

Дещо складнішою є реконструкція батуринської ономастики. Найранішим картографічним джерелом, що містить деякі матеріали топонімії Батурина, є «План містечка Батурин», складений наприкінці XIX ст. військовими топографами Курської інженерної дистанції [7]. (Мал. 2)

За інструкцією по проведенню Рум'янцевського опису, безіменні міські вулиці слід було називати «по пристойності» [8, с. 62]. Тому в матеріалах перепису Батурина найбільше назв вулиць відантропонімічного походження: від прізвищ власників дворів на цих вулицях. Через втрати топонімічного матеріалу, обмаль джерел і відсутність спеціальних досліджень локалізувати ці вулиці в просторі Батурина поки що неможливо.

Основною господарською одиницею у XVIII ст. був двір. Поняття двору на той час мало свою специфіку. Георгій Максимович виокремив три головні ознаки тогочасного двору: наявність єдиної дворової території, родинні зв'язки між його мешканцями, а також спільне несення повинностей, відбуття служб і сплата податків [9, с. 317].

Ще однією господарською одиницею була «бездвірна хата». За визначенням Г. Максимовича, це була «хата без дворового места» [9, с. 317], тобто без земельної ділянки. Проте іноді поряд з бездвірною хатою вказані й господарські споруди, які належали до даного домогосподарства та займали певну територію.

Мал. 1

Мал. 2

Основу житлової забудови Батурина становило традиційне українське дерев'яне житло – хата. Для позначення внутрішніх приміщень останньої вживалося слово «покій». Помешкання слугували названі «людськими». Виокремлено також житла підсусідків – «підсусідські».

З-поміж набору традиційних господарських будівель Генеральний опис фіксує кількість комір, стаєнь, хлівів, клунь. Безперечно, у дворах батуринців існували й інші будівлі: курники для домашньої птиці, сажі для утримання свиней, підземні споруди для зберігання припасів: льохи, ями, погребі.

За «Подвірною книгою», що була складена у 1760 р. при передачі Батурина К. Розумовському, гетьману відійшло 230 дворів і 33 бездвірні хати, тобто 263 домогосподарства підданих [10, с. 39-64].

У матеріалах Рум'янцевського опису (1765-1769 рр.) містяться докладніші дані про їхнє розселення в Батурині. Першими описані двори, заселені підсусідками К. Розумовського. У цих дворах, окрім житлових будівель, знаходилися виробництва: винокурня, броварня і солодовня, свічковий завод («білильний двір»). Їхня забудова показана в таблиці 1.

Таблиця 1. Домогосподарства підсусідків К. Розумовського та їхня забудова у топографічних складах Батурина

	Вулиця, місцевість	Дворів	% дворів	Забудова двору						
				хазай-ських	люд-ських	бездвір-них	комір	стаєнь	хлівів	клунь
1	Вул. Берегова (броварня і солодовня)	1	25		1		1		1	
2	«За річкою Поповкою» (свічковий завод)	1	25		4		1			
3	«На низу» (винокурня)	1	25		1		1		1	1

4	Вул. Побожовка (комора)	1	25		2		1			
	Разом	4			8	-	4	-	2	1

У другій половині 1760-х кількість домогосподарств підданих К. Розумовського зменшилася: їх стало 176 (132 двори і 44 бездвірні хати). Вони розміщувалися на 9-х вулицях Батурина (таблиця 2).

Таблиця 2. Домогосподарства підданих К. Розумовського та їхня забудова у топографічних складових Батурина

	Вулиця	дворів	% дворів	Забудова двору						
				хазяйських	людських	бездвірних	комір	стаєнь	хлівів	клунь
1	Берегова	46	35	54	-	10	46	9	66	11
2	Гончарівка	14	11	15	-	4	8	-	20	7
3	Горбанівка	10	7,5	12	-	1	9	1	15	6
4	Городищечко	3	2	3	1	2	6	3	4	-
5	Київська	2	1,5	6	-	2	8	1	5	-
6	Корніївка	16	12	20	-	12	11	4	30	12
7	Матіївка	19	14	27	-	4	22	1	35	7
8	Підзамкова	8	6	8	-	4	8	1	9	1
9	Побожовка	14	10,6	16	1	5	12	4	20	2
	Разом	132		161	2	44	130	24	204	46

Найбільше дворів підданих К. Розумовського (35%) знаходилося на Береговій вулиці. Очевидно, ця вулиця пролягала територією батуринського Подолу. Кількістю житлової і господарської забудови вирізнялася вулиця Корніївка. Проте локалізувати її на сучасній мапі міста поки що не вдалося. Найменше домогосподарств підданих гетьмана було на головній вулиці міста, Київській: два двори і дві бездвірні хати.

Окрім К. Розумовського, у Батурині мав володіння його брат, Олексій Розумовський. У 1743 р. імператриця пожалувала йому села в Полтавському й Лубенському полках, а також сім млинів на Сеймі під Батурином взамін Бакланівської волості, яку було повернуто до «палацових» володінь. У 1742, 1744 та 1748 роках О. Розумовський придбав двори в Батурині, куди заселилися його піддані.

Таблиця 3. Домогосподарства підданих О. Г. Розумовського та їхня забудова у топографічних складових Батурина

	Вулиця, місце- вість	Дворів	% дво- рів	Забудова двору						
				хазяйських	людських	бездвірних	комір	стаєнь	хлівів	клунь
1	Гребля на р. Сейм	2	12	2	-	-	3	-	2	-
2	Матіївка	14	82	18	-	-	13	-	14	1
3	Побожовка	1	6	1	-	-	1	-	1	-
	Разом	17		21	-	-	17	-	17	1

За підрахунками автора, на час проведення опису в Батурині козацькій старшині належало 45 дворів. Один двір належав гадяцькому полковнику А. Крижановському, 14 – неурядовій старшині різних рангів, 15 дворів – сотенній старшині. У результаті судової реформи 1760-1763 рр. Батурин став центром судового повіту. Тому в місті мешкали і представники судової повітової влади. У їхній власності в Батурині було 15 дворів і 6 бездвірних хат.

На час проведення опису Батурина у дворі полковника А. Крижановського мешкало 3 родини підсусідків, але ні назви вулиці, де він знаходився, ні переліку дворової забудови у джерелі не вказано [4, арк. 397 зв.].

Сотник Батуринської сотні Д. Стожок мешкав у Батурині на головній вулиці – Київській. У його новому дворі було 5 житлових хазяйських хат, 2 хати для обслуги, комора, конюшня та два хліви [4, арк. 181 зв.]. Ще 8 його дворів були розкидані на вулицях Київській, Побожовці та Береговій. У них мешкали родини підсусідків сотника [4, арк. 190 зв. – 193].

Осавул Батуринської сотні Д. Башуцький мешкав на Горбанівці. Хазяйських покоїв було 2, людських – 1, 2 комори і 3 хліви. У дворі було ще 2 хазяйські покої, де мешкав брат осавула – Яків Башуцький з родиною [4, арк. 368]. На вулиці Побожовці він мав ще два двори, де жили підсусідки [4, арк. 370].

На Київській вулиці був двір писаря Батуринської сотні П. Дмитренка, в якому знаходилися 2 хазяйські хати та комора [4, арк. 514 зв.]. У провулках від Київської вулиці стояли два двори писаря, в одному з яких мешкав його дід Г. Новопонець, а в іншому – родина Дмитренкового підсусідка [4, арк. 516 зв.].

Серед власників дворів у Батурині були і представники значного військового товариства. Бунчукові товариші Петро Кочубей, брати Федір та Петро Савичі безпосередньо не мешкали у місті, але володіли спадковими дворами і угіддями.

Бунчуковий товариш П. Кочубей володів двором на Гончарівці. У ньому був єдиний на той час у Батурині мурований будинок на 4 покої, 4 дерев'яних покої та 7 недобудованих дерев'яних покоїв, а також комора, стайня та хлів [4, арк. 374 зв.]. У дворі була людська хата, де мешкала родина підсусідка Кочубея [4, арк. 376 зв.]. Двори бунчукового товариша, заселені підсусідками, знаходилися на вулиці Загородній та слободі Матіївці [4, арк. 376 зв. – 378 зв.].

Спадкові володіння у Батурині мали бунчукові товариші брати Федір та Петро Савичі. Це були двори, заселені підсусідками, а також земельні ділянки, млини та різноманітні угіддя. Так, у власності бунчукового товариша Ф. Савича у Батурині був двір, в якому мешкала родина його підсусідка-мірошника [4, арк. 381 зв.]. Його брат, бунчуковий товариш П. Савич мав у Батурині два двори: на вулицях Горбанівці та Городищечку, в яких теж жили підсусідки [4, арк. 566 зв.].

Військовий товариш І. Занкевич разом з братами мешкав у дворі на вулиці Горбанівці, в якому було 2 покої власників, 1 людський, комора і стайня [4, арк. 392 зв.].

Військовий товариш Ніжинського полку З. Карташевський мешкав на вулиці Гончарівці під горою. У його дворі було 2 хазяйські хати, 2 комори, стайня, хлів та клуня [4, арк. 589 зв.]. Навпроти його двору стояла бездвірна хата цього ж власника. У цій хаті та в 6-ти дворах на вулицях Гончарівці, Мелешківці, Загородній та Побожовці мешкали підсусідки військового товариша [4, арк. 616 зв. – 619 зв.].

Значковий товариш З. Подольський мешкав на вулиці Корніївці в дворі, де було 3 хазяйські покої, 2 хати для обслуги, комора, стайня та хлів [4, арк. 454 зв.]. Окрім цього, «на главном тракту позади графского саду» у нього була хата, яку він здавав в оренду [4, арк. 457 зв.]. А «под горою над озером Шелковицею» знаходився двір з двома хатами, заселеними родинами підсусідків Подольського [4, арк. 458 зв.]. Мати значкового товариша, вдова батуринського сотника Демидовського, мешкала на Передміській вулиці. У її дворі була 1 хазяйська хата, 1 людська, комора і хлів [4, арк. 456 зв.].

Значковий товариш Т. Крут мешкав на Мостовій перспективній вулиці, що була відгалуженням Київської в напрямку Покровської церкви. У його дворі було 2 хазяйські хати, 1 людська, 2 комори, стайня і 2 хліви [4, арк. 501 зв.].

На Горбанівці жив значковий товариш П. Вятковський. Він мав 4 хазяйські покої, 4 людські, 2 комори і стайню [4, арк. 443 зв.].

Мав володіння у Батурині значковий товариш Прилуцького полку Д. Ракович. Його двір, у якому мешкала родина підсусідка, знаходився на вулиці Горбанівці [4, арк. 572 зв.].

«По Киевской дороги едучей из Батурина в Киев по правой стороне» стояв двір підкоморського судді батуринського повіту Г. Долинського. Забудова двору складалася з 4 хазяйських і 1 людської хат, 2-х комор, стайні та хліва [4, арк. 330 зв.]. На інших вулицях міста був ще один двір та 6 бездвірних хат цього власника, в яких мешкали його підсусідки [4, арк. 332 зв. – 347].

Коморний батуринського повіту П. Попенченко мешкав у дворі на Київській вулиці. У ньому було 3 хазяйські хати, 2 людські, 2 комори і стайня. Ще один його двір на вулиці Береговій, придбаний у 1758 р., з 4-ма хазяйськими, 2-ма людськими хатами, хлівом та клунею на час проведення опису був не заселений [4, арк. 577 зв.].

На вулиці Мелешківці проживав возний С. Бойченко. У його дворі було 3 хазяйські покої, 1 – людський, хлів та стайня [4, арк. 406 зв.].

Підкоморський возний П. Косач мешкав на форштадті Батурина у напрямку с. Митченка. У його дворі було 4 хазяйські і 1 людська хати, 2 комори та стайня [4, арк. 312 зв.]. На вулицях Береговій та Городищечку він мав двори з хатами і господарською забудовою, винокурнею, де мешкали його підсусідки. У одному дворі на Київській вулиці мешкав зять Косача, а інший він здавав в оренду. Двір на березі Сейму стояв пустий [4, арк. 314 зв. – 318].

Поблизу Покровської церкви знаходився двір возного Батуринського повіту Г. Рижного. У ньому знаходилися 4 жилі хазяйські хати, 1 хата для обслуги, 2 комори, стайня та хлів [4, арк. 518 зв.]. На вулицях Кадуновці та Береговій знаходилися ще три його двори, заселені підсусідками. У них було 3 людські хати та 1 хлів [4, арк. 525 зв. – 526 зв.].

Таким чином, найбільш соціально престижним районом Батурина у 1760- рр. була Київська вулиця, якою пролягав Києво-Московський тракт. Окрім маєтку К. Розумовського, який локалізовано за сучасною адресою вул. Ющенка, 47, на цій вулиці було ще 6 жилих дворів старшини. Тут мешкали практично всі представники судової влади.

За підрахунком автора, рядовим козакам у межах міської території Батурина належало 206 дворів. Соціальна група козацтва складалася з двох підгруп: виборних козаків та козаків-підпомічників. Цей поділ стихійно склався ще наприкінці XVII ст. і залишився визначальним для козацького війська упродовж наступного століття. Виборним козакам у Батурині належало 16 дворів, а козакам-підпомічникам – 190. Розміщення козацьких домогосподарств у топографічних складових міста та їхня забудова показані в таблиці 4.

Таблиця 4. Козацькі домогосподарства та їхня забудова у топографічних складових Батурина

	Вулиця	Дворів	% дворів	Забудова двору						
				хазяйських	хх підсусідські	бездвірних	комір	стаєнь	хлівів	клунь
1	Мелешківка	5	2,4	8	-	-	5	3	7	-
2	Скакунівка	14	6,8	15	1	-	12	2	10	5
3	Горбанівка	18	8,7	21	3	-	16	5	13	4
4	Млинова	10	4,8	12	-	-	8	2	12	1
5	Книшова	13	6,3	14	1	-	12	-	6	2
6	Матіївка і Городищечко	19	9,2	19	-	-	17	5	14	4
7	Київська	12	5,8	9	3	-	14	1	6	-

8	Побожовка	12	5,8	13	-	-	10	2	8	6
9	Крива	25	12,1	25	1	-	22	9	14	9
10	Лемешкова	2	1	2	-	-	2	2	2	1
11	Ємцьова	4	1,9	5	-	-	5	2	3	1
12	Гончарівка	25	12,1	25	2	1	13	5	7	4
13	Піскова	11	5,3	12	1	-	8	-	3	1
14	Корніївка	14	6,8	14	-	-	7	1	11	5
15	Загородна	2	1	2	-	-	2	-	1	1
16	Шапарівка	12	5,8	12	2	-	10	1	8	2
17	Русаківка	3	1,4	4	-	-	8	-	8	4
18	Проценкова	5	2,4	7	-	-	4	-	1	1
	Разом	206		219	14	1	175	40	134	51

Найбільше дворів рядових козаків – по 25 – знаходилося на вулицях Гончарівці та Кривій. Далі, за кількістю, – на правобережному форштадті, вулицях-слободах Матіївці і Городищечку. Наступними були Горбанівка, Скакунівка, Корніївка та Книшова. Найменше козацьких дворів знаходилося на вулицях Загородній, Лемешковій і Русаківці: по 2 та 3 відповідно.

Назви шістьох вулиць були утворені від прізвищ виборних козаків, що на них мешкали: Горбань, Ємець, Лемешко, Мелешко, Побожий та Скакун.

Найменшою за чисельністю соціальною групою у Батурині було духовенство. Представники кліру мешкали неподалік церков, в яких служили. Так, поблизу Троїцької церкви на вулиці Русаківці жив священник Олексій Петровський. У його дворі було 2 хазяйські покої, 2 комори, хлів та клуня [4, арк. 373]. Поблизу мешкав священник Іван Петровський, у дворі якого знаходилося 2 хазяйські покої, людська і комора [4, арк. 448 зв.]. Поряд був двір вдови священника Троїцької церкви Ігнатія Петровського, попаді Варвари [4, арк. 451 зв.].

На Київській вулиці, біля церкви Покрови Пресвятої Богородиці мешкав її настоятель Іван Джунковський. Він мав 3 хазяйські покої, 2 людських, комору, стайню, хлів і клуню [4, арк. 476 зв.]. Неподалік був двір, де мешкали брати Джунковського. А на вулицях Побожовці та Береговій у дворах Джунковського жили його підсусідки.

На Гончарівці, поблизу церкви Введення Пресвятої Богородиці, проживав її священник Іван Петров. Забудова двору складалася з хати, комори і хліва [4, арк. 413 зв.]. Навпроти жилого двору він мав ще одну садибу, де жила родина його підсусідка [4, арк. 417 зв.].

«Желая ... город Батурин распространить и населить знатными домами», гетьман К. Розумовський дарує ділянки землі у Батурині представникам свого оточення. Першим наділ отримав сенатор і таємний радник Григорій Миколайович Теплов. Згідно з дарчим записом від 3 грудня 1760 р., він отримав «землю, лежащую за городом, на урочище между Городком и Гончаровкою, которой земле простирается длина с горы вниз по самую реку Сейм, где она ныне течение своё имеет; а вверх по горе, до самой первой улицы, как она на плане Этингеровом положена, то есть 118 саж., поперёк же как при реке, так и на горе 71 саж.; да сверх того противу того же места, на другую сторону широты сего места, через улицу, половину другого места в длину по тому плану, а в ширину равно как и вышеупомянутое место толиким же пространством и мерою» [4, арк. 941-941 зв.]. Ще два дворові місця площею 120 і 216 квадратних сажнів (разом 0,15 га) з двома хатами, городами і садом Теплов придбав у 1767 р. [4, арк. 943]. Згідно з умовами дарування, статський радник повинен був побудувати дім з необхідними службами протягом 4-х років від дня видачі універсалу. У 1768 р. у Батурині Г. Теплов мав «на улице Гончаровке двор новый, в оном покоев деревянных жилых для хазяев — 21, людских — 5. В оном дворе кухня при которой людских — 7. Поблизу одного двора в конце саду людских — 2» [4, арк. 940 зв.]. За маєтком доглядав підсусідок Теплова з родиною [4, арк. 959 зв. – 960]. У 1772 р. Г. Теплов продав усі свої

батуринські маєтності разом з хутором Скритним поблизу с. Митченки К. Розумовському за 10 тисяч рублів [11, с. 335-343].

Ще одну ділянку землі на Гончарівці К. Розумовський подарував генеральному підскарбію Василю Андрійовичу Гудовичу. Згідно з дарчим універсалом від 15 жовтня 1761 р., останній отримав «земли, лежащие за городом на урочище Гончаровки, которое землею простирается длина от самой первой улицы, как она на плане Этингеровом положена, по горе и с горы вниз по саму реку Сейм, где она ныне течение свое имеет, триста сорок четыре сажни, а в ширь тою улицею по ров, где и съезд к Сейму – семьдесят четыре сажни трехаршинных» [4, арк. 974]. Він мав побудувати на ній садибу за 3 роки. Та раптова смерть В. Гудовича у червні 1764 р. не дозволила реалізувати плани гетьмана. Наприкінці 1760-х рр. на цій землі було «хоромное строение впусе находящееся и еще не достроенное» [4, арк. 968].

Отже, дослідивши вищеназвані питання, доходимо певних висновків відносно розміщення дворів різних соціальних груп у міському просторі Батурина кінця 1760-х років.

У Батурині знаходилися двори гетьмана К. Розумовського (1750-1764), його підданих, підданих О. Розумовського й інших представників російського дворянства, козацької старшини, рядового козацтва та духовенства. Джерелом виокремлено 20 внутрішньоміських об'єктів Батурина, де розміщувалися домогосподарства і об'єкти соціальної інфраструктури. Через відсутність інформативних планів і карт, а також втрату топонімічного матеріалу не всі згадані вулиці локалізовані у сучасному просторі міста [12, с. 221-225].

Духовенство проживало безпосередньо біля трьох місцевих церков: Живоначальної Трійці, Покрови Пресвятої Богородиці і Введення Пресвятої Богородиці.

Найбільш соціально престижним районом Батурина у 1760-ті рр. була Київська вулиця, якою пролягав Києво-Московський тракт.

Забудова Батурина на час проведення Генерального опису була майже винятково дерев'яною. Єдиним мурованим будинком володів бунчуковий товариш П. Кочубей.

Серед дворових споруд були жилі хазайські, «підсусідські», та «людські». Набір господарських споруд, перерахованих описом, складався з комір, хлівів, стаєнь і клунь. Їхня кількість та перелік визначалися заможністю власника і топографічним розташуванням двору. Так, кузні, винокурні й солодовні знаходилися на форштадтах. Натомість стаціонарна торгівля – комори, лавки і шинки – на головній Київській вулиці та прилеглих до неї вуличках і провулках.

У кількості і формах нерухомої власності проявилася станова диференціація населення Батурина. Вибірні козаки не мали у власності «людських» і «підсусідських» хат, а у бездвірних хатах мешкали майже виключно посполиті.

Для створення цілісної картини соціотопографії Батурина козацько-гетьманської доби потрібен аналіз забудови міста у різні часові зрізи. Дане питання потребує пошуку й залучення нових джерел, чим обумовлює актуальність майбутніх досліджень даної теми.

1. Дашкевич Я. Социотопография городов как направление историко-краеведческих исследований / Я. Дашкевич // Первая всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (Полтава, октябрь 1987 г.): Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987. – 304 с.

2. Долинська М. До проблеми складових та джерел соціотопографії / М. Долинська // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Коло, 2003. – Вип. 7. – 652 с.

3. Дашкевич Я. Социотопография городов... с. 71–72; Його ж. Зображення міст України XVII–XVIII ст.: проблема достовірності / Я. Дашкевич // Історична топографія і соціотопографія України: збірник наукових праць. – Львів, 2006. – с. 135–149; Климовський С. Соціальна топографія Києва XIV–середини XVII сторіччя. – К., 2002. – 229 с.; Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / М. Капраль. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2003 – 440 с.;

Долинська М. До проблеми складових та джерел соціотопографії / М. Долинська // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – Вип. 7. – С. 420-433; Фелонюк А. Передмістя Львова другої половини XVII–XVIII ст.: адміністративно-правовий статус та соціотопографія: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. / А. Фелонюк. – Львів, 2009. – 19 с.; Гулянович І. Соціотопографія приміських селищ Одеського градоначальства в середині XIX ст.: джерельна база реконструкції / І. Гулянович // Вісник Львівського університету. Серія філологічна: Збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 61. – С. 262–271.

4. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 57, оп. 1, спр. 55, 1034 арк.

5. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / [редколегія: Коваленко О.Б. та ін.]. – Вид. 2-ге, доповнене. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. – 882 с., 30 іл.

6. Відділ картографії Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського: Батурин. Пространство местностей занимаемыми было бывшею крепостию 17 десят. 1680 квад. саж. и городком 8 десят. 1590 квад. саж. Всего двадцать шесть десятин восемьсот семьдесят квад. саж. скопированное из общего плана в 1862 году. – Інв. № 19290. – 1 арк.

7. Російський державний військово-історичний архів (м. Москва, Російська Федерація), Ф. 846: Военно-ученый архив. – Спр. 21680. – 1 арк.

8. Волошин Ю. «Для точного исчисления и сведения всего малороссийского народа»: проведения Румянцевского опису в полковому місті Полтаві (1765-1766 рр.) / Ю. Волошин // Краєзнавство. – 2011. – №1. – С. 57-71.

9. Максимович Г. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г. Максимович. – Т.1. – Нежин, 1913. – 398 с.

10. Дегтярьов С.І. Маловідомий опис м. Батурин 1760 р. / С. Дегтярьов // Сумський історико-архівний журнал № VIII – IX., 2010. – С.36–66.

11. Лазаревский А. Тепловка: страница из истории старого Батурина / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1890. – №11. – С. 335-343.

12. Саєнко Н. Топоніміка Батурина XVII-XVIII ст. / Н. Саєнко // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – Київ – Глухів, 2016. – Випуск 9, – 583 с.

Саєнко Наталія

**Социальная топография Батурина второй половины XVIII в.
(за матеріалами Румянцевської описи)**

В статті на основі даних Румянцевської описи Левобережної України 1765-1769 гг. розглядається соціальна структура населення Батурина і розміщення домогосподарств різних соціальних груп в городському пространстві. Виявляються особливості застройки дворів.

Ключевые слова: соціотопографія, вулиця, двор, бездворна хата, Батурин.

Sayenko Natalia

**The social topography Baturin at the second half of 18 century
(based on materials of Rumyantsev inventory)**

At the article considers the social structure of the population of Baturin on materials of the Rumyantsevsky Inventory of the Left-Bank of Ukraine (1765-1769) and the placement of households of different social groups in the urban space.

Key words: sociotopography, street, yard, Baturin.

Віктор Козоріз

ІНОЗЕМНІ ПОСЕЛЕНЦІ НА ЗЕМЛЯХ СЕЛА ВЕЛИКИЙ ХУТІР

Стаття присвячена історії появи іноземних переселенців на землях села Великий Хутір Золотоніської сотні Переяславського полку в другій половині XVIII століття. Розглянуто також особливості переселенської політики, яка проводилася у цей час царською адміністрацією та її наслідки для окремого населеного пункту.

Ключові слова: Великий Хутір, переселенці, колонія, волохи, П. Рум'янцев.

У другій половині XVIII століття за царювання Катерини II в Російській імперії проводилася активна переселенська політика, внаслідок якої на українські землі, переважно південні, переселилося багато вихідців з європейських країн – німців, сербів, румунів, молдаван тощо. Ця політика зачепила і село Великий Хутір, яке на той час належало до Золотоніської сотні Переяславського полку й відносилось до так званих «казенних кантакузінських маєтностей». У Рум'янцевському описі Лівобережної України, датованому 1765–1769 роками, знаходимо відомості про те, що управителем цих маєтностей на той час був прем'єр-майор Микита Ашанін, який мешкав у Великому Хуторі й виконував адміністративно-розпорядчі функції [1]. Йому ж довелося займатися і безпосереднім розселенням іноземних колоністів, які в 1767 році почали прибувати на великохутірські землі.

21 серпня 1767 року генерал-губернатор Малоросії граф Петро Рум'янцев дав низку доручень (ордерів) своїм підлеглим щодо облаштування на новому місці іноземних переселенців та їхнього грошового забезпечення. Одне з них було адресоване Канцелярії малоросійського скарбу, яка через комісарів Переяславського і Золотоніського повітів мала акумулювати необхідну суму коштів. Інше – управителю казенних кантакузінських маєтностей Микиті Ашаніну, якого призначили розпорядником цих коштів і наглядачем над іноземними переселенцями. *«Будучи известен из репорта Вашего о прибывших на отведенные земли на поселение Ромунского народа пятидесяти шести семей, в числе ста тридцати трех душ, при поверенном их Куке, я прилагаю Вам копии, сделанные об них в Канцелярии Опекунства Иностранных постановлений и Ее Императорским Величеством конформированные* (тобто – затверджені. – Авт.)...», – писав М. Ашаніну П. Рум'янцев. У цьому ж ордері він детально описав порядок розподілу та видачі грошових позичок іноземним переселенцям. Зокрема, ті з них, що виявили бажання займатися на новому місці торговельним промислом (купці) або якимось ремеслом (цехові), на своє облаштування отримували по 100 рублів, а хлібороби – по 70. Крім цього, кожна сім'я одержувала по 30 руб. на харчування, а сім'ям хліборобів додатково виділяли ще й 10 руб. на придбання посівного матеріалу. Для проїзду ж переселенців від російського кордону до місця поселення кожна сім'я отримувала на харчування ще по 5 руб. [2, 257 – 259].

Таким чином, держава планувала переселити на великохутірські землі 100 сімей румунських вихідців, на облаштування яких була виділено чимала на той час сума – 12300 рублів. Ці кошти мали видавати переселенцям рівними частинами впродовж трьох років. До того ж М. Ашанін мав слідкувати за їхнім цільовим використанням. Тобто кошти виділялись тільки на визначені статті витрат, серед яких на першому

© Козоріз Віктор Петрович – краєзнавець, журналіст, громадський активіст, член Національної спілки краєзнавців України (Харків).

місці було придбання будівельних матеріалів, сільгоспреманенту, інструментів, посівного матеріалу, худоби і фуражу, а також наймання робітників і майстрів, які мали будувати хати [3].

За задумом царських урядовців, на місці колонії іноземних переселенців поблизу Великого Хутора мало вирости містечко зі своїм самоуправлінням – магістратом. «Месту их поселения считается городом от дня прибытия их на оное», – писав Микиті Ашаніну П. Рум'янцев і просив, щоб той разом з «поверенним Румунського народу Куком» провів з ними бесіду на предмет недопущення безпорядків та утисків місцевого населення. Але бажаному взаєморозумінню між одними й іншими перешкоджав мовний бар'єр. У зв'язку з цим 3 вересня 1767 року граф Рум'янцев звертався до Переяславської полкової канцелярії з таким листом: «Поселяющиеся при Великом Хуторе иностранные колонисты по недовольному своему знанию Российского языка, просят на их общий кошт, определить им писаря. Оная Канцелярия, вспомагая в показанной их нужде, имеет приискать способных кого к тому людей, и нашед, отправит оного на показанное поселение, где о своих выгодах с требующими может договориться» [4, 263].

Того ж дня граф Рум'янцев направив ордер переяславському бригадиру і коменданту Брет-Шнейдеру з проханням відрядити у Великий Хутір шістьох гарнізонних солдатів і одного капрала, які мали поступити в розпорядження прем'єр-майора Микити Ашаніна «в рассуждение поселяющихся там иностранных колоний». Про те, чим була викликана така необхідність, можемо тільки здогадуватися. Тим більше, що раніше М. Ашанін скаржився, що серед іноземних поселенців траплялися непорядні люди, «которых неводержанность привела уже на худые дела».

Як бачимо, облаштування на великохутірських землях іноземних поселенців

*Петропавлівська церква у селі Великий Хутір
Драбівського району.*

не розуміють російської мови, а тому, відвідуючи великохутірську церкву (йдеться про церкву Преподобної Пелагеї. – **Авт.**), відчувають великі незручності. У зв'язку з цим Петро Рум'янцев просив духовну особу *«о повелении духовным властям, чтоб невозбраняемо было священникам Греческого исповедания в сию колонию вышедшим, для объявленных колонистов, в церкви Великохуторянской на Волоском языке отправ- лять священнослужение по дням, на которые условятся они с тамошним приходским священником»* [5, 27 – 28].

Як видно з відповіді Гервасія, прохання графа Рум'янцева було повністю задоволене, хоча на цьому проблеми іноземних переселенців не закінчилися. Того ж 1769 року вони скаржилися графу Рум'янцеву на своє скрутне матеріальне становище та на утиски з боку управителя казенної економії Микити Ашаніна. Колоністи вимагали визначити з-поміж своїх одноплемінників чотирьох суддів та збудувати для них окрему церкву. Очевидно, варіант із проведенням у діючій великохутірській церкві почергових релігійних відправ у визначені дні їх не задовольняв. Не влаштовувало переселенців і те, як вирішуються інші питання, пов'язані з їхнім розміщенням на новому місці та матеріальним забезпеченням.

Тут потрібно пояснити, що переселення іноземців на терени Російської імперії і їхній правовий статус регулювалися низкою законів, які й визначали суть переселенської політики. Так, маніфестом від 14 жовтня 1762 року Сенату наказувалося приймати всіх іноземців, які бажають переїхати до Росії, за винятком євреїв. А 22 липня 1763 року було видано ще два законодавчі акти: маніфест про дарування іноземним переселенцям прав і пільг та указ про заснування Канцелярії опікунства над іноземними переселенцями, яка підпорядковувалась безпосередньо імператриці. Відповідно до маніфесту, всі іноземці, які виявляли бажання записатися в купці або ж оселитися колоніями на вільних і зручних для землеробства землях, мали присягнути на підданство Російській імперії. Після цього їм гарантувалося право на вільне віросповідання за своїм обрядом, звільнення на певний строк (від 5 до 30 років) від податків і зборів, надання на 10 років безпроцентної позики для зведення будинків, отримання достатньої кількості землі, право власної внутрішньої юрисдикції тощо [6]. 19 березня 1764 року ці положення були закріплені у спеціальному Законі «Про колоністів» та в колоніальному статуті, яким і послуговувалися переселенці. Тому вони так наполегливо домогалися від представників царської адміністрації виконання обіцяних їм прав і привілеїв.

Не дивує й те, що звернення та скарги колоністів розглядалися на найвищому рівні, а для їхньої перевірки навіть створювали спеціальні комісії. Одну з них очолював надвірний радник Малоросійської колегії Олександр Башилов, який особисто приїздив до Великого Хутора й на місці перевіряв скаргу тутешніх переселенців. Висновки цієї комісії були викладені ним у рапорті на ім'я графа П. Рум'янцева, а

супроводжувалося низкою проблем, які доводилося вирішувати графу Рум'янцеву. Про це свідчить і його листування з єпископом Переяславським і Бориспільським Гервасієм. У квітні 1769 року П. Рум'янцев звертався до єпископа і просив дозволу проводити у місцевій великохутірській церкві релігійні відправи *«выходцам Ромунского народа, поселяющимся в Переяславском полку при Великом хуторе»*. Своє прохання граф пояснював тим, що переселенці не мають у своїх поселеннях власних храмів, хоча й належать до православної віри. До того ж багато з них

той переадресував їх зі своїми вказівками князю Платону Мещерському, тогочасному правителю Малоросії. Зважаючи на інформативність цього документа, наводимо його повністю, мовою оригіналу.

«Ордер. 1769 г. Г. Генерал-майору Князю Мещерскому.

Препоручивши пред сим Вашему Сиятельству, в полное распоряжение об колонии иностранных выходцев, заводимья в Малой России, посылаю при сем рапорт мне поданный от Г. Надворного Советника Башилова, со всеми приложениями в оном упомянутыми, в изследовании о разных мне принесенных, от колонистов поселяющихся при Великом хуторе, жалобах на майора Ашанина и предписывая за рассмотрением всего того к исполнению, Вашему Сиятельству следующие:

1-е) По их вложенной тут просьбе, согласую я определить над ними четырех Суддей, по избранию общему из людей достойных и известного поведения, которые бы рачили о сохранении в их обществе всякого благочиния и порядка. Сим выбранным к знанию их должности прилично предписать ко исполнению, переведены с Немецкого языка на Российский, устав данный, о содержании полиции, домостроительства и полевого хазяйства, колонии Беловежской, чтобы и сие селение тоже порядки в своем обществе, и распространении хозяйства хранило.

2-е) Строение церкви вновь в сем селении излишнее для них было бы, поелику малое число их не в состоянии собою оную пристойно содержать; но в замен и в сем случае, их требования, писал я к Архирею Переяславскому, чтобы не возбраняемо было попам вышедшим в сию колонию, в тамошней Великохуторской церкви на Греческом языке отправлять литургию и прочия священнослужения, чем они и довольны быть могут.

3-е) Просящихся в Гусарские полки в службу, отправить всех к Г. Генерал-Майору и Обер-Коменданту Киевскому Ельчанинову, для дальнейшего препроваждения, где полки в которые они определены быть хотят, находятся, ибо все старые Гусарские полки назначены в первую армию: давши прежде из них каждому по тридцать рублей сверх всяких выдач, которые в ссуду они получили из казны по своем выходе, которых не ставить в зачет при теперешнем снабдении. Но ежели они сверх ссуды казенной, на свой капитал произвели какое домостроительство, то за то, по оценке, из казны возратить им деньги, а построенное останется для других поселенцев, которым при даче, оное на счет поставят.

4-е) Как все сии колонисты по освидетельствованию на месте, Господином Башиловым, от крайней нищеты изнемогают, и без подмоги казенной, ни как обойтись не могут, то Ваше Сиятельство прикажите под порукою всего общества ссуду им потребную, по прилагаемым ведомостям, произвести; разобравши между ими, кому быть мастеровыми и купцами, и которым остаться хлебопашцами. После сего вспоможения подтвердить их избранными Судьям, дабы они за всяким хозяином смотрели, чтобы по своему состоянию прилежное упражнение продолжал в обзаведении себе потребным хозяйством, и недопускали бы, чтобы полученное вспоможение теряли на предосудительные прихоти.

5-е) Запретить им в поселение свое принимать из таких людей, которые уже в нашей земле, до того пребывание и жительство имели, в разуме таком, что таковым не будет принадлежать никакая ссуда определяемая для одних выходцев.

6-е) Вашему сиятельству оставляю учинить рассмотрение по их просьбе, что касается о дозволении употреблять им лес, определенный, бывшему поверенному Куке, на огорожу дворов и постройку земледельческих орудиев.

7-е) Принесенные от них жалобы на майора Ашанина в бое и других обидах, поелику при следствии о противном удостоверили своими показаниями самые их священники, не наводят однако ж виновности достойной взыскания на майора Ашанина. Но Ваше сиятельство, для переду, рекомендуйте сему майору, чтобы он свои поступки против сих колонистов учреждал по уважению, что он имеет дело с иностранцами... необычными к порядку, в которой их приводит наиболее надобно средствами умеренности...» [7, 27 – 28].

Як бачимо з цього документа, представники тодішньої царської адміністрації вживали серйозних заходів для облаштування іноземних поселенців на великохутірських землях та задоволення їхніх невідкладних потреб. Про це свідчить і той факт, що у 1776 році, тобто через 9 років від початку заселення, вони вже мали на території колонії свою церкву, названу на честь Первоверховних апостолів Петра і Павла. На будівництво цієї церкви з державної казни було виділено близько 700 рублів. Як видно із сповідальної відомості за 1776 рік, її першими священиками були Михайло Федоров (45 років), Андрій Лозовський (40 р.) та вдівець Василь (44 р.). Також при церкві служили: дяк Максим Орел (47 р.), паламар Андрій Нечай (32 р.) та «школярні» Антон Мойсеев (20 р.) і Микита Яковлев (14 р.) [8].

Було в містечку-колонії і своє самоврядування, на чолі якого стояв спочатку староста, а потім отаман. Сама колонія знаходилася на правому березі річки Золотоношки, між с. Великий Хутір і Великохуторянською слободою (нині це центральна частина В. Хутора). За даними сповідальної відомості Петро-Павлівської церкви за 1777 рік, на той час у колонії переселенців нараховувалось 76 дворів, у яких проживало 383 особи. Серед них зустрічаємо прізвища Сандиг, Мунтянів, Мудрянів, Сандулів, Стоянових, Рибаків, Сербинів, Грузинів, Болгаринів тощо [8]. Але, напевне, існуючі умови життя та господарювання не влаштували колоністів, від яких до того ж вимагали бути в «послушанні» у комісара-наглядача Микити Ашаніна. Та, мабуть, і Ашанін не дуже переймався правами переселенців, бо між ним і колоністами постійно виникали якісь конфлікти і суперечки. Через це найсміливіші з колоністів, порушуючи взяті на себе зобов'язання, почали втікати зі свого поселення за Дніпро, у нейтральну зону, що вважалось тяжким злочином. Так, колоніст з Волющини Василь Гаврилов, його дружина і троє дітей, а також Трохим Опанасенко з дружиною хотіли втекти через Домантово на правий берег Дніпра. Вони домовилися із жителем Домантового Леонтієм Шамраєм та його сином Андрієм, які своїм човном мали перевезти втікачів на інший берег річки. Але їх піймали і передали до Золотоніського суду. За ухвалою суду, Л. Шамрая і його сина покарали ударами батога (кожному дали по триста ударів), а після цього «врезав ноздри» відправили на вічне заслання. Гаврилову і Опанасенку дали по 100 ударів батогом і віддали на поруки [9].

Про втечі колоністів неодноразово доповідав у Малоросійську колегію і управитель казенних кантакузінських маєтностей прем'єр-майор Микита Ашанін. У 1777 році він надіслав до колегії список із 17 втікачів, за якими рахувалось 3708 рублів 91 коп. боргу. Також комісар повідомляв, що у 1769 році 25 колоністів були відправлені у гусари [10].

Краєзнавець Костянтин Сакун, який свого часу досліджував це питання, посилавшись на архівні джерела, писав, що великохутірські колоністи всіляко опиралися поневоленню, а їхньою боротьбою керував поселенець Кука. Дізнавшись про це, царський уряд заарештував його і посадив «на хлеб, воду под караул», тобто ув'язнив, а заворушення поселенців придушив. Після цього незадоволені панщиною і своєю «крайньої скудністю» сімнадцятеро чоловік утекли шукати «пропитання», частина переселенців подалася в гусари, а решта, скорившись тяжкій долі, залишилась жити в Хуторі [11].

Варто нагадати, що з 1775 року де-факто, а з 1777 року вже й де-юре Великий Хутір і прилеглі до нього поселення стали власністю таємного радника і сенатора Петра Завадовського, який на той час обіймав високі посади при дворі Катерини II і вважався її фаворитом. Своїми великохутірськими і драбівськими маєтностями він управляв через свого рідного брата Івана Завадовського та через довірену особу – дійсного статського радника Григорія Фридрикевича, який на території нашого краю володів Золотоношкою і Нехайками. У 1776 році в листі до Г. Фридрикевича Завадовський просив не порушувати прав, наданих колоністам, поселеним при Великому Хуторі, хоча й не уточнював, хто саме і чим порушив ці права [12, 493]. Тоді ж за сприяння Петра Завадовського на території великохутірської колонії була споруджена церква Первоверховних апостолів Петра і Павла, про яку ми вже згадували. Не дивно, що у Кліровій книзі Полтавської єпархії за 1902 рік саме П. Завадовський значиться фундатором цього храму, хоча дата його побудови – 1877 рік – вказана не вірно.

З цього можемо зробити висновок, що спочатку П. Завадовський був зацікавлений у тому, аби утримати іноземних переселенців на великохутірських, тобто своїх, землях і призвичаїти їх до місцевих умов. Проте, зважаючи на те, що колоністи продовжували порушувати спокій місцевого населення і вимагали переселення їх на нове місце, згодом він змінив свою думку. 20 квітня 1783 року в листі до П. Рум'янцева П. Завадовський просив посприяти у вирішенні ситуації з колоністами, дозволивши переселення їх у обезлюднілі міста. *«Осмеливаюсь привести вашему сиятельству всенижайшую просьбу о деле моем с волохами в Переяславском полку, чтобы, буде можно, переселить их. Я бы пополнил и издержки казенныя, лишь бы избавитья такою соседства, которое служит к соблазну и развращает моих мужиков»*, – писав він правителю Малоросії [13, 58]. А 9 серпня 1783 року в черговому листі до Рум'янцева П. Завадовський уже дякував йому за *«данное повеление ко успокоению владения моего от волохов»* [14, 60].

Як бачимо з інших документів, у 1783 році почалося організоване переселення румунських колоністів з великохутірських земель на південь, до новоутвореного Катеринославського намісництва, де вони могли почувати себе вільніше. Причому, це питання знаходилося на особистому контролі у цариці, якій, напевне, також скаржилися колоністи. Про це свідчать два листи, адресовані графом Рум'янцевим Катерині II, у яких він звітував про виконання її доручень щодо переселення згаданих колоністів. У одному з них граф Рум'янцев доповідав цариці, що переселення *«Волохов, Болгар и других иностранцев поселившихся на землях села Великого Хутора»* він передоручив київській Казенній палаті, а в другому вже звітував про те, що ці іноземці з приставленим до них офіцером відправляються до Кременчука, який на той час був адміністративним центром Катеринославського намісництва. А ще П. Рум'янцев повідомляв, що *«деньги на перевоз их имения, и престарелых и малых, також церковных разных вещей и иконостаса, всего триста семьдесят восемь рублей и четыре копейки потребные, отпущены из суммы определенной на чрезвычайные расходы по Киевской губернии»* [15, 28].

Та тільки цим справа не закінчилася. 29 лютого 1785 року Катерина II підписала наказ, яким доручила князю Григорію Потьомкіну через Катеринославську казенну палату та директора домоводства вжити негайних заходів для прийому і поселення волохів, болгар та інших переселенців, що прибували з Великого Хутора. Тут же містився список казенних боргів, які рахувалися за переселенцями і потребували списання:

- 774 руб. 10 коп. – використаних на побудову церкви та інші потреби;
- 148 руб. 68 коп. – за прогон (переїзд) переселенців;
- 2435 руб. 6 коп. – за померлих, в яких не залишилось родичів;
- 2590 руб. 55 коп. – за тих, що вступили на військову службу;
- 2341 руб. 68 коп. – за втікачів...[16, 350-351].

Як бачимо, переселенська політика потребувала суттєвих фінансових витрат і царська адміністрація їх забезпечувала. Інша справа – наскільки виправданими були ці витрати в економічному плані і як швидко вони окупилися. Це питання досі залишається відкритим.

Залишається відкритим і питання про те, куди саме, до якої місцевості, переселилися іноземні колоністи, що мешкали на великохутірських землях, і як вони там обживалися. Напевне можемо стверджувати тільки те, що у 1783–1795 роках основна маса переселенців, які прибували до Катеринославського намісництва, осідала у Павлоградському, Новомосковському, Бахмутському та Слов'яносербському повітах (тепер це частина Дніпропетровської і Донецької областей) [17, 259]. Отож, мабуть, десь там потрібно шукати сліди наших переселенців. Але ці сліди залишилися й у Великому Хуторі, бо частина іноземців відмовилася від переселення в південні степи й залишились на великохутірських землях. Цьому сприяли і змішані шлюби, які укладалися між іноземцями та корінними жителями Великого Хутора. Такі шлюби були зафіксовані вже у 1769 році. Так, у додатку до Рум'янцевського перепису Великого Хутора та Великохуторянської слободи, датованому цим роком,

читаємо, що «в Николая Сотника в убыль из людей... дочь его Агафия, 16 лет, вышла в замужье из поселенных при селу Великом Хуторе ромунского роду за иностранца Енакия Васильева», «У Филипа Неруша в убыль из людей... дочь его Васа, 10 лет, вышла в замужье из поселенных при селу Великом Хуторе ромунского роду за иностранца Георгия Мартынова», «в Никиты Кукобного в убыль из людей: племянница его Иульяна, 19 лет, вышла в замужье к поселенному при селе Великом Хуторе ромунского роду за иностранца Николая Маркова» [1].

У 1784 році колонія іноземних поселенців при В. Хуторі нараховувала 33 двори, в яких мешкало 70 дорослих осіб «польских выходцев, называемых бойками» та 134 їхніх дітей. Серед них були родини священика Михайла Федорова, отамана Костянтина Галацана, а також Івана Литвина, Тимофія Грициченка, Івана Болюха, Семена Чабана, Миколи Куліна, Олександра Сандула та інших. Серед жителів колонії згадуються і три родини Волохів – Йосипа Федоровича, Гаврила Костянтиновича та Миколи Гавриловича, які загалом нараховували 22 членів сімейств [18]. Згодом усі іноземні переселенці, що осіли на великохутірських землях, втратили свої привілеї й були прирівняні до звичайних кріпаків, які відробляли казенну панщину та інші повинності. А на місці їхньої колонії, яка проіснувала близько 20 років, виник новий населений пункт – Бойківська слобідка, до складу якої увійшли Великохуторянська слобода та містечко колоністів, що отримало серед місцевого населення назву «Волощина».

За даними сповідальної книги Петро-Павлівської церкви, у 1815 році в селі Бойківська слобідка проживало близько 30 родин, члени яких були прямими нащадками колишніх колоністів [19]. Особливо активно розросталися родини Рибаків, Сандиг, Мудрянів, Лопуляків, Писанюків та інші. Так, у сповідальній книзі Петро-Павлівської церкви за 1842 рік записано 14 членів родини Сандигів, 12 – Лопуляків, 10 – Рибаків, 8 – Писанюків і т. д. [20]. Тривалий час представники цих родин ще вирізнялися серед корінного населення своїм чорнявим або кучерявим волоссям, але згодом мішані шлюби усунули й ці відмінності, засвідчивши повну асиміляцію колишніх іноземців з місцевим людом.

Сьогодні громада Великого Хутора – єдине ціле, і лише історична назва однієї з частин села (Волощина) та незвичні прізвища окремих жителів нагадують про давні зв'язки корінного населення з представниками інших народів, яких доля назавжди занесла в Україну.

1. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК). – Ф. 57, оп. 1, кн. 240, арк. 1.
2. Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских // Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского. – М. – 1865 г.
3. Там само.
4. Там само.
5. Переписка Гр. Румянцева о колонистах, поселенных в Малоросии // Черниговские губернские ведомости. Год семнадцатый. – 1854. – № 4.
6. Клаус А. Наши колонии: опыт и материалы по истории иностранной колонизации в России. – СПб, 1869.
7. Переписка Гр. Румянцева о колонистах, поселенных в Малоросии // Черниговские губернские ведомости. Год семнадцатый. – 1854. – № 4.
8. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 801, опис 1, спр. 525.
9. ЦДІАК. – Ф. 763, оп. 1. спр. 500, арк. 63–64.
10. Там само.
11. Прапор Жовтня, – 1963. – 10 жовтня.
12. Киевская старина. – Т. XXX. – Сентябрь 1890 г. (Документы, известия и заметки. Три письма гр. П. В. Завадовского 1775 и 1776 г.)
13. Письма графа П. В. Завадовского к фельдмаршалу графу П. А. Румянцову 1775–1791 годов. – СПб., 1901.

14. Там само.
15. Черниговские губернские ведомости. Год семнадцатый. – 1854. – №4.
16. Сборник императорского русского исторического общества. – Т.27. – СПб., 1880.
17. В.М. Кабузан. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века. – М., 1976.
18. Державний архів Полтавської області. – Ф. 706, опис 3, спр. 26.
19. Там само, спр. 44.
20. Там само, спр. 56.

Статья посвящена истории появления иностранных переселенцев на землях села Великий Хутор Золотоношской сотни Переяславского полка во второй половине XVIII столетия. Рассмотрены также особенности переселенческой политики, которая проводилась в это время царской администрацией и ее последствия для отдельного населенного пункта.

Ключевые слова: Великий Хутор, переселенцы, колония, волохи, П. Румянцев.

The article is devoted to the history of the foreign settlers emergence on the lands of the village Velykyi Khutir of the Pereyaslav regiment's Zolotonosha hundred the in the second half of the XVIII century. The peculiarities of resettlement policy, which was carried out at this time by the royal administration and its consequences for a separate settlement, were also considered.

Key words: Velykyi Khutir, settlers, colony, volokhy, P. Rumyantsev.

Андрій Науменко

ЄВРЕЙСЬКА ЗЕМЛЕРОБСЬКА ГРОМАДА У СЕЛІ БРЕЧ СОСНИЦЬКОГО ПОВІТУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

У статті розглядається історія єврейської землеробської громади села Бреч на Чернігівщині у XIX-XX століттях. Поселення євреїв-землеробів є досить цікавим явищем української історії.

Ключові слова: Бреч, Полоницькі, указ, євреї, земля, Брагинські.

Єврейська громада у селі Бреч (нині Корюківського району Чернігівської області) існувала досить тривалий час – з початку 50-х рр. XIX ст. до 1941 р.

Історія єврейських сільськогосподарських поселень на теренах Російської імперії бере свій початок з 9 грудня 1804 р., коли вийшов указ Олександра I. Згідно з цим документом, євреї в Росії могли купувати землю для створення землеробських поселень (колоній). Вони отримували ряд пільг, зокрема при сплаті податків та субсидії для купівлі землі. Метою було залучення євреїв до землеробства та до освоєння незаселених степових земель. Перші єврейські колонії виникли на півдні України у Херсонській губернії у 1806 р. [1].

Удруге до цього питання російський уряд повернувся у 1835 р., коли Микола I підписав нове «Положення про євреїв». Для вирішення єврейського питання центральна влада проводила політику «сближения и слияния»: «Евреи могут и должны быть превращены в здоровую силу общества». Якщо за Олександра I єврейське питання вирішувалося поступовими реформами, то за його наступника почалося агресивне втручання влади в життя єврейської громади.

Єврейське питання у Російській імперії виникло після поділів Речі Посполитої, коли Росія отримала землі Правобережної України, Білорусі й Литви зі значним єврейським населенням. У майбутньому ці території становили т. зв. «смугу осіло-сті», за межі якої євреї не мали права переселятися. Підвалини «смуги осіло-сті» були закладені ще за Катерини II (Указ від 28 грудня 1791 р.). Як наслідок – перенаселення і убогість у єврейських містечках. Крім того, з 1827 р. для євреїв запроваджено рекрутську повинність. Якщо для християн квота призову становила 7 чоловік на 1000 осіб через рік, то для осіб єврейського віросповідання – 10 чоловік на 1000 осіб щороку. Слід зауважити, що євреїв на службу брали навіть з 12-річного віку.

Згідно з «Положенням» 1835 р., їм дозволялося отримувати казенні землі у безстрокову оренду, купувати і орендувати землі у 6 західних губерніях, в т. ч. і у Чернігівській. Також для євреїв-землеробів передбачалися тимчасові податкові й рекрутські пільги [2].

Поселення Бреч Єврейська було засноване за півверсти від однойменного сільця Сосницького повіту. Сільце Бреч з'явилося у 1710 р., під назвою Володимирівка, як слобідка бунчукового товариша Василя Полоницького [3]. Його нащадки володіли Бреччю і в середині XIX ст. Саме у Полоницьких приїжджі євреї і купували землі. Процес переселення на бречькі землі започаткували у 1850-1852 рр. родини міщан Рабиновичів та Русакових з Нового міста Новозибківського повіту, Брагинських з м. Новгорода-Сіверського, Любинських з м. Сосниця Чернігівської губернії [4].

© Науменко Андрій Миколайович – науковий співробітник Корюківського історичного музею.

Яким чином здійснювався процес переселення? Розглянемо на прикладі родини новгород-сіверського міщанина Іоссея Іцковича Брагинського. У травні 1850 р. він подає до Чернігівського губернського правління прохання на ім'я імператора Миколи I про переведення його у землероби. Перед тим він разом з батьком та братом Міхелем купує у брецького поміщика губернського секретаря Григорія Миколайовича Полоницького 25 десятин землі (рілля, сінокіс, лісова ділянка). Купча на землю була завірена у Сосницькому повітовому суді. Оскільки сам Брагинський був неписьменний, то прохання за нього написав рядовий Чернігівського гарнізонного батальйону Василь Бардаков, а підписав новоміський міщанин Волька Рабинович. У липні того ж року губернське правління розглянуло прохання Брагинського. Одночасно було отримано копії документів, що стосувалися прохача, з Новгород-Сіверської міської думи. Особлива увага була приділена питанням недоїмки та рекрутської повинності, оскільки місцева єврейська громада не бажала відпускати Брагинських. У жовтні 1850 р. Іцка Михалевич Брагинський повідомляв губернське правління про те, що їхня родина не стоїть у рекрутській черзі. У жовтні-листопаді того ж року Новгород-Сіверська міська дума надіслала рапорт, де зазначала, що Брагинські мають недоїмку у 67 руб. 44 $\frac{1}{4}$ коп. Зрозуміло, що єврейська община не бажала їхнього виїзду, оскільки існував інститут кругової поруки. Врешті-решт, справу Брагинських було вирішено позитивно. Одночасно правління розглянуло прохання Аграновичів та Рабиновичів [5].

На середину XIX ст. євреї-землероби становили 3% від усієї єврейської спільноти у Росії [6]. У 1859 р. вже згадується сільце Бреч Єврейська як поселення євреїв-землеробів. У 18 дворах мешкало 153 особи (76 чоловік і 77 жінок). Одразу ж євреями була збудована дерев'яна синагога [7]. Стара ж Бреч називалася Руською Бреччю (нині вул. Лісового). До кінця XIX ст. обидва поселення було об'єднано і вже згадуються під назвою сільце Бреч. Нині Бреч Єврейська – це вулиця Шкільна (в радянські часи – ім. Кірова). Серед брецьких старожилів і досі зветься Жидівською Бреччю.

У 1868 р. у Бречі мешкало 3 родини Любиткиних (Любинських), 3 – Рабиновичів, 2 – Брагинських, 2 – Германових, 3 – Бомштейнів, 3 – Ільїних, 3 – Іцкиних, 2 – Аграновичів. Усього 21 родина мала у володінні 225 десятин землі, в т. ч. 102 десятини доброї, 54 – середньої і 35 – низької якості. Найбільше землі (50 десятин) мали Аврам, Мейєр і Шльома Любиткини, найменше (10 десятин) – Левін і Гірша Германови. Вже згадувані раніше Іоссель і Міхель Брагинські мали, як і колись, 25 десятин землі [8]. Слід зазначити, що брецькі землі малородючі, досить заболочені та заліснені.

Політика переселення євреїв у сільську місцевість була згорнута за наступних імператорів. Так, указом Олександра II від 30 травня 1866 р. євреям заборонялося купувати земельні ділянки. За Олександра III у 1882 р. вийшли «Тимчасові правила», за якими євреї-колоністи після закінчення строку оренди землі не могли ні орендувати, ні купувати її [9]. Щоправда, ці акти не стосувалися євреїв, що переходили у православну віру. Про подальше життя брецької єврейської громади можемо довідатися зі «Списку євреїв, що поселилися у Городницькому, Мглинському, Сосницькому повітах до 23 травня 1882 р.». На той час громада налічувала 28 родин, усього 189 осіб. Найстарішими мешканцями були 70-річні Меєр Нахманович Любинський та сторож єврейського кладовища Ізраїль Гіршевич Бабушкін. Перший, що займався винятково сільським господарством, належав до брецьких старожилів. Мав у власності будинок з господарчими будівлями, 6 десятин ріллі та сінокошу. Ще 20 десятин землі Меєру Любинському належали спільно з племінниками Нахманом та Беркою Аврамовичами Любинськими. Разом з господарем у будинку проживали донька Фаня (28 років), зять Самійло Гофман (32 роки) і 5 онучок: Софа (9 років), Роза (7 років), Доба (5 років), Броха (3 роки), Іта (1 рік). Земельна власність була у 17 родин, причому у деяких старожилів, як у згаданих вище Любинських, земля перебувала у спільній власності родичів. 9 родин не мали нерухомості, а проживали на квартирах у будинках інших євреїв. Статус землероба мав лише 1 господар, решта належала до міщанського стану. Переважна більшість єврейських родин була з Чернігівської губернії, в основному, вони належали до сосницької міщанської громади: Любинські,

5 – Рабиновичів, 6 – Ільїних, Кричевські, Бабушкіни, Еткіни, Носовицькі, Пари, Германи, Бумштейни, Аграновські. З Мглина перебралися Лівовичі, зі Стародуба – Павловські, з Суража – Едельштейни, з Новозибківського повіту – Русакови, з Чернігова – Міхелеви. Ще 4 родини переселилися з Могилівської губернії: з Любо- вич Оршанського повіту – Ензберги, з Гомеля – Аронови, з Речиці – Белазовські, з Рогачева – Сосини. За професійною ознакою 12 господарів займалися торгівлею, в т. ч. 5 торгували кіньми. Різництвом промишляли 5 осіб. Ремеслом займалися 3 кравці, домашнім господарством – 1 родина. Голови 4 родин взагалі не мали певних занять. Ще згадуються 2 вчителі єврейської школи, пономар, повитуха, шинкар, сто- рож єврейського кладовища [10]. Як бачимо, свою землю євреї майже не обробляли. Натомість вони здавали її в оренду місцевим селянам. Євреї жили заможніше, ніж місцеві селяни. Ще донедавна деякі бречани під час оранки знаходили рештки са- латниць, цукорниць та іншого посуду, що належав євреям [11].

Одні зі старожилів (Брагинські) у 1882 р. вже у Бречі не згадуються. Станом на 1909 р. вони проживали у селі Корюківка (нині райцентр Чернігівської області). На той час вони стали значними землевласниками. Нащадкам Ізраїля Міхелевича Брагинського у Сосницькому повіті належало 499 $\frac{1}{2}$ десятини землі [12]. Пізніше, за радянської влади, земельну власність Брагинських було конфісковано. У 1925 р. у Корюківці серед повнолітніх осіб єврейської громади згадується службовець Ян- кель Ізраїлевич Брагинський, який, судячи з віку (60 років), народився ще в Бречі. Разом з ним проживали дружина Бася Йосипівна (54 роки, домогосподарка), донька Туня (24 роки, службовець), син Лев (21 рік, робітник Корюківського рафінадного заводу) [13]. У подальшому Лев Якович (саме так він був записаний по батькові) Брагинський працював на різних відповідальних посадах у Корюківському районі. З 1930 р. очолював Олександрівське споживче товариство [14]. Потім знову повер- тається на рафінадний завод, бере активну участь у громадському житті колективу – очолює заводських фізкультурників. У повоєнний час очолював цегельний завод у с. Наумівка. Ще один син Янкеля – комсомолец Михайло (1914 р. н., уродженець с. Бреч) згадується пізніше у 1934 р. як слюсар рафінадного заводу [15]. У 1936 р. призивається до війська і закінчує військове училище. Михайло Брагинський бере участь у радянсько-фінській та німецько-радянській війнах. Воював на Південному, 4-му Українському фронтах. Помічник начальника відділу зв'язку фронту майор М. Брагинський був нагороджений двома орденами Вітчизняної війни I-го та II-го ступенів, орденом Червоної зірки, медаллю «За оборону Сталінграда», іншими ме- далями [16].

У 1907 р. у Бречі згадується дрібна бакалейна крамниця Міри Євсєївни Рабинович з річним обігом у 1000 руб. [17].

Під час громадянської війни на руїнах Російської імперії більшість єврейських землеробських поселень через погроми, голод, епідемії припинили своє існування. Значна частина їх мешканців переселяється у міста, а також емігрує до США, Па- лєстини та країн Латинської Америки. Подекуди євреї, що залишилися, створюють колгоспи та радгоспи. Для сприяння євреям-землеробам у 1924 р. в Радянському Союзі створюється Комітет з земельного устрою єврейських трудящих, а через рік – Товариство з землеустрою єврейських трудящих [18].

У роки громадянської війни в житті бречьких євреїв відбуваються кардинальні зміни. У 1919 р. створюється єврейська бібліотека ім. Шолом-Аша (голова правління Л. Бомштейн, секретар Х. Рабинович). Були введені посади бібліотекаря та сторожа. За браком літератури як на єврейській, так і на російській мовах (про українську не йшлося) правління бібліотеки неодноразово зверталось до Сосницького повітового відділу народної освіти з проханням надіслати нові книжки. Але повітовий відділ нічим не зміг зарадити. Уже в травні 1920 р. замість єврейської бібліотеки функціонує бречький культурно-просвітницький гурток з 7 осіб змішаного національного складу. Одним з нових членів гуртка став учасник I Світової війни, колишній рядовий-музи- кант Борис Аврамович Ільїн. На життя він заробляв тим, що працював дроворубом у Бречьких дачах [19]. Синагогу як культовий заклад було закрито. Натомість у цьому приміщенні було відкрито початкову школу [20].

Дуже потерпали євреї від наскоків повстанського загону отамана Луки Рака, що діяв у навколишніх лісах восени-взимку 1921 р. Повстанці, які називали себе анархістами, постійно тероризували місцевих євреїв, переважно грабунками та побиттям. Після того, як 31 грудня 1921 р. зведений загін сосницької міліції та корюківських активістів під керівництвом О. Гарнієра розгромив повстанців у бою на території Бречі, діяльність останніх фактично була зведена нанівець [21]. Рештки розбитого загону ще якийсь час переховувались у Брецьких лісах, займаючись переважно кримінальною діяльністю. За спогадами бречанки Ганни Рубан (Шестак) (1919-2005), вона разом з матір'ю близько 1924 р. врятувала життя єврею, за яким гналися озброєні бандити. Він сховався у коров'ячих яслах, а дівчинка вказала бандитам на ліс. Єврей ховався у них до пізнього вечора. За свій порятунок чоловік подарував дівчинці срібного карбованця [22]. Також багатьох євреїв під час погромів переховувала родина місцевого поміщика Леоніда Мисловського, що поселився у Бречі на початку XX ст. Його нащадки у Бречі проживають і досі [23].

Єврейська біднота вступала до місцевого комітету незаможних селян. Так, у 1922 р. членами комнезаму були Симон Мойсейович Русаков, Ісак Павлович та Айзик Ізраїлевич Аграновські, Хаїм Павловський [24]. У 1924 р. до комнезаму вступає 17-річний бідняк Аврам Мойсейович Любинський. Його родина з 12 осіб мала ріллю та сінокіс. Секретарем комнезаму на той час був єврей І. Охман [25]. У 20-30-х роках брецька єврейська громада припиняє існування. Протягом цього часу євреї активно виїждять: хто до найближчих містечок Корюківки і Сновська, хто ще далі. Лише у 1925 р. у Корюківці з-поміж інших згадуються Ільїни, Бомштейни, Бабушкіни, Любинські, Германи, Кричевські [26].

На 1941 р. у Бречі залишилася лише одна єврейська родина – сестри Доба Самійлівна (1882 р. н.? – 1941) і Сима Самійлівна (1886 р. н.? – 1941) Охман. Імовірно, це доньки Самійла Гофмана, згаданого у 1882 р. Можливо, прізвище Гофман трансформувалося в Охман. Проживали вони у т. зв. Руській Бречі, на кутку Тополівці. Ще з літа 1941 р. у Охманів гостював малолітній син їхнього племінника Михайла Абелевича Охмана з Корюківки. З початком війни він і залишився у своїх двоюрідних бабусь. На початку вересня 1941 р. Корюківщина була окупована німецькими військами. Незабаром усю родину Охманів окупанти відвезли до Сосниці й розстріляли в урочищі В'юнище. Щоправда, Доба вижила і повернулася у рідне село. Хата її вже була зайнята родиною місцевих жителів. Утікачку прихистила Варвара Семенова, у якої було кілька малолітніх дітей, і переховувала два дні. Хтось повідомив владу про єврейку-утікачку, її забрали і більше Добу Охман вже ніхто не бачив [27].

У Корюківці в роки окупації, переважно взимку 1941-1942 рр., загинули за офіційними даними 11 Германів, 15 Ільїних, 7 Кричевських, 5 Любинських, 16 Павловських [28]. Все це були колишні брецькі жителі та їхні нащадки.

Ще після війни на Брецьке єврейське кладовище привозили ховати євреїв. Останнього привезли сюди на початку 60-х років зі Щорса (Сновська). За переказами старожилів, обряд поховання у євреїв здійснювався у такий спосіб: небіжчика привозили на кладовище у домовині, а поховання здійснювали у простирадлі. На могилах встановлювали кам'яні стовпчики з написами на івриті. Оскільки за кладовищем ніхто не доглядав, воно прийшло в запустіння. За спогадами старожилів, деякі підприємливі бречани повикопували стовпчики з могил для будівництва. На сьогодні кладовище повністю заросло лісом, хоча простежуються залишки рову і валу. Вціліло кілька надмогильних стовпчиків та одна плита. Колишня синагога довгий час слугувала шкільним приміщенням. До того, як восени 2009 р. Брецька ЗОШ припинила своє функціонування, тут розміщувалися майстерня та бібліотека, зберігався спортінвентар. У 2010 р. це приміщення, як і інші, було повністю розібране.

1. Еврейские земледельческие колонии в Российской империи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Еврейские_земледельческие_колонии_в_Российской_империи.

2. История евреев в России [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/История_евреев_в_России.
3. Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк, т. 2. – К., 2012. – С. 396.
4. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 17. – Спр. 3602. – 92 арк.; ДАЧО – Ф. 127. – Оп. 17. – Спр. 3603. – 74 арк.; ДАЧО – Ф. 127. – Оп. 17. – Спр. 4087. – 38 арк.; ДАЧО – Ф. 127. – Оп. 17. – Спр. 4090.
5. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 17. – Спр. – 3603. – 74 арк.
6. Еврейские земледельческие колонии в Российской империи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Еврейские_земледельческие_колонии_в_Российской_империи.
7. Список населенных мест Российской империи 1859 г. Черниговская губерния. – СПб., 1866. – С. 159.
8. ДАЧО. – Ф. 144. – Оп. 1. – Спр. 649. – Арк. 164-165.
9. Еврейские земледельческие колонии в Российской империи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Еврейские_земледельческие_колонии_в_Российской_империи
10. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 12. – Спр. 1439. – 519 арк.
11. Халіман І. Срібний карбованець // Маяк. – 2008. – 25 жовт. – С. 4.
12. ДАЧО. – Ф. 1040. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 244.
13. ДАЧО. – Ф.-П. 259. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 56.
14. ДАЧО. – Ф.-П. 259. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 76.
15. ДАЧО. – Ф.-П. 259. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 35.
16. Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.: электронный банк документов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://podvignaroda.ru/?#id=17433325&tab=navDetailManAward>
17. ДАЧО. – Ф. 1040. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 73.
18. Еврейские земледельческие колонии в Российской империи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Еврейские_земледельческие_колонии_в_Российской_империи
19. ДАЧО. – Ф.-Р. 596. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 1-8.
20. Історія села Бреч Щорського району. Машинопис. – 1963.
21. ДАЧО. – Ф.-Р. 23. – Оп. 1. – Спр. 45. – 16 арк.
22. Халіман І. Вказана стаття.
23. Карета О. Від роду до народу. – Ніжин, 2008. – С. 53, 57.
24. ДАЧО. – Ф.-Р. -186. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 15-16.
25. ДАЧО. – Ф.-Р. 186. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1-2, 334-335.
26. ДАЧО. – Ф.-П. 259. – Оп. 1. – Спр. – 68 арк.
27. Хоменко Н. Моє село – життя мого колиска: рукопис.
28. Толкачова О. Історія євреїв Корюківки. – Корюківка, 2013. – 41 с.

Еврейская земледельческая община в селе Бречь Сосницкого уезда Черниговской губернии.

В статье рассматривается история еврейской земледельческой общины села Бречь на Черниговщине в XIX-XX веках. Поселения евреев-земледельцев являются достаточно интересным явлением украинской истории.

Ключевые слова: Бречь, Полоницкие, указ, евреи, земля, Брагинские.

The jewish agricultural community in Brech village Sosnitsky district, Chernihiv province.

The article tells us about the history of the Jewish agricultural community of Brech village, Chernihiv region in the XIX-th and XX-th centuries. The settlement of jewish-farmers is a unique phenomenon in Ukrainian history.

Keywords: Brech, Polonytsky, decree, Jews, earth, Braginsky.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 904:930.2:003.072(477.51)

Святослав Подлевський

ГРАФІТІ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ В ЧЕРНІГОВІ

*У пам'ять С. О. Висоцького,
видатного українського дослідника епіграфіки*

Дана стаття присвячена епіграфічним пам'яткам Спасо-Преображенського собору в Чернігові. На меті – систематизація та аналіз відомих наразі епіграфічних знахідок.

Ключові слова: епіграфіка, Чернігів, графіті, Спасо-Преображенський собор, Середньовіччя.

Перші відомості про графіті у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі походять з XVIII ст. У XIX ст. місцеві автори неодноразово згадували грецький надпис (φι) на мармуровій колоні у храмі, що нібито засвідчував дату його створення. Ще тоді таке пояснення графіті було спростоване, хоча ніхто так і не звернувся до вивчення самого надпису [1. С. 32; 2. С. 35 – 36; 3. С. 3 – 4]. Іншим, достатньо відомим, є кириличний надпис на південному фасаді собору. Науковці добре знайомі з ним за публікацією С. О. Висоцького [4]. Утім, ознайомлення з самою пам'яткою засвідчує, що в публікації деталі цього графіті не були враховані, що робить необхідним його повторний палеографічний аналіз. Окрім цього, в ході архітектурно-археологічних досліджень Спаського собору у 2012–2014 рр., під керівництвом О. Є. Черненко, був зафіксований ще ряд раніше невідомих надписів [5, 6]. Усе це обумовило потребу в дослідженні та систематизації графіті зі Спасо-Преображенського собору.

У цій статті буде розглянуто 5 надписів графіті та кілька суміжних до них малюнків-графіті. Відразу слід відзначити, що вони не формують цілих груп чи комплексів та розташовані переважно поодинокі (Рис.1).

Графіті № 1 було виявлено під час реставраційних робіт 1967 р.

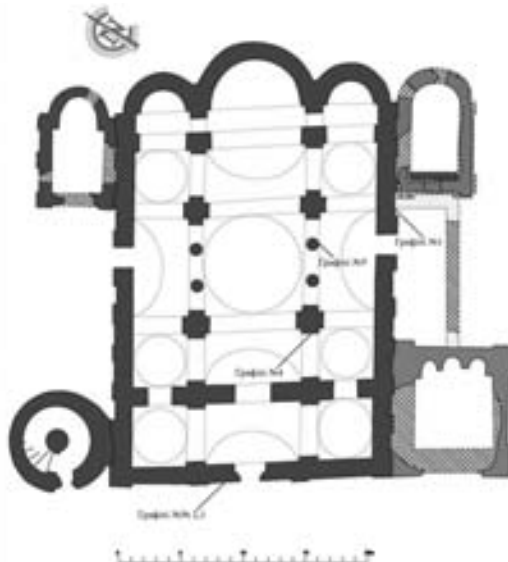

Рис.1. Розташування надписів у Спасо-Преображенському соборі.

© Подлевський Святослав Володимирович – аспірант навчально-наукового Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, старший лаборант Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

на південному зовнішньому фасаді собору, на висоті 2,8 м від давньої поверхні. Воно нанесено на стінну обмазку, яка відноситься ще до часу будівництва. Графіті виконане у два рядки, довжина кожного з яких складає близько 1,1 м (Рис.2). Вперше цей надпис опублікував у 1982 р. В. В. Німчук, зафіксувавши у ньому без супровідних зображення та промальовки таку транскрипцію:

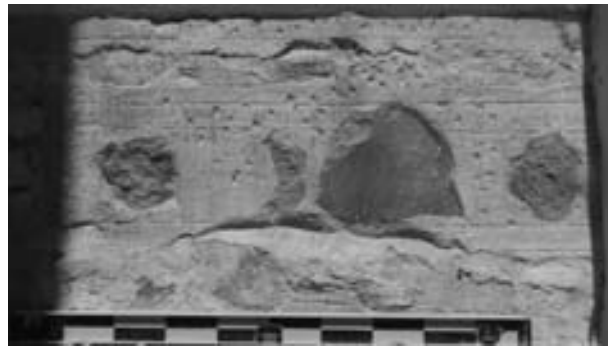

Рис.2. Графіті № 1. Загальний вигляд.

1) МСЦА АПРИЛА ОУ ВІ ДНЬ ОБЪДАЛЪ ИЛЪА П... ..ГО ЮРЪА
ОУ СЕБЕ ДОМ[А]...

2) МВ Л[ЪТА] (?)... ЛЪ ОУ ПИР... ЗІ МЦА М... ДЪ ОУ ИМ[А]...

Дослідник не запропонував якогось достовірного прочитання надпису, але зазначив, що літери на початку другого рядка («МВ») можуть бути частиною дати від Створення Світу: «6542 = 1034 р.» [7. С.23].

С. О. Висоцький у 1984 р. переопублікував це графіті, виконавши промальовку (судячи з усього за фотографією) із іншою транскрипцією та запропонував прочитання надпису (Рис.3). Згідно з його транскрипцією надпис інтерпретувався так:

Рис.3. Графіті № 1. Промальовка зі статті С. О. Висоцького.

1) МЧА АРИЛА ОУ КГДЛЪ ОБЪДАЛЪИЛЪА [ПЪПЪНА]СТГОЮРЪА-
ОУСЕБЕДОМ – 2) –НАТЪНКО[Н]Ы – НМА – – – ДОМА.

Читалося це, відповідно, як: «Місяця квітня в 23 день обідав Ілля п[оп на с]вятого Юрія у своєму домі... створив ікони (?) ... дома...» [4, С.92 – 93].

У інтерпретації дослідника в надписі йшлося про пам'ятний обід-бенкет, нібито влаштований новгородським архієпископом Іллею на день святого Георгія після служби у чернігівському Спаському соборі на знак подяки за допомогу ікони Спаса новгородцям у розгромі суздальців під час битви 1169 р. За палеографічними ознаками дослідник датував надпис XII – початком XIII ст.

Детальніша фіксація зазначеного графіті, здійснена автором цієї статті, дозволяє здійснити його детальніший палеографічний аналіз, а також уточнити транскрипцію:

1) · МЦА · АПРИЛА · ОУ · КГ · ДНЬ (У)БЪДАЛЪИЛЪА П(?) ... ТГО · ЮРЪА
ОУСЕБЕ · ДОМ...

2) НА · КЛЪТН(?)... (?)ДЪ(П)ПРОГН(?)Ъ(?)...НМАН...ДЪ (ОУ)ННМА...
(Рис. 4, 5).

Як бачимо, детальні дослідження цілком підтверджують справедливість прочитання С. О. Висоцьким верхнього рядка надпису, натомість у нижньому рядку є суттєві відмінності.

Рис.4. Графіті № 1. Фотографія з боковим освітленням.

Рис.5. Графіті № 1. Нова промальовка.

Справа у тому, що цей рядок зазнав значних втрат, оскільки потрапив на шар тиньку, який вкривав ряд каменів у муруванні, був тонким і на момент відкриття зазнав втрат. Можна запропонувати реконструкцію окремих слів та словосполучень з цього рядка:

1) **НА КЛЪТН**, 2) **ІСЛЪ ПНРОГН**, 3) **ОҀННМАЮ** (Рис.6). Перше словосполучення є найвірогіднішим. Для прикладу, «**НА КЛЪТН**» може мати значення «у покоях», «на верхньому поверсі» або «на горіщі». Для порівняння є кілька схожих використань даного сполучення: «**възлѣзе къ нима на клѣтъ**», «**яко сѣно на клѣтехъ**», «**клѣтъ на подклѣтъ**» [8. С. 1227-1228].

Складніше з другим та третім словосполученнями, де літери ледь вгадуються. Може бути кілька варіантів їхньої реконструкції, включаючи можливі лігатури. Це дає змогу для досить численних інтерпретацій і водночас робить всі їх гіпотетичними.

Єдине, що можна впевнено стверджувати, це – пам'ятний запис. Якщо прийняти інтерпретацію окремих виразів, як то «**НА КЛЪТН** (на кліті), **ІСЛЪ ПНРОГН** (ів пироги), **ОҀННМАЮ (ЧН)** (зупиняючи, вгамовуючи)», та фрагмент **ДЪ** як закінчення слова **ГЛАДЪ** (голод), то текст можна реконструювати так:

1) · МЦА · АПРНЛА · ОҀ · КГ · ДНЬ · (У)БѢДАЛЪ · ІЛЪА · П(ЪПЪ · НА · С)ТТО · ЮРЪА · ОҀСЕБЕ · ДОМ(А) 2) НА · КЛЪТН · (НІЄ)ЛЪПНРОГН · ... (ГЛА)ДЪ · ОҀННМА(ЮЧН) ...

Це можна тлумачити наступним чином: «Місяця квітня у 23 день обідав Ілля поп

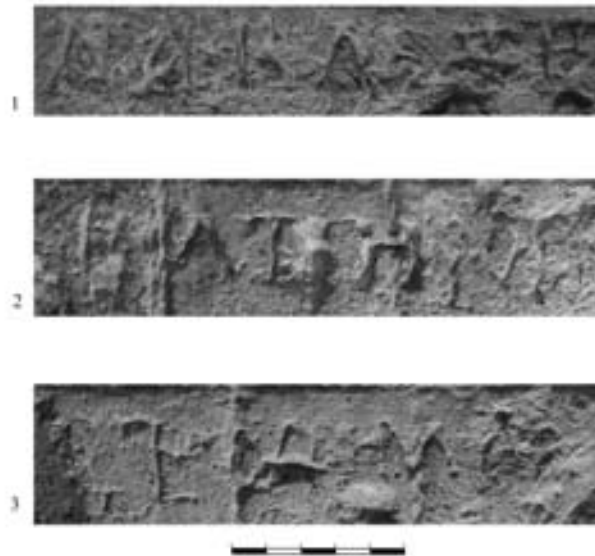

Рис.6. Графіті № 1. Виділені фрагменти слів у другому рядку.

на святого Юрія у себе вдома на кліті та їв пироги... голод втамовуючи...».

Утім, у такій реконструкції є багато нюансів. Наприклад, фрагмент **НМАН** у другому рядку міг бути як закінченням, так і власне словом. Це, а також наявність лігатур у словах не дає поки що можливості достатньо переконливої реконструкції тексту.

Окремого розгляду потребує датування графіті. С. О. Висоцький, датуючи його часом близько 1169 р., спирався на трактування змісту надпису, як пов'язаного з новгородським архієпископом Іллею. Судячи з усього, це припущення не має під собою підстав, крім використання імені, яке у середні віки було поширеним як серед священиків, так і серед прочан. За палеографічними ознаками С. О. Висоцький відносив графіті до XII – початку XIII ст. на підставі характерних особливостей накреслень літер, як: набухання петлі в **А**, високу петлю у **Б**, підвищену перекладину в **Н** (і) та високо здійсняте коромисло у **Ъ** [4. С.94].

Усі зазначені ознаки дійсно вказують на приналежність надпису пізнішому часу, аніж XI ст., але ж не обмежуються самим лише домонгольським періодом. Складена палеографічна таблиця дозволяє відкоригувати датування графіті, віднісши його до XIV ст. (Табл. 1). У рамках запропонованої вище реконструкції тексту його хронологічний діапазон можна визначити у межах 1320–1360 рр. Це зумовлювалося кількома специфічними графічними ознаками післямонгольського часу.

Це, крім уже згаданого накреслення **Н** (і) з високою перекладиною, накреслення **У** з «с» – подібно вигнутою спинкою, злите **ОУ** з неповним «**У**», вживання розподільних точок поміж словами речення. В той же час виділення крапок розмежувань між словами через ушкодження поверхні є достатньо гіпотетичним, а палеографія основної кількості літер може свідчити про ширші хронологічні рамки.

Таким чином, найімовірнішим є палеографічне датування графіті першою половиною XIV ст. До ознак, які доповнюють палеографічні характеристики надпису як пам'ятки XIV ст., варто віднести певні мовні особливості.

На одне з них – вживання імені «Юрій» замість канонічного «Георгій» – указував ще С. О. Висоцький. За матеріалами новгородських берестяних грамот трансформування імені «Георгій» повз проміжне «Гюрґій» у «Юрій» відбувається впродовж кількох століть, а останній його варіант зустрічається лише з другої третини XIII ст., максимально поширюючись у середині XIV – першій половині XV ст. [9. С. 278, 280]. У разі вживання у даному тексті дієприслівника **унімаючи**, це також можна було б

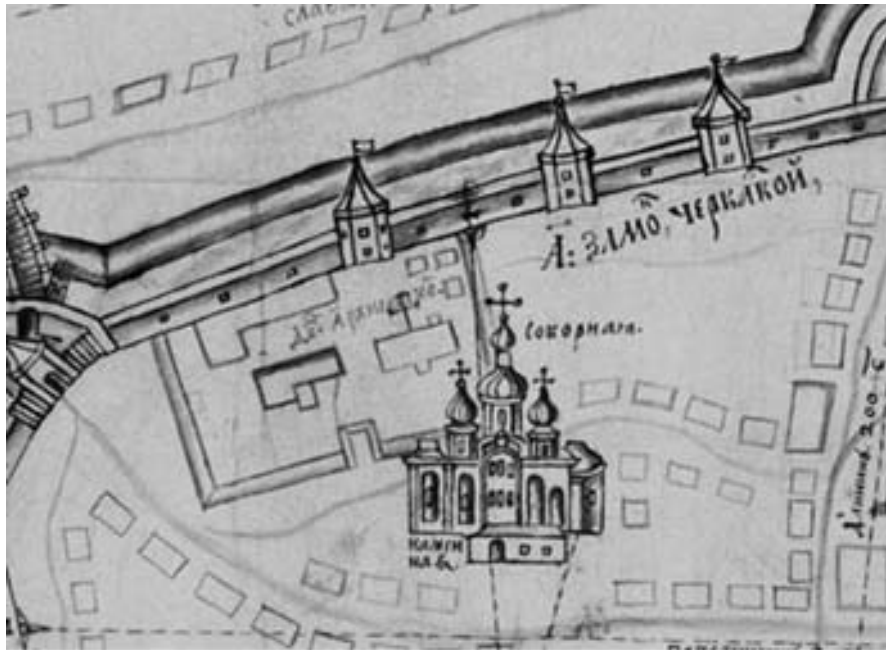

Рис.7. Спасо-Преображенський собор на «Абрисі Чернігівському» 1706 р.

прийняти як мовну ознаку, що сформувалася близько часу укладання Лаврентіївського літопису [10, С. 6, 17].

Окремо варто відзначити розташування графіті. Нині воно знаходиться назовні, поряд з південним тамбуром, прибудованим до собору в ХІХ ст. Однак у давнину графіті знаходилося не на дворі, а в інтер'єрі південної галереї храму [11, С. 16]. Галерея була споруджена у ХІІ ст., проіснувала до ХVІІІ ст. та була розібрана після пожежі 1750 р. [6, С. 425–426]. Її зображення можна побачити на «Абрисі Чернігівському» 1706 р. (Рис. 7).

У давнину південний портал собору був розташований ближче до надпису (той, що існує нині, оформлений під час перебудови ХVІІІ ст.). Тобто графіті було розміщено всередині галереї, біля південного portalу. Враховуючи висоту і стиль виконання надпису, його робили достатньо старанно, довго, з певного підвищення. Слід відзначити, що подібну ситуацію з розміщенням графіті на фасаді храму ми можемо спостерігати у галицькій церкві св. Пантелеймона. Там було зафіксовано кілька графіті ХІІІ ст., які мали характер актових документів [12]. Одне з них також було розміщено біля південного portalу на стіні з правої сторони.

Можна припустити, що графіті зі Спасо-Преображенського собору також могло мати характер своєрідного документального запису.

Його загальна дещо урочиста манера і уставна графіка літер свідчать про достатній рівень знань та навичок автора. Початок надпису з назвою місяця, числом та іменем дозволяє розглядати це графіті як пам'ятне.

У разі його датування ХІV ст. це може свідчити про існування в даний період у Чернігові повноцінної церковної структури, яка передбачала наявність освічених осіб. Є велика ймовірність, що текст міг повідомляти про невідому нам визначну подію даного часу, а не про «втамування голоду». З огляду на це для подальшого дослідження надпису перспективним видається пошук відомостей про особу згаданого у ньому Іллі серед тодішніх священнослужителів чи князів Чернігова.

Інші графіті в Спасо-Преображенському соборі збереглися фрагментарно. Два з них можна побачити у зондажах у західному тамбурі (Рис. 8). По загальній нумерації, це графіті №№ 2–3. Графіті №2 виконано у три рядки на поверхні тиньку зовнішньої стіни собору, на ділянці, обмеженій розграфкою, яка імітувала квадратне мурування (Рис. 9). Надпис знаходиться в оточенні залишків кількох інших графіті, які вже неможливо прочитати. Сам надпис частково пошкоджений вибоїнами, через що відбулася втрата близько 15 літер, а кілька літер можна прочитати лише умовно. За результатами натурних досліджень автором було виконано промальовку цього графіті та відповідну його розшифровку:

- 1) ГН ПОМНЛОУН Р... (А) СВОЕГО 2) П (А) (О) ПАГРЪ (ШЬ) НАГО
- 3) Н.... ОУ (Ѧ) БОДОРА.

Рис. 8. Розташування графіті №№ 2 – 3 у зондажі західного тамбура

Використання тут стандартної молитовної форми у вигляді звернення «Господи, помилуй...» дозволяє впевнено реконструювати лакуну у верхньому рядку («раба») та припустити, що у другому рядку мало бути наведено ім'я автора надпису. З урахуванням найпоширеніших варіантів подібних текстів, його можна гіпотетично прочитати як «Павла попа». У нижньому рядку через значну кількість утрачених літер частина надпису не може бути достовірно відновлена, тож у кінцевому вигляді вірогідна така реконструкція написання графіті:

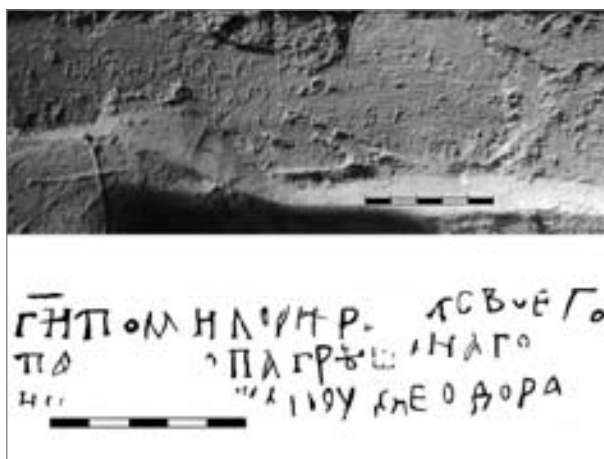

Рис.9. Графіті № 2. Фото та промальовка.

1) ГН ПОМНЛОУН Р(АБА) СВОЕГО 2) П(АВЛА) (ПО)ПА ГРЪ(ШЬ)НАГО 3) Н.... ОУ (Ф)ОДОРА.

Таким чином, надпис являє собою молитовне звернення до Господа, ймовірно, якогось попа Павла. Зазначення наприкінці імені «Феодор» може бути пов'язане з назвою церкви, в якій служив або був освячений на ієрейство автор цього графіті. Не виключено також, що у третьому рядку цього надпису йдеться про іншу особу на ім'я Феодор, Божої милості до якої просить автор графіті, на кшталт: «...и владыкою Феодора».

Палеографічні ознаки цього графіті дозволяють віднести його створення до другої половини XII – першої половини XIII ст. Використання методу позастратиграфічного датування епіграфічних пам'яток дозволяє «звузити» хронологію графіті до останніх двох десятиліть XII ст. (Табл. 2). При цьому дуже важливими для визначення дати виникнення надпису є такі ознаки, як написання **ОУ** зі зменшеним «о»; **У**, що розміщене цілком у рядку; **Ъ** – з верхньою засічкою та **Д** – з подовженими ніжками. Написання інших графем цього графіті не суперечить зазначеному хронологічному діапазону, за винятком статистично рідкісного написання **Н** з високою перекладиною (позначена нетипово – двома схрещеними літерами), а також – увігнутої перемички в графемі **А**, яка, зрештою, виключена зі статистичного розрахунку дати за палеографічною матрицею. Таким чином, графіті № 2 являє собою залишки молитовного запису, виконаного на фасадній західній стіні храму наприкінці XII ст.

Графіті № 3 зберглося значно гірше (Рис. 10). Воно є частиною кириличного надпису, можливо, виконаного у кілька рядків. Нині

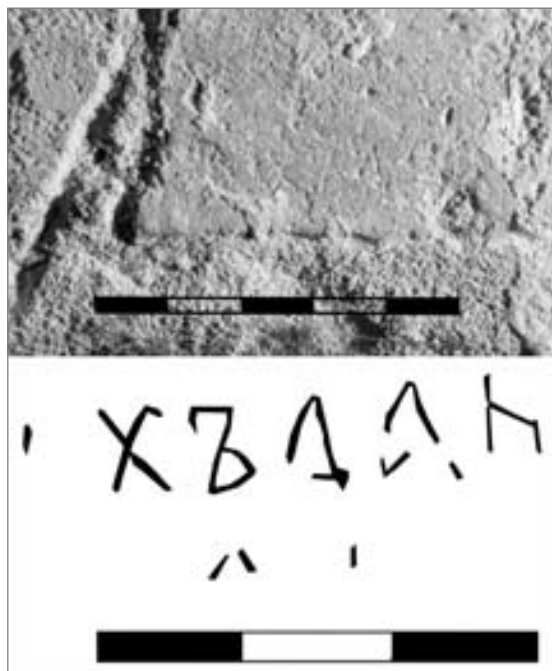

Рис.10. Графіті № 3. Фото та промальовка.

з цього надпису читається лише невеличкий фрагмент: ...**ХЪДАН**... Через фрагментарність зміст даного графіті лишається незрозумілим. Можна припустити, що це залишок молитовного звернення, виконаного за формулою «**Господи, помилуй рабів своїх...**», де **ХЪ** є закінченням слова, а **ДАН** може бути початком імені (**Даниїла**) з подальшим перерахунком інших імен. Утім, враховуючи значні втрати тексту, подібне припущення є умовним.

За палеографічними ознаками надпис може бути дуже обережно (через малу кількість збережених літер) віднесений до XII ст. (найімовірніше: до середини – другої половини XII ст.) (Табл. 3).

На сусідньому зондажі у західному тамбурі надписів зафіксовано не було. Однак там є зображення хрестів, які також виконані на поверхні тиньку зовнішньої стіни собору. Більшість із них пошкодженні і графіка їхнього зображення є простою. Увагу привертає лише одне, досить детально прорізане зображення хреста з двома горизонтальними перекладинами, т. зв. шестираменного хреста (Рис. 11). Воно розташовано достатньо низько від рівня сучасної підлоги. Глибина прорізання та ступінь пошкодження поверхні тут має схожість до надписів на сусідньому зондажі, що дозволяє припустити їхнє одночасне виникнення. Втім, за відсутності суміжних надписів датування зображення хреста є суто гіпотетичним.

Графіті №4 було зафіксоване під час архітектурно-археологічних досліджень Спаського собору в 2014 р. (Рис. 12) [5]. Воно знаходиться на другому ярусі собору, на рівні втрачених після пожежі 1750 р. хорів, у південній наві. Це – частина комплексу зображень, нанесених на тиньковану поверхню стовпа (із західного боку), що відділяв хори від простору південної нави.

Графіті виконано у два рядки на тлі зображення хреста, намальованого червоною вохрою. Згори надпису видряпано зображення шестираменного хреста під титлом. Кириличний надпис можна інтерпретувати як: 1) **ДМИТР**.

2) **(ІЄ?)Р**. Таке графіті є досить характерним для середньовічних поминальних надписів, що складаються із зображення хрестика, який символізує поминання, імені померлого та додаткової інформації про того, кого поминають.

У даному випадку мова йде про якогось Дмитра, можливо, священника, на що натякає скорочене (під титлом) слово у нижньому рядку. Вірогідно, що тут міститься титул «ієрей», записаний у вигляді своєрідної монограми.

Зважаючи на те, що графіка написання літери **ІЄ** є дещо непевною, можна припусти-

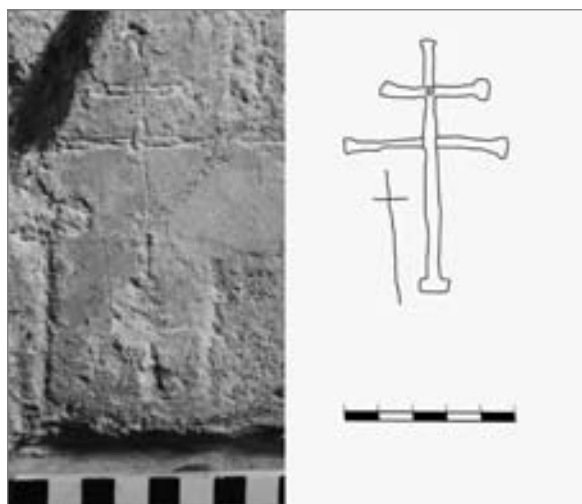

Рис. 11. Зображення хреста у західному тамбурі.

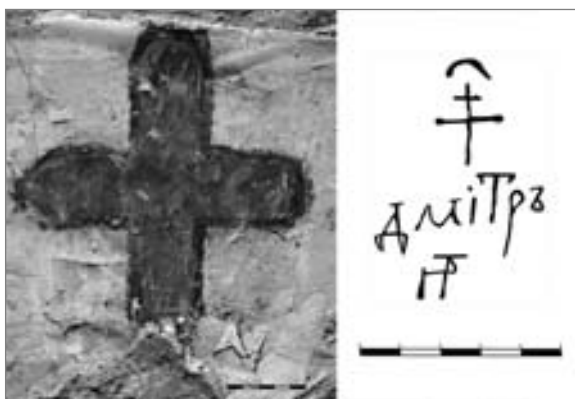

Рис. 12. Графіті № 4. Фото та промальовка.

ти також іншу транскрипцію. Це могла бути монограма **ПР**, що означала б **презвигтеръ** (пресвітер) [13. С. 1376]. Це визначення вживалось у розумінні як священика, так і ієрея, що дозволяє інтерпретувати надпис як поминальний по священнослужителю Дмитру. За палеографічними ознаками надпис може бути віднесений до хронологічного діапазону між другою третьою ХІІІ та кінцем ХІV ст., найімовірніше – до перших двох десятиліть ХІV ст. (Табл. 4). Тобто, це ще одне графіті, яке може свідчити про функціонування храму в післямонгольський час. Факт написання його на хорах є також підтвердженням їхнього існування в ХІV ст. У цілому все це свідчить про збереженість Спасо-Преображенського собору в «темний» період історії Чернігова.

Варто відмітити, що серед комплексу зображень у даному місці були зафіксовані численні дипінто хрестів. Це, наприклад, малюнок шестираменного хреста на західному стовпі південної аркади (Рис. 13) [5. С. 302]. Є там й інші малюнки. Комплекс цих зображень потребує поглибленого дослідження.

Останнім буде розглянуто графіті № 5. Воно розташоване у демонстраційному зондажі на південно-західній колоні собору. Графіті продряпане на поверхні мармурової архітектурної деталі, перекритій закладкою з цегли-пальчатки ХVІІ–ХVІІІ ст. Під час натурних досліджень у 2017 р.

тут удалося зафіксувати два рядки затертих продряпаних літер (Рис. 14). При цьому через затертість поверхні мармуру «читабельною» є лише частина надпису. Можна запропонувати наступне прочитання: **..КАМѢНЬПР...** Це, можливо, було слово **«камінь»**. Використання його у надписі на поверхні мармурової плити дозволяє припустити можливість наступної реконструкції тексту: **(ЄЄ)КАМѢНЬПР(ЄСТОЛУ)**. Відповідно, надпис означав би **«Це камінь престолу»**.

За палеографічними ознаками графіті може бути дуже обережно віднесене до другої третини ХІV ст. (Табл. 5). Утім, враховуючи загальну збереженість графіті, це датування залишається умовним.

Окремою проблемою є другий, нижній рядок. Практично всі графеми в ньому виділяються гіпотетично. Лише перша літера є більш-менш подібною до літери **Ѣ** (фіта). Слід відзначити, що ототожнення даного графіті з тим, яке увійшло у місцеву традицію з ХVІІІ ст., є малоймовірним. Згадана в описах ХVІІІ–ХІХ ст. продряпана **Ѣ** та відкрите у зондажі графіті можуть бути тотожні, а можуть бути і ніяк не пов'язані між собою.

Загальний огляд та аналіз зафіксованих надписів дозволяє стверджувати про ще далеко не вичерпаний епіграфічний потенціал Спасо-Преображенського собору. Виділені надписи репрезентують період ХІІ–ХІV ст. і є зразками різних традицій записів.

Окремо хотілося б подякувати О. Є. Черненко та Т. А. Бобровському, які надали неоціненну допомогу в дослідженні даних графіті.

Рис.13. Дипінто хрестів на західному стовпі південної аркади.

Рис.14. Графіті № 5. Фото та промальовка.

1. Марков М. О достопамятностях Чернигова / М. Марков. – М. – 1816.
2. Маркевич М. Историческое и статистическое описание Чернигова / М. Маркевич. – Ч. – 1852.
3. Бережков М. Н. К истории черниговского Спасского собора / Н. М. Бережков // Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове 1908. – М. – 1911. – Том II. – С.1- 28.
4. Висоцький С.О. Епіграфічна знахідка з Чернігова / С. О. Висоцький // Археологія. – К. – 1984. – С. 92-96.
5. Черненко О. Є., Іоаннісян О. М., Новик Т. Г. Архітектурно-археологічні дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору / О. Є. Черненко, О. М. Іоаннісян, Т. Г. Новик // Археологічні дослідження в Україні 2014. – К.: «Стародавній Світ». – 2015. – С.300 – 303.
6. Іоаннісян О. М., Черненко Е. Е. Спасо-Преображенский собор в Чернигове в свете последних архитектурно-археологических исследований // Культурный шар. – К. – 2017. – С. 423-447.
7. Німчук В.В. Початки літературних мов Київської Русі / В. В. Німчук // Мовознавство. – К. – 1982. – 2 (92). – С.21-31.
8. Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам / И. И. Срезневский. – СПб. – Том первый. – 1893.
9. В. Л. Янин, А. А. Зализняк. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990-1996 гг.) Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование / Янин В. Л., Зализняк А. А. // Том X. – М. – 2000.
10. Абдулхакова Л. Р. Из истории русского деепричастия: учебное пособие для студентов филологического факультета / Л. Р. Абдулхакова. – Казань. – 2007.
11. Холостенко Н. В. Исследования Спасского собора в Чернигове / Н. В. Холостенко // Реставрация и исследования памятников культуры. – М. – 1990. – Выпуск 3. – С. 6 – 18.
12. Гиппиус А. А. Галицкие акты XIII в. из церкви св. Пантелеймона / А. А. Гиппиус // Письменность Галицко-Волынского княжества: историко-филологические исследования. – Олонец. – 2016. – С. 49–64.
13. И. И. Срезневский Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам / Срезневский И. И. – СПб. – Том второй. – 1902.

Графіті №1
Таблиця №1

Графема	Примітки	Датування
М – з верхніми засічками	4/4 =	((1025 – 1280) – 1450))
М – з нижніми засічками	4/4 =	((1025 – (1160 – 1380) – 1450))
Ц – з верхніми засічками	1/1 =	((1025 – 1400) – 1450))
Ц – з нижньою засічкою	1/1 =	((1160 – 1300) – 1400))
Ц – з платформою по низу рядка	1/1 =	((1025 – 1200) – (1300 – 1450))
А – гостроверха, з опуклою петлею	6/6 =	((1100 – 1450))
А – з вигнутою перемичкою	1/6 <	(1340 – 1450)
А – з верхньою засічкою	6/6 =	((1025 – 1320) – 1380) – 1450))
А – з нижньою засічкою на спинці	5/6 =	((1025 – (1160 – 1380) – 1450))
А – з подовженою спинкою	1/6 < ?	- (1025 – 1200) – (1410 – 1450) -
П – з нижніми засічками	2/3 =	((1120 – 1380) – 1410))
Р – з прямою щоголою та округлою петлею	2/3 =	((1025 – 1320) – 1360))

Р – з петлею кутом угору	1/3 =	((1025 – 1280) – 1380))
Р – з нижньою засічкою	2/3 =	((1160 – 1320) – 1400))
Р – цілком у рядку	2/3 =	((1025 – (1120 – 1320) – 1410))
Н – з короткими верхніми засічками	3/5 =	((1025 – 1400) – 1450))
Н – з короткими нижніми засічками	4/5 =	((1025 – (1120 – 1400) – 1450))
Н – з високою перекладиною	4/5 =	((1300 – 1450))
Н – з похилою перекладиною	1/5 <	(1320 – 1450)
Л – з верхньою засічкою	5/5 =	((1025 – 1380) – 1450))
Л – з короткими нижніми засічками	5/5 =	((1025 – 1380) – 1450))
А – гостроверха, з «v»-подібним язичком	1/3 ?	(1280 – 1450)
А – плосковерха	1/3 =	((1025 – 1380) – 1450))
А – з верхньою засічкою	1/3 =	((1025 – (1100 – 1220) – 1400))
А – з нижніми засічками	3/3 =	((1025 – (1160 – 1360) – 1400))
У – основного виду, з перемичкою	2/3 =	((1140 – (1280 – 1450))
У – «с» – подібно вигнута	2/3 =	((1280 – (1320 – 1410) – 1450))
У – з фігурним наверхам спинки	1/3 =	((1025 – (1180 – 1300) – 1450))
ОУ – злита, з неповним «у»	1/3 =	((1320 – 1450))
ОУ – злита, зі спинкою від «у»	1/3 =	((1320 – 1450))
Ъ – з вертикальною щоглою	3/3 =	((1025 – (1320 – 1450))
Ъ – з високою петлею	1/3 =	((1025 – (1280 – 1450))
Ъ – з виступом вправо вгорі	1/3 =	((1025 – 1200) – 1450))
К – з короткими верхніми засічками	2/3 =	((1025 – 1410) – 1450))
К – з короткими нижніми засічками	2/3 =	((1025 – (1120 – 1450))
Г – з нижньою засічкою	2/2 =	((1100 – 1380) – 1400))
Д – гостроверха, на трикутних ніжках	3/4 =	((1025 – (1280 – 1450))
Д – плосковерха, на трикутних ніжках	1/4 =	((1025 – 1410) – 1450))
Д – з верхньою засічкою	2/4 =	((1025 – 1400))
Д – з трикутними ніжками, що не продовжують голівку	1/4 =	((1025 – (1360 – 1450))
Н – з короткими верхніми засічками	2/2 =	((1025 – 1400) – 1450))
Н – з короткими нижніми засічками	2/2 =	((1025 – 1400))
Б – з високою петлею	2/3 =	((1180 – (1360 – 1450))
Ъ – з верхньою засічкою	2/3 =	((1025 – 1200) – (1280 – 1400))
І – із засічками	3/4 =	((1025 – 1300) – 1450))
Є – нахилена праворуч	2/3 =	((1025 – 1120) – 1240) – 1380))
Є – з язичком донизу	1/3 =	((1100 – 1400) – 1450))
Ю – з нахиленою вгору перемичкою	1/2 ?	(1320 – 1450)
Графіка: розподільні точки між словами	?	((1300 – 1450))
Підсумок		((1025 – (1320 – 1360) – 1450))

Графіті №2
Таблиця №2

Графема	При- мітки	Датування
Г – з нижньою засічкою	2/4 =	((1100 – 1380) – 1400))
Г – без бокової засічки	1/4 =	((1025 – (1140 – 1220) – 1450))
Н – з короткими верхніми засічками	4/5 =	((1025 – 1400) – 1450))
Н – з короткими нижніми засічками	2/5 =	((1025 – (1120 – 1400) – 1450))
Н – з високою перекладиною	1/5 <	-(1350 – 1450)-
П – з виступом угорі	2/3 =	((1025 – 1200) – 1300))
П – з нижніми засічками	3/3 =	((1120 – 1380) – 1410))
Л – з короткими нижніми засічками	1/1 =	((1025 – 1380) – 1450))
ОУ – зі зменшенням О	1/2 =	((1025 – 1200) – 1220))
У – «У»-подібна	1/2 =	((1100 – 1450))
У – цілком у рядку	1/2 =	((1025 – (1140 – 1300) – 1450))
У – з нижньою засічкою	1/2 =	((1180 – 1400))
Р – з петлею кутом догори	3/3 =	((1025 – 1280) – 1380))
Р – з нижньою засічкою	1/3 =	((1160 – 1320) – 1400))
Р – цілком у рядку	1/3 =	((1025 – (1120 – 1320) – 1410))
Є – нахилена праворуч	1/2 =	((1025 – 1120) – 1240) – 1380))
Є – «Е» – подібні	2/2 =	((1025 – 1380))
Є – з засічкою на язичку	2/2 =	((1025 – (1120 – 1400) – 1450))
А – гострі, випуклі	4/4 =	((1100 – 1450))
А – з верхньою засічкою	2/4 =	((1025 – 1320) – 1380) – 1450))
А – з увігнутою перемичкою	1/4 !	-
А – з нижньою засічкою	1/4 =	((1025 – (1160 – 1380) – 1450))
Ђ – з верхньою засічкою	1/1 =	((1025 – 1200) – (1280 – 1400))
Ђ – з петлею, що торкається коромисла	1/1 =	((1025 – (1260 – 1450))
Н – з верхніми короткими засічками	1/1 =	((1025 – 1400) – 1450))
Д – з довгими звичайними ніжками	1/1 =	((1025 – 1200)) // ((1280 – 1450))
Графіка: ОУ після приголосної	+	((1025 – 1360))
Графіка: Ө	?	((1025 – 1410) – 1450))
Підсумок		((1180 – 1200))

Графіті №3
Таблиця №3

Графема	При- мітки	Датування
Х – з правою верхньою засічкою	1/1 =	((1025 – 1240) – (1360 – 1450))
Х – цілком у рядку	1/1 =	((1100 – (1140 – 1300) – 1450))
Ђ – з петлею кутом уперед	1/1 =	((1025 – 1200))
Д – гостроверха, на трикутних ніжках	1/1 =	((1025 – (1280 – 1450))
А – опукла, з гострим верхом	1/1 =	((1100 – 1450))
Підсумок		((1100 – (1140 – 1200))

Графіті №4
Таблиця №4

Графема	При- мітки	Датування
Д – гостроверхе, на трикутних ніжках	1/1 =	((1025 – (1280 – 1450))
Д – з верхньою засічкою	1/1 =	((1025 – 1400))
Д – з довгими трикутними ніжками	1/1 =	((1260 – 1450))
М – з верхніми засічками	1/1 =	((1025 – 1280) – 1450))
І – звичайна, без засічок	1/1 =	((1025 – 1220) – 1450))
Ю – з високою перемичкою	?	((1340 – 1450))
Р – пряма, з петлею кутом донизу	1/1 =	((1240 – (1300 – 1450))
Р – з нижньою засічкою	1/1 =	((1160 – 1320) – 1400))
Р – цілком у рядку	1/1 =	((1025 – (1120 – 1320) – 1410))
Графіка: Ю	?	((1025 – (1240 – 1450))
Підсумок		((1260 – (1300 – 1320) – 1400))

Графіті №5
Таблиця №5

Графема	При- мітки	Датування
А – опукла, з гострим верхом	?	((1100 – 1450))
М – з нижніми засічками	1/1 =	((1025 – 1160) – 1450))
Є – нахилене праворуч	1/1 =	((1025 – 1120) – 1240) – 1380))
Н – з горизонтальною перекладиною	1/1 !	((1420 – 1450))
Н – з короткими верхніми засічками	1/1 =	((1025 – 1400) – 1450))
Н – з короткими нижніми засічками	1/1 =	((1025 – 1400))
Б – з петлею, що має два злами	1/1 =	((1320 – 1450))
Б – з високою петлею	1/1 =	((1025 – (1280 – 1450))
Р – з округлою петлею та прямою щоглою	1/1 =	((1025 – 1320) – 1360))
Р – цілком у рядку	1/1 =	((1025 – (1120 – 1320) – 1410))
Підсумок		((1320 – 1360))

Данная статья посвящена эпиграфическим памятникам Спасо-Преображенского собора в Чернигове. Главная задача – систематизация и анализ ныне известных эпиграфических находок.

Ключевые слова: *эпиграфика, Чернигов, граффити, Спасо-Преображенский собор, Средневековье.*

This article describes graffiti in Chernihiv's Transfiguration cathedral. Main task of this research is systematization and analyze of all known epigraphic finds in this church.

Key words: *Epigraphic, Chernihiv, Graffiti, Transfiguration cathedral, Medieval age.*

**Вячеслав Корнієнко, Інна Чигирик,
Ірина Четверікова**

**ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ
АДРІАНОМ ПРАХОВИМ
СТАРОЖИТНОСТЕЙ ЧЕРНІГОВА У 1892 р.
(з фондів Національного заповідника
«Софія Київська»)**

Стаття присвячена археографічній публікації документів з архіву Адріана Прахова, які зберігаються у фондовій колекції Національного заповідника «Софія Київська». Аналізуються обставини їхньої появи та історична інформація, що дозволяє висвітлити історію дослідження Адріаном Праховим пам'яток Чернігова у 1892 р.

Ключові слова: археографія, Адріан Прахов, єпископ Сергій (Соколов), Чернігів, Єлецький монастир, Успенський собор, печери, фрески.

Історія дослідження пам'яток Чернігова у 1892 р., здійсненого Адріаном Вікторовичем Праховим, залишається, на жаль, недостатньо висвітленим питанням в сучасній українській історіографії. Маємо лише деякі згадки про вивчення ним спільно з П. Лебединцевим печер під Троїцько-Іллінською церквою та під архієрейським домом Єлецького монастиря в рамках відрядження від Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії.

Висвітлити низку питань, пов'язаних з історією дослідження згаданих печер та Успенського собору Єлецького монастиря, дозволяють документи, що зберігаються у фондах Національного заповідника «Софія Київська» під шифром НАДР 415/10, спільно з іншими документами архіву Прахова, в яких висвітлюються окремі питання реставрації пам'яток монументального мистецтва Києва (Софійського собору, Кирилівської церкви, Михайлівського Золотоверхого собору). «Чернігівські» папери перебувають у теці разом із матеріалами з історії реставрації Михайлівського Золотоверхого собору. Час надходження матеріалів до фондової збірки заповідника наразі встановити складно, позаяк за книгами надходжень фіксуються тільки окремі з них, як, наприклад, опис відкриття Праховим мозаїк Святої Софії, або ж окремі кальки з фрескових зображень. Найвірогідніше, матеріали ці були передані сином Адріана Вікторовича Миколою. Він упорядкував архів батька, склеюючи або складаючи до окремої теки однорідні тематично документи, нумеруючи їх та надписуючи олівцем на кожному з них зміст та датування. У такому вигляді вони й надійшли до фондів, орієнтовно в проміжок часу між 1944 та 1954 рр.

© Корнієнко Вячеслав Васильович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника «Софія Київська»;

© Чигирик Інна Іванівна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія» Національного заповідника «Софія Київська»;

© Четверікова Ірина Дмитрівна – головний зберігач фондів (завідувач науково-фондового відділу) Національного заповідника «Софія Київська».

«Чернігівські» матеріали складаються з п'яти документів, з них перші чотири склеєні між собою, а п'ятий є окремим аркушем, хоча й містить смужки склейки. На склеєних сторінках різного формату перед першим посередині приклеєний клаптик паперу, на якому Микола Прахов написав «1892 год. Открытие фресок профессором Адрианом Викторовичем Праховым в храме во имя Успения в Елецком Черниговском монастыре». Документи, як зазначалося, ним пронумеровані, порядковий номер написаний олівцем у правому верхньому куті першої сторінки документа, нумерація аркушів, що починається з 13-го, виконана олівцем у нижній правій частині. Датування документів 1892 р., окрім самого їхнього тексту, підтверджується філігранями паперової фабрики Дитятківського товариства та Добрушської фабрики князя Паскевича, які перебували у вжитку в Російській імперії на початку 1890-х рр.¹ Тобто, документи з архіву Прахова безпосередньо пов'язані з часом та обставинами дослідження ним Чернігова у 1892 р., а не є пізнішими копіями.

За своїм змістом перші два документи, що є чернетками, стосуються викладу результатів досліджень Праховим печер під Троїцько-Іллінським та Єлецьким монастирями (спільно з Лебединцевим), а також Успенського собору останнього (вже особіно) у липні 1892 р. Обидві чернетки написані особисто А. Праховим. Три інші документи стосуються питання реставрації фресок Успенського собору, це оригінал листа Новгород-сіверського єпископа Сергія (Соколова) до Прахова, копія листа єпископа Сергія до обер-прокурора Святійшого Синоду Костянтина Победоносцева, а також копія листа до єпископа Сергія від імператорської Археологічної комісії. Вочевидь, копії двох останніх листів були виконані на замовлення єпископа Сергія та надіслані для ознайомлення Адріану Вікторовичу на початку вересня 1892 р. Почерк їхній відмінний від оригіналу листа єпископа Сергія, різниться він і в двох цих документах.

Зважаючи на інформацію документів з архіву А. Прахова, що перебувають у фондах Національного заповідника «Софія Київська», історію дослідницьких робіт у липні 1892 р. на пам'ятках Чернігова можемо висвітлити таким чином.

Історія ця почалася тоді, коли на адресу Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії 8 червня 1892 р. був надісланий лист Чернігівського та Ніжинського єпископа Веніаміна (Биковського) з проханням надіслати фахівців для огляду печер під будинком настоятеля Єлецького монастиря:

«В Черниговском Елецком монастыре, под настоятельским домом находятся подвальные камеры.

По мнению настоятеля сего монастыря камеры эти ископаны преподобным Антонием Печерским; по распоряжению его в них устроена и освящена часовня.

Так как нигде нет исторических указаний, подтверждающих выше изъясненное мнение настоятеля Елецкого монастыря, то покорнейше прошу Церковно-археологическую комиссию поручить кому-либо из членов оной осмотреть упомянутые камеры и о последующем почтить меня уведомлением»².

Отже, як бачимо, ініціатором досліджень чернігівських старожитностей виступив саме єпископ Сергій, адже він як вікарій Чернігівської єпархії здійснював також управління Єлецьким монастирем, шукаючи доказів його датування саме часами св. Антонія Печерського. До цього ж часу, як показує вивчення документів, він відносив і час будівництва Успенського собору цього монастиря. У рамках підготовки до святкування 900-літнього ювілею Чернігівської єпархії, що планувалось на 1892 р.³, питанням наукового обґрунтування саме такого датування монастиря Сергій приділяв велику увагу. Через необхідність наукового підтвердження давності цих споруд і знадобилась участь членів Церковно-археологічного товариства, до яких звернувся, вочевидь, внаслідок ініціативи та наполягання єпископа Сергія, єпископ Веніамін.

Уже 20 червня членам товариства – протоієрею Петру Лебединцеву та Адріану Прахову було доручено провести обстеження печер, тож невдовзі вони вирушили до Чернігова. А 8–9 липня 1892 р. вчені оглянули підземні споруди, причому не лише під будинком настоятеля Єлецького монастиря, але й під Троїцько-Іллінським монастирем. Здійснений огляд печер, облицьованих цеглою пізнішого часу, дозволив ученим

дійти висновку про їхнє можливе пізніше походження – XVII–XVIII ст., за винятком невеликої ділянки у віддаленій частині підземних споруд під Іллінською церквою. Водночас учені обстежили відкрите мурування самої церкви, що дало підстави віднести її побудову до великокняжих часів, у розумінні А. Прахова, як свідчить аналіз вживання ним цього терміну, до XI–XII ст. За результатами дослідження Праховим та Лебединцевим була складена доповідна записка, незавершена чернетка якої збереглась у фондах Національного заповідника «Софія Київська». Чистовий її варіант перебуває в Центральному державному історичному архіві (м. Київ).

Окремі частини записки опублікував К. Крайній у присвяченій дослідженню історії Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії роботі⁴. Часткове прочитання саме чернетки, що зберігається у фондах Національного заповідника «Софія Київська», а також сканована копія, без зазначення місця зберігання документа, міститься в статті А. Доценко та І. Шевчик «Чернігівський Єлецький монастир: історія і діяльність», опублікованій в одному з випусків «Чернігівських старожитностей»⁵. Варто зазначити, що в публікації наявні деякі похибки в прочитанні низки слів у тексті, зокрема, неправильно визначена дата відвідання Чернігова А. Праховим та П. Лебединцевим, що віднесена публікаторами до 8–9 червня, в той час як у тексті замість «июня» впевнено читається «июля». Причиною цього є специфіка почерку Адріана Прахова, який пише літери «н» та «л» майже тотожно, хоча ліва «ніжка» останньої в нього все ж коротша, а нахил середньої частини праворуч сильніший.

Під час робіт в Єлецькому монастирі Прахов безпосередньо познайомився з новгород-сіверським єпископом Сергієм і вже подальші дослідницькі та реставраційні роботи планував безпосередньо з ним. На запрошення єпископа Сергія Прахов удруге відвідав Чернігів та здійснив протягом 19–21 липня 1892 р. вивчення Успенського собору Єлецького монастиря. Тут він виконав кілька архітектурних зондажів та здійснив невеликі розкопки, що дозволили виявити первісне мурування та встановити наявність фрескових розписів «великокнязівської епохи», тобто XI–XII ст. Результати дослідницької роботи були викладені Праховим в доповідній записці, підготовленій для єпископа Веніаміна, як то можемо висувати з листа єпископа Сергія до Прахова від 28 липня 1892 р. У фондах заповідника зберігається чернетка цієї доповідної записки Адріана Вікторовича.

У купірованому вигляді прочитання цього документа та його сканована копія опубліковані в згаданому вище випуску «Чернігівських старожитностей» в статті, що підготовлена А. Доценко у співавторстві з А. Гаркушею «Фреска Успенського собору Єлецького монастиря та історія її дослідження»⁶. Крім пропусків великих частин тексту, які публікаторам не вдалось прочитати, була допущена низка помилок у прочитанні окремих слів та фраз, зокрема, помилково датоване відрядження, віднесене до 19–21 червня, в той час як у тексті значиться липень. Вочевидь, це обумовлено, як ми писали вище, складністю прочитання чернетки через особливості почерку Прахова, а також і тим, що Миколою Адріановичем цей документ був уклеєний першим з інших «чернігівських».

Через малозрозумілий почерк, вочевидь, був пропущений А. Доценко та А. Гаркушею лист до Прахова від єпископа Сергія, адже почерк цього священнослужителя може довести до сказу будь-якого архівіста. Тим не менше, саме цей документ дозволяє простежити історію подальшого дослідження Успенського собору Єлецького монастиря.

Зокрема, після від'їзду Прахова роботи в храмі продовжились, причому для їхнього спостереження Адріан Вікторович відрядив робітника, чие ім'я в тексті листа, на жаль, не називається. Останній прибув 27 липня, але роботи з дослідження Успенського собору єпископ Сергій проводив і в проміжок часу між від'їздом Прахова та приїздом його уповноваженої особи. В цей час було виявлено залишки поховальної споруди, а також поставлене риштування під хорами та на хорах, аби забезпечити доступ Прахову для подальших досліджень. З листа довідуємось, що єпископ Сергій сподівався на подальші реставраційні роботи по розкриттю та збереженню фресок храму, приводом до початку яких мав стати вже згаданий ювілей⁷.

З метою підготовки реставрації відбувся обмін телеграмами між єпископом Веніаміном та митрополитом Ісидором, членом Священного Синоду, та погоджене надсилання представлення до останнього. Далі єпископ Веніамін переадресував справу діяльному єпископу Сергію, який і підготував представлення до Священного Синоду, а також до імператорської Археологічної комісії. Ці листи були надіслані адресатам 29 липня 1892 р. Паралельно з «бюрократичною» стороною питання єпископ Сергій розгорнув активну кампанію у пресі, намагаючись поширити інформацію про відкриття давніх розписів в Успенському соборі Єлецького монастиря. Варто наголосити, що сам Прахов однозначно не вказував датування храму, він вважав, що встановити час будівництва та віднести його до XI чи до XII ст. дозволять подальші дослідження, коли будуть виявлені супровідні написи. Справа в тім, що, працюючи на пам'ятках Києва, у Софійському соборі Прахов бачив написи грецькою мовою, а в Михайлівському Золотоверхому соборі та Кирилівській церкві – церковнослов'янською. Оскільки перший датується XI ст., а два другі – XII ст., за логікою Прахова, мова написів фресок Успенського собору Єлецького монастиря дозволить точно встановити століття його побудови. Утім, єпископ Сергій уже «надійно» датував храм XI ст.

Як свідчить збережена у фондах заповідника копія листа Сергія до обер-прокурора Священного Синоду Костянтина Победоносцева, разом з представленням єпископ відправив ще копію акта щодо відкриття фресок Праховим (написану ним для єпископа Веніаміна) та оригінал листа Адріана Вікторовича з кількома помітками єпископа Веніаміна. Вочевидь, така ж копія акта про розкриття фресок, разом з представленням, була надіслана й імператорській Археологічній комісії. У самому ж листі до обер-прокурора, копія якого була надіслана Прахову на початку вересня 1892 р., єпископ Сергій доволі докладно перераховує можливі джерела надходжень коштів, що мають бути спрямовані на розкриття та реставрацію фресок Успенського собору. З цього тексту можемо висувати, що протягом серпня 1892 р. реставраційні та дослідницькі роботи в храмі не проводились.

Прочитання копії листа єпископа Сергія та його відсканована копія були опубліковані в згаданій вище статті А. Доценко та А. Гаркуші, знову ж із низкою помилок в прочитанні окремих слів, зокрема й у даті – «2 липня» замість «29 липня», а також з плутаниною з особою адресата. Адже про «шляхи фінансування» реставраційних робіт єпископ Сергій повідомляв не імператорську Археологічну комісію, а обер-прокурора Священного Синоду⁸, а також Адріана Прахова, для якого була виконана копія, вочевидь, для розуміння ним орієнтовного кошторису для підготовки проекту реставраційних робіт фрескового живопису Успенського собору, що їх просила надіслати імператорська Археологічна комісія, яка мала на руках представлення єпископа Сергія, проте не самого проекту реставраційних робіт. Копія цього листа від 2 вересня 1892 р. була надіслана єпископом Сергієм Прахову. Цей текст з незначними помилками опублікували В. Доценко та А. Гаркуша («си» замість «силе», «оного» замість «этого»), також зі сканованою копією⁹. В усіх випадках публікатори не вказали місця зберігання опублікованих документів.

Продовжити питання реставрації фресок Успенського собору єпископу Сергію не вдалось, позаяк у вересні 1892 р. його було переведено до Архангельська, де він до січня 1893 р. тимчасово керував єпархією у зв'язку з хворобою Архангельського та Холмогорського єпископа Александра (Закіса). Невдовзі захворів та в скорості помер інший вимушений ініціатор дослідження чернігівських пам'яток – єпископ Чернігівський та Ніжинський Веніамін († 1 лютого 1893 р.), тож єпископ Сергій повернувся з Архангельська та був висвячений на вакантну в той час посаду єпископа Чернігівського та Ніжинського, поринувши у справи єпархії, яка, вочевидь, відбирала багато часу, особливо в рамках підготовки до 900-річного її ювілею; далася взнаки і тривала хвороба єпископа Сергія († 24 серпня 1893 р.)¹⁰. І хоча питання дослідження Успенського собору владика не полишав, намагаючись включити його до розширеної програми ювілею¹¹, ці плани не вдалося реалізувати.

Отже, зважаючи на історичну цінність документів для вивчення історії досліджень

середньовічних пам'яток Чернігова влітку 1892 р., а також враховуючи відсутність їхньої повноцінної археографічної публікації, вважаємо за доцільне здійснити її на сторінках цього видання. Звісно, подальші пошуки архівних матеріалів, а також вивчення тогочасної преси дозволять уточнити низку моментів у викладеному тут нарисі історії досліджень Адріаном Праховим чернігівських старожитностей. У цьому пошуку суттєвою допомогою стануть документи з фондів Національного заповідника «Софія Київська», що публікуються мовою оригіналу сучасним правописом у хронологічній послідовності.

1. Чернетка доповідної записка А. Прахова та П. Лебединцева щодо результатів дослідження печер біля Іллінської церкви до Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, між 10–27 липня 1892 р.¹²

В Церковно-археологическое общество при Киевской духовной академии¹³.

Имею честь сообщить означенному Церковно-археологическому обществу, что, посетив г[ород] Чернигов 8–9 сего июля месяца, мы нижеподписавшиеся осматривали как пещеры при Ильинской церкви близ ограды Черниговского архиерейского дома, так и подземные помещения под настоятельским домом в Черниговском Елецком Успенском монастыре. Пещеры, что при Ильинской церкви примыкают как с с[еверной] стороны и от нее идут в глубь горы, вход в них не из храма, но самостоятельный со двора. Пещеры эти, тянущиеся сажень на 30 делятся¹⁴ на две неравные части, первая сажень до 20 (сігса) состоит из довольно просторных ходов обделанных кирпичом, прерывающих[ся]¹⁵ тремя подземными церквями¹⁶ (во имя преп[одобного] Антония Печерского¹⁷, во имя преп[одобного] Феодосия Печерского¹⁸ и во имя преп[одобного] Николы Святоши кн[язя] Черниговского¹⁹), отделанных в стиле позднего ренессанса XVII–XVIII вв.²⁰ и конечно сооруженных в теперешнем их виде не ранее прошлого века²¹. За этими отделанными ходами и прерывающими их церквями следуют пещеры (на расстоянии сігса 10 сажень)²², оставшиеся в их первоначальном виде, т[о] е[сть] прямо выкопанные в местной глине без облицовки кирпичом (местами только с подправкою кирпичом, тем же, из которого кладена облицовка ведущих к ним ходов и прерывающих их церквей). Эта отдаленная их часть Ильинских пещер очевидно умышленно сдержана в ее первоначальном виде. В этом месте пещеры, как ходы, так и их разветвления и расширения, представляют размеры несравненно меньшие, чем ведущие к ним ходы (в особенности в ширину), продления как вертикальных стен, так и полукруглых верхов весьма неправильные, чем они весьма напоминают Киевские пещеры, поскольку последние остались без кирпичной облицовки. В одном месте на глиняной стене замечено нами нацарапанное изображение (graffito) крест с буквами по сторонам IC XC NI KA. В противоположность кирпичной отделке ходов и трех подземных церквей, которые по кладке и по архитектурным формам принадлежат XVII–XVIII в., Ильинская церковь, находящаяся у входа в пещеры, судя по кладке, обнаруженной нами снаружи алтарного полукружия под в[осточным] алтарным окном, принадлежит великокняжеской эпохе. Итак, начало и конец, т[о] е[сть] церковь у входа в пещеры и отдаленнейшая часть сих подземелий, носят на себе несомненную печать глубокой древности, соединяющие их ходы, обделанные кирпичом, снабженные лестницами и тремя²³ подземными приделами, что составляют плод благоговейного усердия позднейших веков. Церковь св[ятого] пр[еподобного] Ильи также перелицована в стиле позднего ренессанса и в том же стиле выдержана приделанная к ней с з[ападной] стороны внутренняя паперть (exonartex).

Что касается подземных помещений, расположенных частью непосредственно под настоятельским домом в Елецком монастыре, но²⁴ еще больше перед ним с ю[жной] стороны,²⁵ то они состоят из сравнительно широких ходов с нишами по бокам, из лестниц и более обширных помещений, облицованных новейшим кирпичом, т[о] е[сть]²⁶ приблизительно XVIII в. В одном месте за кирпичною кладкою виднелось дальше слева углубление с оставшимися боками, но пещер этого типа, который мы знаем по пещерам <...>²⁷

2. Чернетка доповідної записки Адріана Прахова до єпископа Чернігівського та Ніжинського Веніаміна (Биковського) щодо результатів досліджень Успенського собору Єлецкого монастиря, між 22–27 липня 1892 р.²⁸

По предложению его преосвященства преосвященнейшего Сергия²⁹ епископа Новгород-северска, 19, 20 и 21 июля 1892 года, мною нижеподписавшимся осмотрены были храм в имя Успения Пресвятой Богородицы в Елецком Черниговском монастыре и сделаны были первые разыскания о том, что сохранилось в нем от древности и к какой эпохе может быть отнесена эта церковь по несомненным³⁰ признакам.

Архитектурные, как наружные, так и внутренние, формы указывают, что храм принадлежит великокняжеской эпохе (XI–XII в.); формы эти суть следующие:

а) план храма, типичный для южнорусских церквей великокняжеской эпохи;
б) форма наличника южных входных врат, уцелевшая в пристройке (ризнице) в виде пустовставленных друг в друга арок;

в) удлиненная форма окон с полуциркульным окончанием и с весьма суженным отверстием, целиком сохранившаяся в трех окнах нижнего яруса, а именно – под хорами;

г) расположение окон по три в ряд³¹ два яруса над входами ю[го]-з[ападным] и с[еверным];

д) расположение окон в главном алтаре и в остальных частях храма;

е) пояс из арок, идущий горизонтально в верхней части наружных стен храма;

ж) внутри храма устройство лестницы на хоры в толще с[еверной] стены между с[еверным] входом и с[еверо]-з[ападным] углом храма (как в Киево-Кирилловском храме), с потолком из шиферных плит и с узкими маленькими окошечками³²;

з) внутри храма и³³ снаружи были сделаны мною обнаружения кладки³⁴, причем оказалась типичная кладка великокняжеской эпохи от самого низа кругом и до высоты четырех главных арок главного квадрата (выше исследование не могло быть проведено за отсутствием лесов);

и) карнизы храма после очистки в нескольких местах от штукатурки оказались из вишневого шифера, т[о] е[сть] типичные для великокняжеской эпохи;

и) в четырех местах, а именно, в трех окнах под хорами и на верхнем конце лестницы на хоры сделаны были мною обнажения древней штукатурки от покрывавшего ее слоя известки и во всех четырех местах оказались остатки древних фресок, а именно в амбразурах трех окон орнамент; на стене направо от окна, что за абсидой часовни св[ятого] Николы Святоши, лик святителя в сером исподнем платье в коричневой фелони со светлым епитрахилем с черными крестами и орнаментированной полосой внизу.

Наконец, в поисках за местами княжеских погребений найден был в ю[жной] стене часовни св[ятого] Николы Святоши (непосредственно направо от входа) один заложный новым кирпичом аркосолий (arcosolium) с³⁵ пробитым насквозь тимпаном. На левой стороне свода этого аркосолия уцелела часть фресок, представляющих Св[ятое] Распятие с предстоящими.

К какому именно из двух столетий принадлежит Елецкий храм, к XI или XII, может быть определено лишь при дальнейших изысканиях, когда откроются фрески с надписями.

3. Лист єпископа Новгород-сіверського, вікарія Чернігівської єпархії Сергія (Соколова) до Адріана Прахова, 28 липня 1892 р.³⁶

Дражайший, высокоуважаемый и многообязательный

Адриан Викторович.

По случаю эпидемии, юбилей наш отсрочен до 15 мая 1893 г. Сейчас получена телеграмма о сем от высокопреосвященнейшего Исидора³⁷, ответная на телеграмму о сем от преосвященнейшего нашего Веніаміна³⁸.

Вероятно в расчетах на отсрочку юбилея только вчера сдал владыка мне Ваш акт о открытии у нас фресок, написав тогда³⁹ же на моем представлении в Синод⁴⁰ о этом открытии:

«Это дело частное, достаточно подписи преосвященного Сергия на сем представлении». И так это представление в Синод и такое же в императорскую Археологическую комиссию⁴¹ посылаю возможно завтра, проведя и это дело предварительно через совет братства⁴², вчера собранный мною.

В 1^й же день по отъезде Вашем от нас, докопались мы до свода как будто могильного склепа. Мусору и кирпичей много вынесли и тщательно сохраняем. Но самый свод склепа, вероятно⁴³, гробницы великокняжеской, не дерзнул вскрыть без Вас или, по крайней мере, без Вашего уполномоченного.

Вчера последний прибыл. Весьма благодарен за него. Леса под хорами поставили. Ставил и на хоры, но «дешевенькие и сердитые»⁴⁴. Фрески все, особенно у в[елико]к[няжеской] могилы тщательно сбережем. Завтра примемся за расчистку могильного этого склепа и стены под неослабным наблюдением Вашего рабочего, иеромонахов и моим.

И в «Свете»⁴⁵ и в «Новом Времени»⁴⁶ о Вашем открытии у нас напечатано. Сегодня прибыл художник из Петербурга для снятия фотографии с фресок в иллюстрированной газете. В Чернигове очень возбужден интерес к ним. Также смотря на отсрочку юбилея, к которому приурочиваем Ваше открытие, приезжайте, пожалуйста, поскорее к нам. Рабочего Вашего продержать до Вашего приезда?

Весь Ваш архипреданный Сергей.

28 июля [1892 г.].

Чернигов.

4. З листа єпископа Новгород-сіверського, вікарія Чернігівської єпархії Сергія (Соколова) до Костянтина Победоносцева, серпень 1892 р.⁴⁷

Копия.

Из письма к его высокопревосходительству Константину Петровичу Победоносцеву⁴⁸ о восстановлении фресок XI и XII вв. в Черниговском Елецком Успенском монастыре.

29 июля я имел честь и долг просить распоряжения Вашего высокопревосходительства во Св[ященном] Синоде о разрешении мне с профессором Праховым восстанавливать греческие фрески XI и XII вв. в управляемом мною Черниговском Елецком монастыре, причем почтительнейше препровождал Вашему высокопревосходительству копию с акта о открытии фресок г[осподином] Праховым и подлинное его письмо с строками пятью преосвященнейшего Вениамина о предоставлении этого дела мне одному с профессором. Может быть это дело, которым так торопит г[осподин] Прахов, приостановилось за неуказанием средств для восстановления фресок. Теперь они выяснились. Позвольте, Ваше высокопревосходительство, исчислить их.

Кроме обычных газетных воззваний о пожертвованиях. Кроме: 1) пожертвований, обещаемых г[осподином] Праховым в прилагаемом при сем в копии письме; 2) пожертвует Бог даст тысяч пять миллионер его превосходительство Никола Николаевич Терещенко⁴⁹: в абсиде нашего храма с фресками, бывшей келии, ныне часовни св[ятого] Николы Святоши, сотезоименитого Николе Николаевичу, открыты фрески, как остались от св[ятого] Николы Святоши, «Святое озеро» у первоначального места крещения черниговцев, «Святой Хутор» м[онастырский] хутор «Николенка». 3) Весьма важным подспорьем для монастыря нашего и восстановления фресок должен быть надел его от Министерства государственных имуществ землями дровяно-лесною, пахотною и сенокосною, которых должно быть по закону не менее 300 десятин, а у нас лишь 137. В Казани более 400 десятин Бог помог мне исходатайствовать у этого министерства для трех подведомственных мне монастырей, даже для одного заштатного. Много помогут нам в восстановлении фресок 4) кружки подвижные и неподвижные на устрояемый близ «Святого» в 1½ верстах от монастыря станции железнодорожной ветви от Крут до Чернигова. 5) Неподвижная кружка в устроенной при мне здесь часовне, 6) кружки на пароходах и пароходных станциях между Черниговом, Киевом и Новгород-Северском. 7) на восстановлении фресок пойдут сборы за могилы знатных и богатых лиц, погребенных на нашем древнейшем с XI века

кладбище, единственном отдельном от общего в городе кладбища, в так называемом «некрополе», переполненном именно, как город мертвых. Туда же пойдут и сборы за могилы лиц имеющих быть погребенными; первые сборы добровольные от родных и потомков погребенных у нас лиц по синодикам последних, вторые по таксе несколько увеличенной мною от 200 до 400 вместо прежних от 150 до 300 руб[лей]. За 1½ года моего управления монастырем таких могильных денег собрано 2000 р[ублей] и за поминание 1000, а всего за 832 года существования монастыря имеются в нем 18000 рублей. 9) Как ни ничтожна эта цифра, но тысячу приобретенных мною на поминание можно и нужно бы употребить на фрески, вписав (и вписаны) в синодики. Но главное, церковь сама себя строит, лишь бы начать стройку на восстановление фресок древних, как и самый храм и кладбище (все с XI еще века), потекут Бог даст обильные пожертвования, следует только скорее начать дело, которое так заинтересовало даже печать. Так именно Бог помог мне возобновить: а) древнейшую во всем Могилеве Спасскую церковь и обратить ее в семинарскую в бытность мою три года ректором Семинарии. б) в Казани три древнейшие там монастыря: Спасский, Феодоровский и Кизический в 2½ года викариатства моего там и в) 18 пещер в верхних и нижних ярусах под монастырскими келиями и церковью домашнею и на юге от них в саду. Остается наконец прорыть отчасти и главное укрепить и облицевать кирпичом подземные ходы от них на север саженей на «»⁵⁰ к упомянутой абсиде главного храма, к келии, церкви-часовне св[ятого] Николы Святоши.

Над входом в пещеры на медной доске вырезана надпись из летописи св[ятого] преподобного Нестора, одинаковая во всех списках ее, начиная с Лаврентьевского: «в си же времена нача гневатися Изяслав на Антония из Всеслава (Брячиславича Полоцкого) и прислав Святослав в нощ поя Антония Чернигову. Антоний же пришед к Чернигову (1069 г.) возлюбил Болдины горы, ископав пещеру ту ся всели. Есть тут монастырь Святое Богородицы на Болдыных горах и до сего дня» (Полное собр[ание] летопис[ей] 1, 83) места (Лаврентевск[ого] списка 105 стр[аница] изд[ания] 1864 г., Москва). Обитель св[ятой] Богородицы на Болдыных горах была и есть в Чернигове одна наша Елецкая (sic). Для невежественных, завистливых и злых языков это классическое место «исторического нашего Евангелия» такой камень преткновения, который они обходят лишь молчанием.

По восстановлении таким образом с Божиею помощью пещер Преподобного Антония и его сподвижников в обители нашей, благоволила Ваше высокопревосходительство испросить благословения Святейшего Синода на восстановление в ней фресок того же времени на местные наши средства выше исчисленные⁵¹.

Божие споспешествующее благословение молитвенно призывая на Вас и деяния Ваши с глубочайшим уважением и беспредельною признательностью честь имею пребыть Вашего высокопревосходительства <...>⁵²

5. Копія листа від Імператорської археологічної комісії до єпископа Новгород-сіверського, вікарія Чернігівської єпархії Сергія (Соколова), 2 вересня 1892 р.⁵³

Копия

Министерство
императорского двора
императорская Археологическая
комиссия
2 сентября 1892 г.
№ 1242

Господину управляющему Черниговским Елецким монастырем⁵⁴

В следствие представления от июля сего года и по силе Высочайшего повеления 11го марта 1889 г.⁵⁵, Императорская археологическая комиссия имеет честь покорнейше просить Ваше преосвященство о доставлении ей подробного проекта поддержания и реставрации фресок, открытых во вверенном Вам монастыре для совместного с

императорскою Академією художеств⁵⁶ обговорення і утворення цього проекту.

Підлинные підписали и[сполняющий] д[ела] председателя комиссии В. Тизенгаузен⁵⁷, делопроизводитель Ил. Суслов⁵⁸.

1. Крижанівський В. Штемплі на папері канцелярії Єлисаветградської міської думи (1870–1916 рр.) як історичне джерело / Віталій Крижанівський // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 20. – К., 2010. – С. 182.

2. Центральний державний історичний архів (м. Київ). – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 9.

3. Проте через епідемію ювілейні святкування було перенесено на 1893 р.

4. Крайній К.К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство / К.К. Крайній // Лаврський альманах: збірник наукових праць. – Випуск 4. Спецвипуск 1. – К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2001. – С. 42.

5. Доценко А.В. Чернігівський Єлецький монастир: історія і діяльність / А.В. Доценко, І.С. Шевчик // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. Вип. III: До 950-річчя заснування Чернігівського Свято-Успенського Єлецького монастиря. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. – С. 62–66.

6. Доценко А.В. Фреска Успенського собору Єлецького монастиря та історія її дослідження / А.В. Доценко, А.Б. Гаркуша // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. Вип. III: До 950-річчя заснування Чернігівського Свято-Успенського Єлецького монастиря. – Чернігів, 2010. – С. 82–95.

7. 900 летний юбилей Черниговской епархии // Воронежские епархиальные ведомости. – 1893 (15 мая). – № 10. – С. 328–329.

8. Доценко А.В., Гаркуша А.Б. Вказ. праця. – С. 88–95.

9. Там само. – С. 87, 93..

10. Тарасенко О. Святкування ювілеїв і визначних подій Чернігівської єпархії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Олександр Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2013 (липень-грудень). – № 4–6 (112–114). – С. 35–37.

11. Там само. – С. 37.

12. Документ (чернетка) назви не має. Вгорі праворуч олівцем виконаний напис «1892» та праворуч «№ 2». Аркуші у справі: 15–16зв.

13. Археологічне товариство при Київській духовній академії, що існувало у 1872–1919 рр.; з 1901 р. – «Церковно-історичне та археологічне товариство». При товаристві діяв музей, у часописі «Труди Київської духовної академії» друкувались «Звіти Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії» та «Відомості Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії», що виходили також окремими відбитками. Також мало власний періодик «Читання в Церковно-археологічному товаристві при Київській духовній академії».

14. Слова «тянущиеся саженой на 30 делятся» закреслені.

15. Слово написане над закресленим «соединяющих».

16. Первісно було «три подземные церкви».

17. Антоній Печерський (бл. 982–1073), святий – монах, засновник Печерського монастиря Пресвятої Богородиці.

18. Феодосій Печерський (бл. 1009–1074), святий – монах, один з засновників Печерського монастиря Пресвятої Богородиці, ігумен у 1060–1062 рр.

19. Нікола Святоша (бл. 1080–1143), святий – печерський монах; в миру – Святослав Давидович, князь Луцький (1180-ті – 1190-ті рр.); брав участь у князівських міжусобицях, внаслідок чого позбувся уділу; 1106 р. прийняв постриг.

20. Століття написані між рядками.

21. Починаючи від назв церков у дужках до цього місця речення закреслені кількома вертикальними рисками.

22. Слово виправлене, первісно було «подземные».

23. Далі знаходиться закреслене «цер».

24. Далі знаходиться закреслене «в значительной».

25. Далі знаходиться закреслене «в два этажа».

26. Далі знаходиться закреслене «XVIII в.»
27. Продовження документа відсутнє. В оригіналі записки закінчення читається так: «Киевским или Чернигово-Ильинским, нами при осмотре 8–9 июля замечено не было»; далі йдуть підписи Лебединцева та Прахова, дата та місце створення документа: «27 июля 1892 г. Киев»: ЦДІАК. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 23в.
28. Документ (чернетка) назви не має. Текст написаний на подвійному канцелярському аркуші Добрушської фабрики князя Паскевича, що засвідчує слабо збережена у верхньому лівому куті аркуша рельєфна філігрань. Вгорі ліворуч у два рядки олівцем виконаний напис «1892 год | А.В. Прахов», вгорі праворуч – закреслене «1897» та поруч «1892» та «1». Аркуші у справі: 13–14зв.
29. Сергій (1844–1893), в миру Іван Іванович Соколов – церковний діяч Російської православної церкви; з лютого 1891 р. по вересень 1892 р. – єпископ Новгород-Сіверський, вікарій Чернігівської єпархії.
30. Далі виконане закреслене слово «остаткам».
31. Перед літерою «в» знаходиться закреслене «по».
32. Фраза «с узкими маленькими окошечками» дописана між рядками.
33. Перед літерою «и» знаходиться закреслене «по».
34. Слово «кладки» написано над закресленим словом «штукатурки».
35. Далі виконане закреслене слово «выбит».
36. Текст виконаний на подвійному аркуші в лінійку. Вгорі олівцем виконаний напис у два рядки «Об открытии А.В. Праховым фресок в Черниговском | Елецком соборе и о склепе». Перед останнім словом закреслене «пещерах». Далі запис «28 июля 1892 г.». У правому кутку – «№ 3». Аркуші у справі: 17–17зв.
37. Ісидор (1799–1892), в миру Яків Сергійович Нікольський – церковний діяч Російської православної церкви, з липня 1860 р. по вересень 1892 р. – митрополит Санкт-Петербурзький та Новгородський, з 1860 р. – перший член Святійшого Синоду.
38. Веніамін (1821–1893), в миру Володимир Петрович Биковський – церковний діяч Російської православної церкви, з квітня 1882 р. по січень 1893 р. – єпископ Чернігівський та Ніжинський.
39. Слово виправлене.
40. Святійший Правительствующий Синод – вищий орган церковно-державного управління в Російській православній церкві у 1721–1917 рр.
41. Імператорська археологічна комісія – наукова установа, що керувала археологічними дослідженнями в Російській імперії, діяла у 1859–1919 рр.
42. Мовиться про Братство св. Михаїла, князя Чернігівського, що існувало у 1888–1917 рр., яке опікувалось, у тому числі, й питаннями збереження історичних пам'яток Чернігова, зокрема, і Єлецького монастиря. Посаду голови Ради цього братства посідав вікарій Чернігівської єпархії.
43. Слово виправлене.
44. Фраза «но «дешевеньке и сердитые» дописана в нижній частині аркуша, її місце в тексті позначає знак «+».
45. Вочевидь, мовиться про журнал «Вокруг света» – періодичне видання в Російській імперії, що виходило спершу в Санкт-Петербурзі з 1861 р., а згодом – у Москві з 1867 р.
46. «Новое Время» – періодичне видання в Російській імперії, що виходило у Петербурзі у 1868–1917 рр. Газета мала ілюстрований додаток, для якого, вочевидь, і були виконані фотографії петербурзьким фотографом, про якого згадує єпископ Сергій.
47. Текст написаний на двох подвійних канцелярських аркушах, у правому кутку яких розміщені філіграні паперових фабрик: на першому (арк. 19–20) – Добрушської князя Паскевича, на другому (арк. 21–22) – Дитятківського товариства. Вгорі олівцем виконаний напис «июль. 1892». У правому кутку – «№ 4». Аркуші у справі: 19–21зв.
48. Побєдоносцев Константин Петрович (1827–1907) – політичний діяч Російської імперії, вищий чиновник, у 1880–1905 рр. – обер-прокурор Святійшого Синоду.
49. Можливо, в тексті описка та йдеться про Терещенка Миколу Артемійовича (1819–1903) – відомого підприємця та мецената. Принаймні, в історіографії відомості

про Миколу Миколайовича серед представників родини Терещенків відшукати не вдалося: Ковалинський В. Семья Терещенко / Виталий Ковалинский. – К.: Преса України, 2003. – 396 с.

50. Так у тексті.

51. Слово дописане олівцем.

52. Підпис відсутній. На сусідньому чистому аркуші запис олівцем: «Открытие фресок в Черниговском Елецком монастыре. 1892 год. О пещерах около ограды черниговского архиерейского дома. Письмо архимандрита Сергия о работах по открытию фресок». Ліворуч вертикально: «Чернигов, 1892–1893».

53. Копія з офіційного листа зроблена на подвійному канцелярському папері Добрушської фабрики князя Паскевича, що засвідчує рельєфна філігрань у лівому верхньому куті першого аркуша. У правій частині олівцем виконаний напис – «№ 5». Аркуш у справі: 23.

54. Лист адресований єпископу Сергію (Соколову), який, як вікарій Чернігівської єпархії, здійснював управління Єлецьким монастирем.

55. Повеління Російського імператора Олександра III, згідно з яким усі розкопки на теренах імперії могли проводитися з дозволу імператорської Археологічної комісії, а реставрацію давніх монументальних пам'яток здійснювати за попереднім погодженням з комісією та імператорською Академією мистецтв.

56. Імператорська Академія мистецтв – вищий мистецький навчальний заклад Російської імперії, який діяв у 1757–1918 рр.

57. Тізенгаузен Володимир Густавович (1825–1902) – археолог, нумізмат, сходознавець, член-кореспондент Петербурзької академії наук (1893); у 1861–1902 рр. перебував на службі в імператорській Археологічній комісії.

58. Суслов Ілля Олексійович (1836–1918?) – журналіст (з 1866 р.), діловод (1878–1902) імператорської Археологічної комісії.

Статья посвящена археографической публикации документов из архива Адриана Прахова, хранящихся в фондовой коллекции Национального заповедника «София Киевская». Проанализированы обстоятельства появления этих документов, а также историческая информация, позволяющая осветить историю исследований Адрианом Праховым памятников Чернигова 1892 г.

Ключевые слова: археография, Адриан Прахов, епископ Сергей (Соколов), Чернигов, Елецкий монастырь, Успенский собор, пещеры, фрески

Viacheslav Korniienko, Inna Chygyryk, Iryna Chetvericova.

Papers containing the results of Chernigiv antiquities research made by Adrian Prakhov in 1892 (from the collection of funds of the National Conservation Area «St. Sophia of Kiev»)

The article is devoted to the archaeographic publication of papers, which are kept in the collection of funds of the National Conservation Area «St. Sophia of Kiev», from the Adrian Prakhov's archives. The circumstances of these papers appearance and historical information which allows to highlight the history of Chernigiv antiquities research made by Adrian Prakhov in 1892 are analyzed.

Key words: Archeography; Adrian Prakhov; Sergius (Sokolov), Bishop of Novosibirsk and Berdsk; Chernigiv; The Elets Monastery; Assumption Cathedral; caves; frescoes

Тетяна Миколайко

ІВАН МАЗЕПА – КТИТОР ТРОЇЦЬКОГО СОБОРУ В ЧЕРНІГОВІ

У статті йдеться про мецената Троїцького собору у м. Чернігові – Івана Мазепу. У живописі храму володаря булави зобразили в образі його небесного покровителя – Іоанна Предтечі, і у написі на стіні було написано, що коштом ясновельможного гетьмана збудовано собор.

Ключові слова: Троїцький собор, Іван Мазепа, ктитор, Лазар Баранович, Іоанн Предтеча.

Другий розквіт Чернігова, після часів Київської Русі, припав на козацьку добу. Місто стало одним з визначних центрів Гетьманщини, воно мало багату історію, культуру і духовні традиції. Заможні родини козацької старшини, які утвердилися у Чернігові, на власні кошти почали відбудовувати церкви та монастирі. Стефан Подобайло став першим будівничим козацького Чернігова, на його кошти було відроджено Іллінський печерний монастир. З часом на відновлення міста та храмів виділяли кошти Лизогуби, В. Дунін-Борковський, І. Самойлович, І. Мазепа, П. Полуботок. Культурне відродження та розквіт Чернігова пов'язаний із ім'ям Лазаря Барановича (з 1657 р. чернігівський архієпископ), який був одним з найвпливовіших релігійних та політичних лідерів України другої половини XVII ст.

Саме до Чернігова архієпископ перевів свою кафедру з Новгород-Сіверського, друкарню, школу і приділив значну увагу формуванню нового комплексу Іллінського монастиря, який почав забудовуватися в останній чверті XVII ст. На той час Лазар Баранович був не лише чернігівським архієпископом, а й місцеблюстителем Київської митрополії. У ті роки вирішувалося, до якого міста України перенести кафедру митрополита у разі переходу Києва до Речі Посполитої, тому він наполягав, щоб центром православ'я став Чернігів. Майбутню резиденцію митрополита Баранович вирішив розмістити в Іллінському монастирі, тому й почав розбудову нової садиби, яка була б духовним і культурним центром Лівобережної України, а величний архітектурний ансамбль мав би відповідати новому призначенню¹.

Новий комплекс почав формуватися з Введенської трапезної церкви, будівництво якої завершили у 1679 р., і з північного боку від неї був закладений Троїцький собор. Задум збудувати його у стилі модного на той час європейського бароко виник у Лазаря Барановича у 1679 р. На будівництво собору архієпископ надав власні кошти, а меценатом від тодішньої влади виступив Іван Мазепа. Про те, скільки грошей пожертвував гетьман, свідчить документ, який опублікував дослідник Михайло Возняк. Вивчаючи латинські акти комісії, яка була створена після смерті І. Мазепи у 1709 р. Карлом XII стосовно суперечки за гетьманський спадок між небожем гетьмана Станіславом Войнаровським і козацькою старшиною, він натрапив на документ, у якому зазначаються точні видатки та пожертви на різні благодійні цілі. У джерелі чітко зазначена сума 10000 золотих на «докінчення будови (монастирської соборної) Церкви св. Трійці у Чернігові»².

Здійснити задум архієпископа допоміг Йоган Баптист Зауер – відомий німецький

© Миколайко Тетяна Анатоліївна – молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

архітектор, який працював у Речі Посполитій. Його порекомендував Барановичу однодумець та знайомий Адам Цернікау, якого довгий час вважали автором проекту Троїцького собору³. На думку В. Модзалевського, Мазепа схвалював усі архітектурні та мистецькі проекти, які втілювалися у стилі бароко, і він не міг не підтримати справу Лазаря Барановича, оскільки архітектора запросили з Німеччини, а Мазепа був прихильником усього західного⁴. Мабуть, до цього його спонукав не лише іноземний архітектор, а й усвідомлення ним важливості створення якомога більшої кількості сакральних центрів в Україні. Правитель Гетьманщини розумів, що монастирі є не лише релігійними осередками, а й культурними й освітніми установами. Не менш важливим фактором були дружні стосунки гетьман з Лазарем Барановичем.

На підтвердження імен фундаторів, будівничих та меценатів Троїцького собору у барабанному кільці над східною аркою під центральним куполом храму було зроблено напис, де згадуються Лазар Баранович, Іван Мазепа та архімандрит Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович (якому теж приписували авторство першого проекту церкви) і Феодосій Углицький, наступник Л. Барановича, який освятив собор у 1695 р. Цей напис зберігався до 1805 р. у куполі Троїцького собору і в архіві чернігівського архієрейського дому є його список. У східній частині центрального барабану собору вказувалася дата закладення храму – 30 квітня 1679 р.:

«Въ року надъ тысяча шесть
сотъ семдесятъ девятый,
Априля въ последній день
Храмъ сей святъ зачатый

Седмнадцать летъ здася,
Чемъ не успеваше,
Дело доброе скорбей
Многихъ требоваше»⁵.

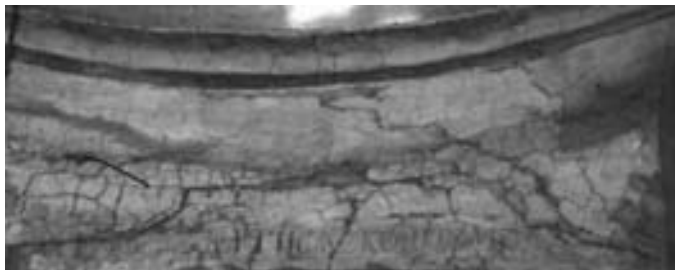
На західній стіні напис містив інформацію про рік освячення собору та його благодійників:

«Совершися року 1695 при державе великодержавныхъ православныхъ монарховъ государей царей и великихъ князей Иоанна Алексеевича и Петра Алексеевича всея великия и малыя и белыя Россіи самодержцовъ, въ патриаршество же великаго господина святейшаго Адриана патриарха московскаго всея Россіи, содержащу престоль архієпископіи черниговской ясне въ Богу преосвященному Феодосію Углицкому, **коштомъ ясне вельможнаго его милости пана Иоанна Мазепы гетмана войскъ ихъ царскаго пресветлаго величества Запорожскаго**, усерднымъ же тщаніємъ и трудолюбіємъ всечестнаго отца игумена Лаврентія Крещоновича».

Нижче був ще один напис:

«Начать здатися коштомъ, ясне въ богу преосвященного Лазаря Барановича ар. чер. нов. соверши же ся коштомъ вышереченнымъ»⁶. Розташування напису було продумано так, що кожен, хто зайде до собору через центральний вхід, міг його побачити і прочитати. Сьогодні у соборі залишили не зафарбованим місцем розміщення цього напису і ледь проглядаються літери (Іл. 1).

Під час реставраційних робіт у 70–80-тих роках ХХ ст., під керівництвом В. Бабюка, було виявлено кілька фрагментів первісного живопису, і у барабанному кільці над східною аркою, де був

Іл. 1. Частина центрального підбанника Троїцького собору. Сучасний вигляд.

Іл. 2. Зображення херувима в нижній частині центрального підбанника Троїцького собору (А. Адруг. «Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століття»).

надпис про ктиторів собору, збереглося зображення херувима над словами «начат здатися коштом»⁷.

Сьогодні від того надпису нічого не збереглося, окрім зображення херувима (Іл. 2).

Крім цього, у книзі Дмитра Туптала (Ростовського) «Руно орошенное» видання 1696 р. містилася посвята гетьману Івану Мазепі з вдячністю за добудову Троїцького собору і подарунок монастирю коштовного кіоту для ікони Божої Матері⁸.

Коштів, які пожертвував Мазепа, вистачило і на внутрішнє оздоблення храму, а саме на живопис, який, на думку мистецтвознавця А. Адруга, було виконано у стилі бароко. Найбільше привертають увагу первісні розписи у нижній частині собору, розташовані біля головного західного входу: праворуч – Іоанн Предтеча, ліворуч – великомучениця Тетяна. На основі порівняльного аналізу та залучення писемних, образотворчих джерел, А. Адруг вважає, що в образах цих святих зображено Івана Мазепу та його дружину Тетяну⁹. (Іл. 3, Іл. 4).

Велику популярність мав у ті часи ктиторський портрет – зображення меценатів, добродійників храму. Наприклад, у Троїцькій церкві Густинського монастиря був написаний портрет гетьмана Івана Самойловича, на стінах київського храму Спаса на Берестові – портрет П. Могили, в Успенському соборі Києво-Печерської лаври була галерея портретних зображень – князів, архімандритів, царів та гетьманів (знищено у кінці XIX ст.). Тому в Троїцькому соборі зображення Іоанна Предтечі та великомучениці Тетяни є близькими до ктиторських портретів, які розміщували найчастіше біля головного входу. Порівнюючи словесні і художні портрети І. Мазепи і зображення святого, дослідник українського портрета П. Білецький, А. Адруг, вважають їх схожими. Також відомо, що святим патроном гетьмана був Іоанн Предтеча. Зображення великомучениці Тетяни теж, вважають, має портретні риси дружини І. Мазепи, яка згадується у поминальному ряду родичів гетьмана¹⁰.

Меценатська діяльність Івана Мазепи не обмежувалась лише зведенням Троїць-

Іл. 3. Іоанн Предтеча. Сучасний вигляд у стінописі Троїцького собору.

Іл. 4. Великомучениця Тетяна. Сучасний вигляд у стінописі Троїцького собору.

кого собору, він фінансово підтримував Троїцько-Іллінський монастир, бо на його кошти було споруджено іконостас для Введенської трапезної церкви, на якому був герб гетьмана (до нашого часу не зберігся), збудовано папірню для монастирської друкарні. У Чернігові володар булави надав кошти на розбудову Борисоглібського монастиря. За 10 тис. золотих, наданих гетьманом, будується корпус колегіуму з навчальними класами, дзвіниця. Для іконостасу Борисоглібського собору Мазепа надав срібні царські врата з його гербом на стулці воріт. 5 тис. золотих виділив на будівництво дерев'яної церкви Св. Іоанна, що розташовувалась у чернігівській фортеці (до нашого часу не збереглася). Долучився до відновлення П'ятницької церкви, його герб знаходився на барочному фронтоні церкви¹¹.

Сьогодні важко підрахувати скільки коштів Мазепа витратив на монастирі, храми, школи. За підрахунками С. Павленка, лише в опублікованих джерелах містяться згадки про 220 церков, зведених упродовж гетьманування Мазепи. Безпосередньо гетьман патрунував зведення та реставрацію 43 храмів¹².

Отже, про причетність Мазепи як ктитора Троїцького собору свідчить згаданий у статті напис під барабанним кільцем центрального купола, який зафарбували у 1805 р., і подяка гетьману за надані кошти для добудову храму в праці Дмитра Туптала (Ростовського) «Руно орошенное», і порівняння зображення обличчя Іоанна Предтечі, яке збереглося у соборі, з портретами наявними та словесними Івана Мазепи. Добродійний слід у Чернігові Мазепа залишив не тільки в Троїцько-Іллінському монастирі, а й у місті, про це сьогодні нагадує споруда Колегіуму, срібні царські врата та шата ікони Іллінської Божої Матері, які експонуються в музеях міста.

1. Руденко В., Новик Т. Болдиногірські монастирі Чернігова. / В. Руденко, Т. Новик // Сіверянський літопис. – 2015. – № 4. – С. 7.

2. Гетьман Мазепа – меценат // Духовні святині Чернігівщини: Календар 2002 року / Авт.-упоряд. І. М. Корбач. – К.: Техніка, 2001. – С. 506.

3. Баран-Бутович С. Видатна пам'ятка дружби двох народів / С. Баран-Бутович // Українське полісся. – 1942. – 12 квітня. – С. 1–2.

4. Модзалевський В. Л. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов. / В. Л. Модзалевський, П. Н. Савицький // Чернігівська старовина : зб. наук. пр. Присвячений 1300-річчю Чернігова / Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т. Г. Шевченка та ін.; [Редколегія: П. П. Толочко (голова редколегії) та ін.]. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 110.

5. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – 1873. – Кн. 2. – С. 8

6. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – 1873. – Кн. 2. – С. 9.

7. Проектные предложения по консервации масляной росписи XVIII – XX в. в памятнике архитектуры XVII в. – Троицком соборе в г. Чернигове. – Киев, 1972. – Арк.131-144 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». Чаиз 359. – С. 16.

8. Тарасенко О. Образ гетьмана Івана Мазепи у панегірику з твору «Руно орошенное» / О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2009. – № 6. – С. 81.

9. Адрюг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть / Анатолій Адрюг. – [2-е вид., перероб. і доп.] – Чернігів: Чернігівський ЦНТІ, 2013. – С. 31.

10. Адрюг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть / Анатолій Адрюг. – [2-е вид., перероб. і доп.] – Чернігів: Чернігівський ЦНТІ, 2013. – С. 151.

11. Травкіна О. Шедевр пластичного мистецтва доби гетьмана Івана Мазепи (до історії царських врат Чернігівського Борисоглібського собору) / О. Травкіна // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць / Відп. ред. В. А. Смолій, секр. О. О. Ковалевська. – К.: Інститут історії України НАНУ – 2008. – С. 271.

12. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. / С. Павленко. – К. – 2005. – С. 7-8.

Миколайко Татьяна

Иван Мазепа – ктитор Троицкого собора в Чернигове

В статье идёт речь о меценате Троицкого собора в г. Чернигове – Иване Мазепе. В живописи собора правителя Гетманины изобразили в образе его небесного покровителя – Иоанна Предтечи, и в надписи на стене было написано, что на деньги ясно-вельможного гетмана построен собор.

Ключевые слова: Троицкий собор, Иван Мазепа, ктитор, Лазарь Баранович, Иоанн Предтеча.

Mykolayko Tetiana

Ivan Mazepa – ktitor of the Troitsky Cathedral in Chernihiv.

In the article runs about Ivan Mazepa the ktitor of the Troitsky Cathedral in Chernihiv. In the painting of the Cathedral Mazepa was portrayed in the image of his heavenly patron – Joanna Predtecha, and in the inscription on the wall it was written, that a Cathedral was built for the money of a clear-minded hetman.

Keywords: the Troitsky Cathedral, Ivan Mazepa, ktitor, Lazar Baranovich, Joanna Predtecha.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (XVII-XVIII ст.) (Частина 8)

У публікації представлені віднайдені в архівах документи гетьманів І. Скоропадського, Д. Апостола та інших старшин.

Ключові слова: універсал, лист, гетьман, монастир.

Тут ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії Сіверщини вже говорилося у попередніх частинах даної статті).

Усього в цій частині статті наводяться тексти 41 документа, в т. ч. 8 у вигляді регестів. Вони походять переважно з Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Окремі матеріали були виявлені у Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі – ЦДІАУК) та наукових публікаціях (один документ). Серед документів цієї частини нашої статті необхідно знову виділити ті, котрі доповнюють «Український дипломатарій XVI-XVIII ст.». З гетьманських джерел – це насамперед унікальний лист сподвижника Богдана Хмельницького, чернігівського полковника Мартина Небаби 1650 р. (№ 2), універсали й листи гетьманів Івана Скоропадського (№ 23 – цей універсал міститься в документі судового слідства), Данила Апостола (№№ 25, 26, 27), універсал (!) почепського сотника Наума Ноздрі (№ 8). З документів високопоставлених осіб інших держав укажемо на жалувану грамоту царів Петра I та Івана V (№ 15) конотопському сотнику Федорові Кандибі на село Курилівку та слободу Кандибівку. Ця грамота фактично стверджує надання гетьмана Мазепи, про що і згадує. Даний універсал Мазепи був виданий 5.10.(25.09).1688 р. (1а). Додамо, що Курилівка є селом у складі нинішньої Мезинської сільради Коропського р-ну Чернігівської обл., а Кандибівка – Садонівської сільради Оржицького р-ну Полтавської обл. Дещо доповнюємо і «Український православний дипломатарій», подаючи листи чернігівського архієпископа Іларіона Рогалевського до воронезького сотника Івана Холодовича (понад десяток його листів ми подали до друку в «Труди Київської Духовної Академії»), київських митрополитів Тимофія Щербацького до генерального обозного Семена Кочубея і Гавриїла Кременецького (№№ 28, 33, 35). Через обмежений обсяг статті подамо лише загальний огляд публікованих у даній статті джерел та прокоментуємо деякі важливі їхні свідчення.

Відкриває дану публікацію лист-універсал любецького і лоївського підстарости Речі Посполитої Андрія Сулимирського отаману гончарського цеху (№1), в якому містяться деякі умови функціонування цеху. Документ було видано у Лоеві, однак він, очевидно, поширювався і на Любеч, тим більше, що тоді не існувало кордону між Україною та Білоруссю.

© о.Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук (м. Київ);

© Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук (м.Київ).

Згаданий універсал Небаби цінний уже тому, що до нашого часу дійшло лише кілька документів цього полковника. Цей же універсал безпосередньо стосується Чернігова і засвідчує турботу Небаби про поліпшення його матеріального становища. У документі № 23 міститься початок великої справи про конфлікт за маєтності між стародубським сотником Семеном Галецьким та погарським сотником Семеном Соболевським. Тут стисло переказується скарга Захара Іскри (був стародубським обозним у 1714-1721 рр.) на Соболевського і наводиться універсал гетьмана Івана Скоропадського 1712 р. Стародубщини стосується й універсал почепського сотника Наума Ноздрі 1683 р. (№ 11). Зазвичай сотники писали листи, а їхніх універсалів збереглося дуже мало. У ньому він передає землі почепському протопопу Івану Білявському. Далі йдуть два універсали і лист гетьмана Данила Апостола. У одному з універсалів (№ 27) мова йде про цех музик у Чернігові і гетьман боронить їхній давній привілей не сплачувати податки, а лише передавати по можливості гроші на Церкву (згадане спробував відмінити вїйт з магістратом). Цей універсал важливий тим, що в ньому згадується чернігівський полковник Стефан Краснийбашта, котрого не згадує довідник В. Кривошеї. М.Максимович, а за ним Ю.Гаєцький його згадують, але чомусь називають Тихонієм і не вказують часу його каденції (1). Між тим анонімна польськомовна «Віршована хроніка» (назва умовна), яку ми видали майже повністю в перекладі українською мовою, згадує цього полковника («Czerwonbasta») у 1663 р. як прихильника гетьмана Брюховецького (2). Очевидно, він загинув, протидіючи наступу військ Яна Казимира на Сіверщину. В іншому універсалі (№ 25) Апостол закріплює за значковим товаришем Чернігівського полку Стефаном Леонтовичем його маєтності в Седнівській сотні: села Смяч і Конотоп (не плутати з однойменним містом) і в Городнянській сотні (село Хрипківка). Вони були надані Криштофу Фридрикевичу, пасинку гетьмана Мазепи, ще останнім у 1691 р. (3) Ці села існують і сьогодні вище Седнева (Конотоп при впадінні в Снов р. Крюків). К.Фридрикевич був седнівським сотником і логічно, що він отримав маєтності неподалік Седнева. Підтвердив Мазепа ці маєтності його удові – Катерині (уродженій Войцехович) і боронив їх, про що свідчить відповідний універсал чернігівського полковника Якова Лизогуба від 20(10).11.1691 р. (4). Удова вийшла заміж за Леонтовича, а пасинок останнього Григорій (про нього йдеться в універсалі Апостола) став бунчуковим товаришем, а в 1741 р. – канцеляристом Генеральної військової канцелярії (5). У листі Апостола до воронезького сотника Івана Холодовича (№ 26) йдеться про конфлікт останнього з Андрієм Броневським, який не хотів віддавати позичені гроші. Гетьман був на його боці, однак перед тим, як видавати свій універсал, рекомендував Холодовичу дещо доповнити скаргу, зокрема долучити лист Броневського до лубенського полковника Петра Апостола (сина гетьмана). Нагадаємо, що єпископ Іларіон дорікав Холодовичу за те, що він претендував на власність єпархії – млин біля с. Івот (східніше Новгород-Сіверського) (№ 28). Оскільки мова зайшла про Івана Холодовича, воронезького сотника у 1716-1740 рр, доречно зупинитися на його листі-скарзі 1721 р. Саві Шпаковському, наміснику чернігівської архієпископської кафедри (№ 22). Шпаковський (р. н. невід.-1749) – вихованець Києво-Могилянської Академії, з 1720 р. – ігумен Борисоглібського монастиря в Чернігові, з 1722 р. – архімандрит Назарет-Богородицького монастиря в Ніжині, з 1739 р. – архієпископ Архангельський, Холмогорський, потім Коломенський і Каширський. Холодович скаржився на о. Думу, який відав власністю Чернігівської єпархії – с. Свірж, що на схід від Новгород-Сіверського і посягнув на сіножаті воронезького сотника. Холодович добре володів пером, вживав народних приказок («як горох о стіну»). Цього листа написано староукраїнською мовою із фрагментами латини, за переклад яких щиро дякую проф. Ользі Циганок. Вправне володіння латиною, вживання ним слів латинського поета Горация є важливим аргументом на користь того, що сотник Холодович учився в Києво-Могилянській Академії, тим більше, що в стінах цього навчального закладу вчилися два сини сотника: Матвій та Іван, котрі потім служили канцеляристами. Ще якийсь Самійло Холодович з Новгород-Сіверського (можливо, родич), студент класу риторики Чернігівського колегіуму, присягав царю у 1718 р. (6). Наводимо

також уже опублікований надгробний напис на могилі ієромонаха Софронія 1770 р., похованого в Пекіні (№ 34). Цей документ є дуже цікавим і стосується уродження Ніжинського полку. Але тому, що його увів до наукового обігу український сходовознавець-емігрант Іван Світ і опублікував його у своїй статті в емігрантському збірнику в розпал «холодної війни», робило неможливим його використання в радянські часи.

Духовних справ певною мірою стосуються три заповіти (№№ 9, 18, 21). Перший з них – заповіт Трухана (Трохима?) Семендя 1686 р. є дуже стислим: він відписує свою землю пасинкам. Значно більшим є заповіт 1704 р. Павла Помаза, жителя Любеча (№ 21). Насамперед тут говориться про спасіння душі й належне поховання тіла по смерті Помаза. Все майно він відписує сину Леону (Левону) і пояснює ситуацію, яка склалася з частиною його землі: посварившись із сином і будучи підпилим, він передав цю частину хитрому односельцю Микиті Трибушному з умовою, що той буде «при старості літ моих дозират и годоват и по смерти поховат и поминат». Але той не те, щоб «дозирал албо поховал, но и куска хліба не дал». Тому Павло розривав цю угоду і все віддавав сину. Третій заповіт 1698 р. є не менш цікавим (№ 18). Конотопський священник Корнилій відписав велику суму грошей на Софійський собор, Києво-Печерську лавру, на конотопську соборну церкву Різдва Богородиці тощо, причому на цю ж останню відписав книгу «Трефологій» «друку лвовского» та ін. Решту майна о. Корнилій розподілив між зятем Марком (у т. ч. скриню з книгами), о. Афанасієм (братом), Левком (сином). Закінчується цей заповіт, як і Помаза, погрозами порушникам останньої волі анафемою згідно з постановами Нікейського собору. Духовних справ стосується і документ 1749 р. (№ 30) – чолобитна козаків с. Спаського. Тут говориться про знайдення під Спаським у першій половині XVII ст. ікони Спасителя, що поклало початок Спаському монастирю на козацьких землях. Однак на ці землі став безпідставно претендувати Крупицький монастир у Батурині (ігумен Феодосій і «нинішний ...игумен Иосиф Миткевич»). На це було вказано в чолобитній, де козаки просили про справедливе рішення.

Варто згадати і документ 1749 р. (№ 32) – указ Генеральної військової канцелярії сотенному глухівському правлінню. Тут ідеться про відбудову Глухова після пожежі і про належну її реалізацію, насамперед про недопущення самовільної забудови головних вулиць торговельними лавками і шинками. Відбудовою відав архітектор Гезель «Меергасов». Цікавими є й судові документи. У першому з них 1679 р. – декрети сосницького суду (№ 6) про підтоплення млина через греблю волинського сотника Федора Лобини згадувався невідомий досі сосницький сотник Павло Кравченко. У другому документі (№ 4-5) – випісі 1675 р. судового декрету з чернігівських міських книг щодо процесу між любецькими шляхтичами Савою Посудевським та Федором Красковським за орендоване озеро детально описується хід процесу, згадується чорна рада у Ніжині 1663 р. Надзвичайно цінним є документ № 24 – послужний список («відомость») 1726 р. значкових товаришів Чернігівського полку (всього 52 особи). Він подає важливі біографічні дані і дає цінний матеріал для вивчення генеалогії козацької старшини. Важливо, що переважна більшість значкових товаришів була письменною, а по їхніх підписах можна визначити авторство деяких рукописів. Вкажемо тільки на два приклади: в даних про Опанаса Стрижевського привертає увагу згадка про те, що у 1714 р. він з козаками Чернігівського полку робив мости на Дніпрі під Лоєвом – здавна важливий дніпровській переправі; в даних про Самійла Судієнка важливим є те, що він був вірогідно предком Михайла Судієнка (1803-1874 рр.), власника колекції українських літописів Самовидця, Граб'янки, Величка та ін., голови Археографічної комісії.

Документ № 29 представляє групу поточних документів військової канцелярії. У 1738 бунчуковий товариш Григорій Скорупа писав до остерського сотника Михайла Солонини і сотенної старшини, повідомляючи, що на традиційний ярмарок в Острі (там проводився також ярмарок 1 січня) направляються дві особи для судового розгляду ярмаркових «роspутных и своевольных причин», але в інші справи вони не повинні входити.

Більшість з наведених у даній подачі документів є купчі (всього 11). У першій з

них 1673 р. (№ 3) Гарасим Скиба продавав хутір і став з млином Федору Кандибі. Тут є певна загадковість, бо Кандиба був корсунським полковником у 1669-1672, 1674-1675 рр. і навряд чи міг купувати нерухомість на території лівобічної Гетьманщини. Інша справа, коли він перейшов на бік Самойловича і став конотопським сотником (1681-1698) та ніжинським полковим обозним (1698-1700). Однак у документі він названий без титулів, конотопським сотником вказано Івана Жданенка (був на цій посаді у 1672-1681 рр.), а конотопським отаманом – Гаврила Клименка (був на цій посаді у 1679 -1681 рр.). Можна продовжити каденцію конотопського писаря Яреми Вилянця (досі вважалося, що він був на цій посаді у 1680-1681 рр.). Згадано і шаповалівського отамана Панька Петренка, що є дуже важливо, бо на даній посаді у другій половині XVII ст. названо лише три особи, і доба Руїни зовсім не відбита в джерелах стосовно Шаповалівки. Тут же встановлюється ім'я невідомого досі отамана. У наступній купчій 1675 р. (?) Василь Селецький, козак Чернігівського полку, і його дружина Катерина продають свою землю в селі Голубичах (нині – с. Голубівка під Любечем Ріпкинського р-ну) «Ивану Уласовичу Климовичу, хоружому полку Черниговского, жителю березынского». Цей Іван Власович значиться в довіднику В.Кривошеї під прізвищем Чечель, а прізвище Климович там не згадано. Крім того, його каденція показана у 1688 р., а тут можна її продовжити (7). Ця купча збереглася і у виписі з чернігівських міських книг 1688 р., який і наводиться нами (№ 11). Все той же Іван Уласович згадується в купчих 1688 р. (№ 12) та 1691 р. (№16). Цього разу мова теж йшла про продаж землі в Голубичах, причому саме йому. Ще одна цікава деталь. Нами виявлений заповіт Івана Виздerta Яцкевича від 30 (20).11. 1664 р. згадує його дочку Варвару і сина Стефана Сташевського (№ 13). Згадувана також Катерина Селецька – це є дочка Стефана (вже померлого) і онука Івана Яцкевича. У купчій 1680 р. (№ 7) йшлося про продаж млина Опанасом Костенком, «жителем любитовским», батуринському Свято-Микільському монастирю в Батурині. Любитів – це село на правому боці Сейму на північ від Конотопа. У купчій значиться як городовий отаман Симеон Зимовець, однак його немає в довіднику В.Кривошеї. Крім того, прізвище конотопського сотника передається в дещо інший спосіб: Жданенко. Купча 1690 р. (№ 13) стосується Любеча, а стислий документ того ж року (№14) є по-своєму унікальним. Тут Сидором Кузьменком, по суті, відміняється купча його брата, а повертаються Ониську Потієнку гроші. До речі, згадуваний як житель семаковський Матвій Кузьменко походив з села Семаки сучасного Ріпкинського району. Згадується і «селище в Грабове». Очевидно, мається на увазі село Грабівка того ж району.

Надзвичайно важливою є купча 1697 р. (№17). У ній згадується Іллінська сотня, але, на жаль, не вказується, якого саме полку. Деякі джерела Іллінську сотню згадують і локалізують на території правобічної Гетьманщини, але вона (правобічна Гетьманщина) в цей час вже не існувала. Але ж тут, безперечно, йде мова про лівобічну Гетьманщину. Іллінці – це село сучасного Борзнянського р-ну Чернігівської області, отже, ця сотня лежала в межах Ніжинського полку. Таким чином можна говорити про існування в кінці XVII ст. невідомої сотні, яку очолював Михайло Прокопович (у купчій він значиться як іллінський сотник). У купчій 1700 р. (№ 19-20) мова йде про продаж подружжям Натальченків частина млина конотопським міщанам Костенецьким. Таким чином можна простежити походження конотопських сотників першої половини XVIII ст. Костенецьких (двох братів і сина одного з них) і навіть встановити їхнє прізвище (Воловаті).

У недовіданій скарзі (вона, очевидно, була створена в другій чверті XVIII ст.) під № 31 Василя Васковського йшлося про свавілля пані Костенецької (мабуть, дружини конотопського сотника у 1727-1750 рр. Йосипа Костенецького), що виникло через хутір «Потятковщинский» (раніше він належав покійному родичу гетьманши Анастасії Скоропадської Топольницькому).

Завершують дану статтю 8 реґестів документів, що були виявлені в ЦДІАУК. Це документи, що стосуються в основному церковного життя Глухівщини у середині–другій половині XVIII ст. Серед них вирізняється велика справа щодо слідства

про братів Сидора і Стефана Мартиненків, жителів Любеча, що претендують на козацтво. Відомо, що у ХУІІІ ст. посилювся процес обернення козаків у залежних селян. Однак цей процес не був однозначним, бо козаки подавали до суду і нерідко вигравали справи. По цих справах звичайно відкривалося слідство, піднімалися документи, опитувалися свідки тощо. Не була винятком і справа Мартиненків, екстракт якої є надто великим, тому передаємо його у вигляді регесту. Зокрема, тут наводяться дані про військові справи діда, батька й дядька, зокрема участь діда Семена Сохоцького навіть в чигиринських походах 1677-1678 рр., коли він був наказним любецьким сотником (це ім'я невідоме дослідникам). Крім того, називається ім'я любецького сотника Колоса, який перебував на даній посаді в часи каденції полковника Василя Дуніна-Борковського (1672-1682 рр.). Ім'я цього сотника теж невідоме.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова.

Коли ця стаття була подана до друку, віднайшовся документ з польських архівів (очевидно, з Бібліотеки Чарторийських у Кракові), який я знайшов ще у 1978 році і готував до друку, навіть давав витяги з нього відомому ленінградському історичному «Смути» Р.Г. Скринникову, але через переїзди загубив. Цей лист невідомої особи важливий тим, що подає відомості про взяття Лжедимитрієм І Новгород-Сіверського і підготовки до оволодіння Путивлем. Віднайшовши його, подаю з регестами ще двох листів у додатку № 2.

Сподіваємось, ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на біографії її важливих діячів, на соціально-економічну, церковну і культурну історію краю.

- 1а) Універсали Івана Мазепи 1687–1709. – К. – Львів, 2002. – № 89. – С. 140-141.
- 1) The Cossack Administration of the Hetmanate. – Cambridge (Mass.). – V. 2. – С. 692.
- 2) Бібліотека Польської Академії наук в Кракові. – ВР. – № 1275. – Арк. 136.
- 3) Універсали Івана Мазепи... С. 218–219.
- 4) Там само. – С. 567.
- 5) Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 85.
- 6) Присяга Чернігівського полку 1718 року. – Чернігів, 2011. – С. 65.
- 7) Кривошея В. Українська козацька старшина. – К., 2005. – С. 56.

* * *

№ 1

1615, серпня 27 (17). – Лоїв. – «Лист» любецького і лоївського підстарости Андрія Сулимирського.

«Андрей Сулимирский, подстаростий любецкий и лоевский.

За просбою атамана ганчарского Васка Прудниченка и братии его ганчаров даю им сей мой лист под таковою моцю: который бы пришел наводный ганчар, тогда имеет обеститисе атаману их и дати грош иден робити. А если захотети робити тут у месте, тогда имеет поеднати атамана и братию его, которая есть при нем, старшого и дати до скринки золотый або чим поеднати их. А если не оповедавши се атаману и будет робити без ведомости атаманское, тогда повинен будет заплатити вины на вряд петдесят грошей. А если бы который брат их, ганчар, робивши ремесло и покинув и не робил рок або два и знову будет робити, а не и поведает се атаману их, тогда на вряд повинен заплатити вины петдесят грошей литовских. А стороны работы замковое скоро закаже атаман, жеби был готов. А если который не выйдет и гурщики имеет, заплатити чотыри гроши на урядника або чим поеднает. И на той даст сес мой лист под печатю моею и с подписом руки моее.

Писан у Лоеве року 1615 мсца августа 17 дня.
Andryj Sulimirsky, podst[arosta] lojew[s[kiy]]».
(НБУВ. – ІР. – Ф. І. № 56235. – Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою).

№ 2

1650, квітня 4 (березня 25). – Лоїв. – Універсал чернігівського полковника Мартина Небаби.

«Мартин Небаба, полковник Войска его крлся млсти Запор[озкого] черниговский. Всім вовец и кожному зособно кому о том будет відомо потреба, иж ведлуг упадку мешан черниговских даю на поратунок сему місту млинов пять: млин стари білоуский (?), млин горілий, млин рижиковский, млин Грицков, млин на Стрижню поповский, которим абы в тих млинах кривди и перешкоди ні от кого не било под неласкою войсковою.

Дан в Чернігове 1650 марта 25.

В подлинном подпись таков: «Мартин Небаба, пол[ковник] Войска его кр. м.».

У того ж універсалу и печать полковника Небаби приложена».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. № 54497. – Копія XVIII ст.).

№ 3

1673, лютого 23(12). – Конотоп. – Купча.

«Копия з купчей на хутор Скибенский.

Року Бжого тысяча шестсот сімдесят третьяго мця февраля второгонадцят дня.

Передо мною, Феодором Сулимою, на тот час державцею городовим конотопским, и пред нами, врядом конотопским, и меновите Иваном Жданенком, сотником конотопским, и Гаврилом Клименком, атаманом городовим, и Романом Коломийченком, войтом конотопским, Иваном Федоренком и Мойсіем, бурмистром, и притом будучи славетно урожоний пн. Яков Лизогуб, п. Тимофій Радич и п. Юрий Харевич и Василий Пурпура и Григорий Минецкий и при Семену Зимовцю, атаманом курінним и при п. Стефану Сулімі и при Семену Мученику и при Супруну Романенку и при Мелешку и при Ивасенку, обивателей конотопских, и Панком Петренком, атаманом шаповаловским, и при инних людей на тот час било немало зацних и віри годних. Ставши пред нас звишменованных особ очевисто явно, ясне и доброволне Гарасим Скиба з жоною своею на имя Любка, обивател семяновский, мовил так: Мсці пнве уряд и всі особи зацние. Нехай будет явно Бгу и вам свідомо як продадем славетне урожоному п. Феодору Кандибі став з млином. В яком млині кол дві коречники по дванадцять пядей, а третья заставка яловая и лісок низу греблі аж за ярк до поля Примакового от міста, а от вязовой з другого боку греблі гайок и що ест поля пахатного и сіножати около гайка мое власное, нікому не пенное и не заведенное ні в чом. И тое продадем у вічност п. Феодору Кандибі, жоні и потомству его, вічне у поссесію подаю за готовую и певную суму золотих осмьсот сполне монети доброй. Теди як обравши суму до рук своїх, отдаляю сам себе, жону и дітей своїх всіх, так теж и жадних приятелей и кривних моїх вічними часи, иж не повинен иміть ні в чом за оний став и що звиш наменилем, вічними часи турбувати як самого п. Феодора Кандибу, так и потомства его. Волно п. Феодору як своїм власним завідоват и пожитковат, на свою користь оборочати як хотя, не міючи ні од кого жадной перешкоди и турбації. На що я, звиш реченний Гарасим Скиба для ліпшой вірности и певности пред врядом и особами звишписанными подаю п. Феодору Кандибі оноє писмо мое врадовое притиснением звиклой печати врядовой и подписом руки писарской.

Діялося в Конотопі року и дня звиш писанного.

Звиш менованние особи:

Яремій Вилянець, писар конотопский, рукою».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 57807. – Копія кінця XVII ст. Внизу документа намальовано три кола, всередині яких написано: «печат»).

1675, серпня 19 (9). – Випис судового декрету з чернігівських міських книг.

«Випис с книг міських права майдеборского ратуша черниговского.

Року Божого тысяча шестсот семдесят пятого мсяца августа девятого дня.

За відомостю в той справе нижей менованой самого ясневельможного его милости пана Ивана Самуйловича, гетьмана Войска его црского прсвітлого величества Запорозского, при бытности их милостей пана Андрія Василевича, писаря судов войсковых, zesланого, пана Станислава Кохановського, полковника на тот час наказного черниговского, пана Яна Харитоновича, атамана городского черниговского, пана Ивана Матвеевича, сотника любецкого, пана Ивана Яценича, перед нами, Григорием Ивановичем Яхимовичом, войтом черниговским, Иваном Тарасовичом, бурмистром, райцами, лавньниками, в ратушу черниговским, кгда ведлуг права яко в справе цивиллов от обоого уряду так од войскового, яко и од нас суд был засілий зо (?) тракту пана Сави Посудевского, земянина любецкого, и панов сябров его, такъже земянов любецких, пана Федора Красковского и пана Федора Богуша, адверсаров, которые завод міли од літ тринадцать о заорендоване озер пред очним порядком в шостий год держачи, тие теди озера пану Нучьку за коп шестдесят заарендовавши, яко иньтерцизия робуруе и акты в собі міе[t], отдавши им половицу раты коп тридцять бутто за инькурсиею чернецкое рады за Бруховецького, жадное ловенья рыб в тых озерах не міл и не пожитковал през увес тот рок. За чым по таких многих літех речоний пан Сава Посудевський, кгда пришла повъторная черга тым озерам, пан Красковский деспоновити арест кладет, хотячи с тых суму свою отобрат. До чого кгда од панов Красковських не был припусчон, теды вдавъшися до права в такой способ: жалобу свою продуковал: заарендовавши я озера в панов Красковських за ретруцызыею за Бруховецького чорное рады, жадного з тых озер пожитку не міл, отдавши половицу раты коп тридцат, не ловил и никому не позволял. А любо первей в шостий рок под закладом вини ста золотих озера был закотил (!), хотячи суму свою отобрати и им коп тридцат оддати. Леч панове Красковские як тогда до одбирання суми моей не допустили, так и тепер не допускают.

Прето беру, прошу и якож су[д] уважит справедливости, домовляюся. Одопная сторона Федор Красковский, Никифор Богуш так отповедили: Бг свідок, иж мы пана Посудевського не хоті[ли] за остаток коп тридцяти турбоват, ани се у его поминати и до права потягати, взглядом приязни нашео шляхецькое и за нас старостю своею поднятых прац.

А што пан Посудевський в жалобі своей продукует якобы не міл с тих арендовньных озер наших пожитку и ловенья рыб, то ест неправда. Кгдаж готовисмо довести паном Ницком Орловским, на тот час будучим арендарем любецким с паном с Отрохом, небожъчком, и Остапікою. Которому то Ницьку Орловскому ніяким ся Бубликом, небожчыком, речоний пан Сава Посудевський значок присылал, невода в себе не міючи, даючи позволене затыгати озеро и рыбы ловить с постановенем на рыбалок частей дві, а пану Посудевскому третяя, увідомівшися мы о том. Я теды, Федор Красковский, до того стану поіхал, а едучи до Плохова, где пан Сава Посудевський мешъкае, приверънул и намовившися з небожчиком сыном пана Савинчим, приехали на стан (?) правъде знашли ми пана Ницька Орловского на стану з готовою рыбою, з наших озер вьтягъненую, бочок три и тем собі розделилисе: бочок дві Орловский взял, а третюю небожчиков сын пана Сави Посудевского. За чим пан Сава Посудевський, згола не знаючися до тоей отповеди позваных, жалобу свою повъторил и то мовячи, иж я як не мав так и не маю пожитку с тих озер, сам не ловил, Орловскому не позволял и сына своего небожчика не посылал и рыб тых не отбирал и жадное мульне (?) в дому своїм не виділ. По таком контрадикованью в скарбех суд на доводы и одводы сторонам, на которые преставит заклад сто золотых на винного, призволили. Подали теж до реестру сябров своїх, земянов любецких, кром пана Ницка Орловского, особ чотырнадцять на довод и одвод с подписом рук пана Сави Посудевского и с притисненем печати. Которые ставши, вси неведомостю о той справе твердили, иж которых тылко панове Кукари, Ярош и Степан, перед судом ставъши, под сумленем признали тыми словами, иж ніт відома для чого одного дня до нас приехал з рыбою пан

Ницко Орловский з небожчиком сыном пана Сави Посудевского и з паном Федором Красковским и мовят: «Нехай літо дармо не идет, роздїлемо тую рибу меж себе», а ми отповедили: «Не позволимсе на то, нехай так идет порядок, як наши продкове установили и як наш рок наступит, тогда ми на своей черзі диспонуват будем». По такой одповеди поехали назад от нас з рибою и болшей не відаем, где тую рибу подїл. Потым Орловский озвалсе Бга Всемогучаго свідком призиваючи, иж я, мовит, при пану Федору Красковскому тую рибу водлуг постановеня нашего з паном Посудевским розделе собі бочок дві взял и небожчикови сынови пана Посудевского он дал и так многие конѣтровертовал з собою одним словом пан Сава Посудевский не знаючи́ся до того справедливости яко суд (?) (...) *жет домовлялся.

Суд нынешний долгих и шыроких отъречоных адверсаров контроверсы, пред себе вношонных, выслухавши, а міючи на увазе своей же свѣдцтво было вонѣтпливое и обі стороні в доводах своих всталые так, пан Ницко Орловский по змерлой руці сына Посудевського и Бублика, который ему бочок приносил, гду тую рибу подїл и з яким позволенем ловил, одвод не дал. Яко теж и пан Сава Посудевський доводу слушного не учинил, а взявши собі суд вывядованя, счо был два рази правом переконан раз пан Посудевський на облик присегал, а другой раз ревоковал, ознаймует то и наказует на близко пришлюю середу присягу самотрет в тую роту: як он, заарендовавши озера в панов Красковских, пожытку не міл, рыб не ловил, Орловському не позволял и сын его, небожчык, бочьки рыбы Орловського не одбирал и в дом его не привозил, а як о том не знал, так ему Бже Всемогущий и невинная страсть Збавителя нашего поможи. А по той присязі пан Орловский zostаетя винньим и так половицу рата коп тридцять пану Посудевському яко и другую половицу паном Красковским коп тридцат зо всіми накладами и винами правьными повинен будет заплатити и отпра- вить. А кгда и тот термин, декретом зложонный, авьгуста одинадцятого припал. На котором пан Сава Посудевський досыт у чиненья декрету, ставши сам особою своею, ку присезі за готовост свою оказал. Леч особ тих, которые бы присег его потвердили, не поставил. А любо и поставил, однак оние, роту свою на стол кинувши, преч з суду уступили. За чим стался пан Посудевський винньим и зараз паном Красковским при персональной бытности всего суду готовьми грошми суму одличил и оддал коп двадцять и копу и выклада одправил и поплатил и стался од тое справи волний. При- хилияючи́ся теды суд тое справи за едное. Которая абы напотом жадного зновеня не міла под закладом вины тысячу золотых на тот суд, перед которым бы ся виточила, мощно декрету сего варуем. Счо ест для ліпшой памети до книг записано. При том же декрете пан Григорий Иванович Яхимович, войт черниговский, упоминался и до- ходил на пану Саве Посудевском Внучьку за половицу раты грошей ведлуг декрету его млсть пана Ивана Лысенка, асаула енералного, и лист его милости покладал. Который перед урядом нынешним Унучькове читаний, так ся в собі мает:

Пане Внучьку справа, которая приточыласе была твоя з паном войтом черниговским передо мною, которую з росказаня его милости пана гетмана справу тую осудилем ведлуг святой справедливости, рада(?) абы в. млст. заплатил половицу пану войту черниговскому без жадное фолггации, пилно того жадаю и приказую.

З Батурина авьгуста року тысяча шестсот семдесят пятого.

Иван Лысенко, асаул Войска его црского пресвітлого величества Запорозского енералный. Тогда и я водлуг того писанья приказалем, абы конечно пан Унучько пану войту черниговскому як ся справа тая точыла, заплатил и досит чинил. Счо все для памети до книг міских ест записано, которых и сей выпис под печатю урядовой міської ратушною черниговскою ест выдан.

Пысан в ратушу черниговском.

Григорий Яхимович, войт черниговский.

Емелян Иванович Яхимович, писар міский черниговский.

Корыкговал Синкгалевский».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 56240. – Оригінал, завірений підписами чернігівських війта й писаря і печаткою. Запис тим же почерком: «Декрет межы паном Посудевским Внучком с панами Красковскими, землянами любецкими, и сябрами его в ратушу черниговском ферованный року 1675 мсца авьгуста 9 дня»).

№ 6

1679, січня 22 (12). – Сосниця (?). – Декрет сосницького суду.

«Року тисеча шестсот семъдесят девятого мсца януария дня дванадцятого.

З розказання его мл. пана полковника черніговського, добродія ншого, застаючому в Сосниці для розних справ, пред нами Михайлом Стефановичом Обводенским, атаманом городовым черніговским, Павлом Кравченком, сотником сосницьким, Андреем Тишеною, атаманом городовым, Силою Якимовичем, войтом сосницьким и Фомою Анъдреевичем, месчанином сосницьким, которая справа при тых особах приточалася, в справе Миска Коляди, поводовое стороны о подтопленю млына, с позваным Федором Лобынею, сотъником волынским. Ставши очевисто з уряду посланые особы, в той способ признали: перший Григорей Янченко, товариш сотні Сосницкой, же праве як мы приехали, от разных тамошних людей савинских тое чули, же на позваного Лобыну, сотника волынского, ускаряются много людей савинских о стопленю многих сіножатей их, же они своїм ставом посполитым людем значъную шкоду учинили, а жалобной стороны Мисковой млын так глибоко подтонул, же на дві пяді з наддатком у воді коло стоить. Од которого затоплення як прежде коло робыло, тепер за перешкодою новозбудованого млына под старый Мисков млын, отнюд робити слушьне не может. Другий Федор Сенютенко, мелник и мещанин сосницький, также в той способ под сумъненем зознал, же мы многих людей савинских жителей питали, ежели так глибоко пред часы бывало в воді коло. Теды оные люде савинские одказали, же вода нікды не бывала на лодях як тепер затопленем того нижчого мліна. Такая старому млыну шкода ся стала, же не может робити, ежели того нашого млына не збурят. Третьей Кузма Тимошенко, мещанин сосницький, в тые слова, яко и выше описание особы говорили, сознал. Которое сознатъя мы, уряд, чуючи, до книг міських сосницьких приняли до далшого поступку правного записать розказали.

Напротивко которого доводу позванный пан сотник волынский тым се екъсциповал: ежели бы праві не тривожный час и самому до войска не прибиратися, теды бым казал свою греблю новозбудованую прокопавши, воду спустит. А хоча бым и спустил став свой увес, предся бы тая вода, що в лодях у старому млыну у Мисковом стоить на дві пяді, по старому з лоды спод кола не выступила, бо то не що инъшое тую воду держит, толко леды и снега звичайно, як же и по инъшых млинах почасті тое ся діет. Тую свою одповед вымовивши, просил нас (абы декрету сего часу не реферовано, але абы до пришлое весни на довод слушный), а особливе до высокої уваги и розсудку его мл. пана полковника, добродія нашего, было обложено. Мы теди, уряд, позваной стороні на (...) * в том не чинячи, а ведячи самую слушную річ у водповеды позваного меновано(го), до волі его мл. пана полковника, добродія нашего, складаем.

До тоеї атестаций (?) руку для віры дат (...) * при печати подписалем

Михайло Стефанович, атаман городской черніговский.

Павел Кравченко, сотник сосницький, при печати руку подписал.

Андрей Тешина, атаман городской.

Сила Якимович, войт сосницький».

(НБУВ.–ІР.–Ф.І.–№ 56243. – Оригінал, завірений особистими підписами і печатками).

№ 7

1680, липня 21 (11). – Конотоп. – Купча.

«Року первое тысяч шестсот осмдесятого мця июля дня одинадцетого на врьді нашом зуполном конотопском, меновите предомною, Иваном Ждановичем, сотником конотопским, Симеоном Зимовцем, отаманом городовым, Иваном Тетеренком, войтом, Микитою Михайловичом и Иваном Золотаренком, бурмистри, и при битности пана Стефана Григориевича, дозорци млинов конотопских, и инших людей зацних и віры годних при том немало будучих, ставши пред вишписанных нас Опанас Костенко, жителем любитовским (*село на правому боці Сейму на північ від Конотоп – Ю.М., І.Т.*), з намислы души и тілу здоровим будучи, зезнавал явно, ясне и доброволне, а не з примусу якого в тие слова мовячи: Мосць пане уряд. Продаем за сімдесят зо-

лотих сповна половину каменя у(...)*ковом знайдуючомуся млин в першій клітці на ровчаку зостаючому, а продадем на батуринський монастир святого чудотворця Христова Николая храм, яким правом я пожитковал и владнул (*так – прим. копійста – Ю.М., І.Т.*) так волно будет монастира батуринського игуменові з братією тим то продадем половиною каменем владнути и пожитковаты, дати, продати и як хотя к пожитку своєму ліпшому привернути, не маючи от мене самого кривди, жони моеї, дітей моїх, кровних близьких и далеких, кдї вічне продадем. При том могоричніки люде были зацніе Павло Богданенко, Иван Зеленский, инъших много, а меновите Аньдрей Кигаї, Демко Холод, на що для имовірствія ліпшого, певности и віри я, вишписанний, упросилем о печати звикліе городовіе, которими ствердивши, до рук велебному господину отцу Елисею, намістникові монастира батуринського, той запис подаю.

Діялося в Конотопі в ратуші міської конотопської року, місяця и дня звишменованого. Звишменованний уряд конотопський упрощений о той запис.

К сему запису я, Александер Орловский, писар міський конотопський, руку подписую».

(НБУВ. – ІР. – Ф.І. – № 57807. – Копія кінця XIX ст.).

№ 8

1683, жовтня 23 (13). – Почеп. – Універсал почеповського сотника Наума Ноздрі.

«Наум Григоревич Ноздря, сотник Войска их црського пресвітлого величества Запорожского почеповский.

Чиню ведомо сим моим писанем кому бы о том ведати належало, особливе войтови грушынскому и всим жытелям тамошным так козаком, яко и посполитым людем, иж позволилем селину пустовскую зайчыную в том же селе Грушыне, сумежную с Петраком Игнатченком, то есть огороды и поле пахатное з дубровами и с пожнями и зо всіми приналежностями, приналежащими до помененной селины зайчынской, которою прежде сего владели два браты, и даны зайченские чесному гсдну отцу Иоану Белявскому, протопопе почеповскому на спокойное владение и ни од кого не поносячи жадное перешкоды и перенакабання впожыткованю помененное селины чесному отцу протопопе. Пилно жадаю и сурово приказую, абы ниhto не важылся быти перешкою так козаки, яко и посполитые люди. На которой селине волно ему, отцу протопопе, подворок фундувати и им спокойне владети яко своим добрым волно ему, отцу протопопе, выш помененною селиною самому владети, жоне и потомком его, волно ему куды хотя повернути, яко свое доброе, на свой лепший пожиток. На том ему, отцу протопопе, казалем выдат для лепшой моцы и твердости сей мой лист с подписом руки моеї и с притисненем печати урядовой.

Писан в Почепове року 1683 мсца октоврия 13 дня.

Наум Ноздря, сотник вышпомененный».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 56248. – Оригінал, завірений особистим підписом Н. Ноздрі і печаткою).

№ 9

1686, травня 3 (квітня 23). – Заповіт-запис землі Трухана Семендяя своїм пасинкам.

«Я, Трухан прозвиском Семендяй, чиню відомо моим (?) писмом у которого суду съправа, же я поступилем своим пасинком ведлуг их отчини истраченої на то им поступую и усього поля моему и оселобі (?) половина (*ці три слова дописано над рядком іншою рукою – Ю.М., І.М.*) на них трох половицю вічними часи им самим, жонам их и дітем. Волно им будет свои частъки продат, дароват, отдати и як хотя на свой пожиток оборочат яко власне своим добрим вічне. На то даю сие мое писмо вечистое при людех зацних и віри годних, во первых при Левку Кончару и Прокопу Прийми и Андрію Иузію, иних зацних людей зацних было немало.

Діялос оное писмо року 1686 мца априля дня 23.

Писар того листу Петро Томиленко руку свою підписав».
(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 56250. – Оригінал, завірений печаткою. Запис на звороті: «Тестамент Трухана Семендая ґрунту свого часть половинную своїм племянником»).

№ 10

1687 (?), квітня 4 (березня 24). – Крелевець. – Купча.

««Року Бжого 1701(?) марта 24 дня.

Перед нами зуполним урядом крелевечким, Иваном Николаевичем Маковским, сотником, Иваном Макаровичем, атаманом городовим, Аверкием Антоновичем, войтом, Григорием Мартиновичем, Петром Ивановичем, бурмистрами, ставши персональне Сава Андрієнко, товариш сотні Крелевечкой, чинил нам, вижей менованним особам, оповідь, иж продал лісок свой лежачий за Ретю, Корма прозиваемий, за золотих шіст его млсти пну Костантию Ивановичу Голубові, бунчучному Войска его царского пресвітлого влчства Запорожского енералному. До которого ліска мененний Андрієнко он сам, жона и потомки его не міют вічними часы интересоватися, под закладом вины на суд енералний коп десят варуем, а пну Костантию Ивановичу Голубові, ему самому, жоні и потомком его в вікуистой поссессіі тримати и кому хотіти волно дати, продати и даровати. Що для ліпшой певности писмо оное печатю сосницкою ест стверженно.

Діялося в Крелевці року и дня вижей по[ме]ненних (?) и пред звиш описанним урядом крелевечким».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 65027. – Арк.7 зв.-8 Копія початку XVIII ст. Наприкінці документа намальовано коло, всередині якого написано «місто печати»).

№ 11

1688, червня 7 (травня 27). – Чернігів. – Випис з чернігівських міських книг, що містить купчу.

«Випис с книг міських права майдебурского ратуша черниговского.

Року Божого тысяча шестсот осемдесят осмого мсца мая двадцат сегомо дня.

Перед нами, Стефаном Отроховичом, войтом черниговским, Павлом Фелиповичом Концевичом, бурмистром, и райцами, в ратушу черниговском заседающим, ставши очевисто пан Васил Семенович Селецкий, товариш полку Черниговского, сполне и с жоною своею Катериною Степановною Сташевскою нею, онукою зошлой памяти Яна Виждькгерта Яцкевича, явѣне ясне и доброволне до книг міських черниговских признали, иж она, маючи дідизну и отъчизну свою част кгрунту, на котором Яцкевич дід и Сташевский в селі Голубичах мешкал с поседініем, то ест з двором, огородом, садом и лісом, полями, ролями на Шупиловѣце иле счо ест и за гребелкою подле поседения з ставком, до того ж Шупиловсчѣни против Михаля Шевца, на два и на(...)*колюсы (?) и сеножат, где небожчик Сташевский сіно кошовал и отъчизна Твореговская гделколвек найдется и хто де відоми покажут свое власное никому ни в чом не пенное и не заведеное не виймуючи с того жадные и на належитое част на самих себе и на потомки свои все сполна на вічност пану Ивану Уласовичу Климовичу, хоружому полку Черниговского, жителю березынскому за семсот золотых полских доброе монети продал и, гроши отобравъши, тут же перед урядом квитовал, даючи моц и владзу пану Ивану тоею частію кгрунтом зо всіми пожитками як небожчик Сташевский заживал и на чом сѣділ, владіт, в моци своей тримат и пожиток на себе брати и од себе кому хотіт дати, продати, даровати и записати. Которое продажи сознавающие сам и потомки их, близкие и далекие крѣвне, тое част кгрунту вічними часы боронити не мают и мочы не будет под закладом суми таковых семисот золотых полских в на далшее утвержене того кгрунту част дідовское и отцевское тут же перед урядом зрекълисе и в реалную и спокойную вечыстую поссессію пан Иван жоні и потомком его подал, завел и вічними посесорам тое часть кгрунту зоставил. Счо все для памяти до книг міських ест записано, с котрих и сей випис под печатю урадовою міскою ратушною черниговскою ест выдан.

Писан в ратушу черниговском.

Емелян Иванович Яхимович, писар міський черниговский».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 20549. – Оригінал випису, завірений печаткою. Оригінал купчої під 1675 (?) роком зберігається у тому ж фондї під № 56240).

№ 12

1689, жовтня 4 (вересня 24). – Чернігів. – Випис з чернігівських міських книг, що містить купчу.

«Выпис с книг міських права майдебурского ратуша черниговского.

Року Божого тысяча шестсот осемдесят девятого мсца сентябра двадцат четвертого дня.

На уряде их царского пресвітлого величества міским черниговским перед нами, Стефаном Отроховичом, войтом черниговским, Иваном Тарасковичом, бурмистром, и райцами в ратушу черниговском засілим, ставши очевисто пан Иван Уласович, хорунжий Войска их црского пресвітлого величества Запорозкого, полку Черниговского, подал для уписаня до книг міських ратушних черниговских (...) * на кгрунт в селе Голубичах от Отроха Сергеевича и брата его Кліма Близченъков правъне ему служаچه, просячи аби бил принят и до книг вписан, котрого мы уряд пред міючи перед собою (...) * тот (...) * по прочитаню за слушне узнавъши, до книг міських вписати дал. О чом тот запис самую реч ширей и достатечный в собі опіває и так се в собі писмом руским писаний маєт:

Я, Отрох Сергеевич, з братом своїм Климом Близченъком, відомо чиним сим нашим писмом от каждого суду и права, иж есмо продале кгрунтъ свой власний отцовський на Голубичах с кольгускою (?), которая част на нас приналежит, пану Ивану Уласовичу продалисмо яко приятелю своему вічными часи и землякам(?) з деревом бортним и не з бортним, сіножатми и з дубровою, так теж с полями продалисмо за готовую суму золотых осмъдесят пану Ивану Уласовичу. Которую то суму цале от отобрал до рук своїх. А з них выш именованных, аби до тих кгрунтътов не міли жадней алтернати жадней из их кровъних, ани жона моя, ани брат мой, ани сестра, ани сын мой. Діялося то в Ріпках в року тысяча шестсот семдесят семом мсца июня дня двадцать шостого при людях добрых и віри годных при пану Яску Назаренком Перецким, Fedor Narasimowicz Reszeperensky, Самойло Семенович Пероцкий, Иван Горченъко, на тен час в Ріпках жиющий, и инъших людей, которых на той час немало было с подписом рук их и с печатью нашою року и дня выш именованого и мсца. Я теж яко найнизший слуга и приятел зычливый Стефан Радзишевский, писар того листу, который то запыс за принятием нашим урядовим до книг міських ест вписан, с которых и сей выпис под печатю урядовою міскою ратушною чернігівскою ест видан.

Писан в ратушу черниговском

Емелян Иванович Яхимович, писар міський черниговский.

Корикговал Скнегамлевский(?)».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 20547. Оригінал випису, завірений печаткою).

№ 13

1690, липня 13(3). – Купча Матвія Кузменко.

«Року 1690 мсца июля 3 дня.

Я, Матвій Кузменко, кротинец, житель семаковский, чиню відомо сим моим писанем у каждого суду и права и на каждом місцу где кольвек сей мой лист презентован будет, иж я, міючи грунт свой власний в острове Злом, в Любешине лежащий, в завідованю чесного господина Григория Прокоповича, священника п. любецького, от браті моей част свою вічистую выделенную, так дерево бортное, яко и до бортей способное, селище в Грабове из сіножатми, криници и вшелякие пожитки в том грунте найдуючимися, а будучи потребним пінязей, тот выш помененный грунт час свою власну всю от брати моей выделенную, продаем и на вічность пустилем Ониску Потіенку, жителю тесновському, сестренцу своему, ему самому, жені и потомком его вічными часы з которого то грунту повинен будет он и по нем сукцессорове его

тую ж дань давати до церкви стой Пятницкой любецкой, яко и я давали, то ест за готовую суму, рук моих дошлую, за коп двадцат личбы и монети литовское. До которого грунту, от мене проданного и на вичност пущенного, не повинен буду я сам, жена и потомки мої, так теж близкие и далекие кривные мої, утручатися и перешкоди чинити, але волно будет оному Ониску того грунту яко хотя уживат, дат, продат, и кому хотя отступит. А хто бы мїл оному якую перешкоду чинит, таковий заплатит выни на урад (...)* сей мой лист презентований буде золотих сто, а заплачено выни тот грунт мїст при Ониску, жені и потомках его вичными часы зостават. На що для ліпшого твердості даю сей мой вечистой продажи при людях зацних и віри годних на подписе нижей менованных.

Діялося року и дня выш менованного.

Очевисто упрощений о подпис руки от пана Матвія Кузменка у того писма продажного Григорий Прокопович, с[вященик] л[юбецкий] пятницкий.

(НБУВ.–ІР.–Ф.І.–№ 56255.– Оригінал (?)).

№ 14

1690, не раніше липня 13 (3).– Зобов'язання Ониська Потієнка та розписка Сидора Кузьменка.

«Я, Ониско Потієнко, если бым могл противным быти, а церкви Божой стой Пятници дани кожного року не отдавати до Любеча, яко и иншие сябри з того острова дают, теде повинен буду тую вину заплатит, которая ест в праве войсковом вираженная, на грунта церковные даном и в (...)* оборотах (?) рожных подтверженом.

Я, Сидор Кузменко, житель кротинский, принял ув Ониска Потієнка сей лист, а ему гроши вернул, що до купил бил (?) без нашего відома в моего брата, выкупил за 11 (?) коп, а ему дал коп 10».

(НБУВ.–ІР.–Ф.І.–№ 56256.– Оригінал).

№ 15

1690, вересня 13 (3). – Москва. – Початок жалуваної грамоти Івана V і Петра I.

«Копия з подлинной грамоти их црского величества.

Бжию млстию ми, пресвітліїшіе и державніїшіе великие гсдри и великие кнзи Иван Алексіевич, Петр Алексіевич, (*йде повний царський титул -Ю.М., І.Т.*) пожаловали ми конотопского сотника Федора Кандибу, повеліли ему дать сию нашу, великих гсдрей нашего царского величества, жалованную грамоту на село Куриловку и на слободу Кандибовскую, для того пришлого от создания мира 7197 (1689-Ю.М., І.Т.) году бил челом он, Федор, что в прошлых годах служил он отцу нашему, гсдрскому блаженния и вичнодостойния памяти великому гсдрю црю и великому кнзю Алексію Михайловичу, всея Великия и Малия и Білия Росії самодержцу, и брату нашему, блженния и вичнодостойния памяти великому гсдрю црю и великому кнзю Феодору Алексіевичу, всея Великия и Малия и Білия Росії самодержцу, их гсдрскому величеству служить, не щадя головы своей, против неприятелей креста стого в чигринских и в иных во многих, также и в прошлых во 195 (1687-Ю.М., І.Т.) и во 197 (1689-Ю.М., І.Т.) годах во обоїх крымских походах бил и за ті ево служби (?) нашего црского величества подданной Войска Запорожского обоїх сторон Днепра гетман Иван Стефанович Мазепа дал ему, Феодору, в Прилуцком полку село Куриловку дал слободу Кандибовскую[...].»

(НБУВ.–ІР.–Ф.І.–№ 57826.– Тогочасна копія).

№ 16

1691, жовтня 30 (20). – Чернігів. – Випис з чернігівських міських книг, що містить купчу.

«Выпис с книг міських права майдебурского ратуша черниговского.

Року Божого тысяча шостсот деведесят первого мсца октобра двадцатого дня.

На уряде их царского пресвітлого величества міским черниговским перед нами, Стефаном Отроховичом, войтом черниговским, и Есифом Иеділевичом, бурмистром,

и райцами сегорочными в ратуші черниговском засілыми, ставъшы очевисто. Самойло Семененко, жител ріпицкий, явѣне ясне и доброволне до книг міских ратушних черниговських признал, иж он, маючи част кгрунѣту при селі Голубичах, належную от братий Отраха и Клима, також жителей ріпицких, и в Сівери, з деревом бортным и до бортя згожим, полями, ролями, сеножатми, счо толко на част его з отъчъзны належала свою власную, никому ни в чом не пінѣную и не заведеную, на вічност пану Ивану Уласовичу, хоружому полку Черніговского, ему самому, жоні и потомком его за шестнадцет (...) * личбы (?) литовское продал и грошы отобравъши, тоже на уряде квитом (?) даючи моц. И владет ему самому, жоні и потомкам его тоєю частью кгрунѣтом зо всими пожитками владіти и от себе кому хотіти дати, продати, даровати и записати. Которое продажа части кгрунѣту речоного сознавающий сам, жона и потомки его, близкие и далекие кривные, вічними часы боронити не мают и мочи не будут под закладом вины на уряд належатых золотых и на далшее утверждение тое продати тое части кгрунѣту, тут же на уряде Самойло Семененко в реалную и спокойную вечистую посесью подал, зрекъсе и вічними часы уступив, сто все для памети до книг міских ест записано, с которых и сей выпис под печатю міскою ратушною ест выдан.

Писан в ратушу черниговском, року мсца и дня виш писаного.

Емельян Иванович Яхимович, писар міський черниговский».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 20546. – Арк. 8. Оригінал, завірений печаткою).

№ 17

1697, серпня 1 (липня 22). – Купча Корнілія Дешка.

«Року тисяча шестсот девятдесят сегомо мсца июля 22 дня.

Я, нижей подписанный, відомо чиню сим моим записом кому о том будет потреба відати, иж міючи я по смерти славной памяти отца моего Степана Дашка, мні отказано и в тестаменті виражено зостаєт лучку албо рачей пастовник, лежачий у Дашках по сем боку греблі и ставу, а з другой стороны поміж Процишиной Джусишиной. Котрого себе видячи я приупалого, продаем тую лучку славетне урожаюному его млсти пану Михайлови Прокоповичови, сотникови илинскому, за истотную суму личби литовской коп чотири, яко свою власную. На що я и запис сей мой даю виш мененному его млсти пану Михайлови Прокоповичови, сотникови илинскому, жеб юж вічними часы не повинен ніхто я [...], з братов моїх так теж и з кривних, близких и далеких, и з жадних [...] сукцесоров виш мененного его млсти пана сотника за тую лучку турбоват и до жадного права потягат. Волно оному як хотя владнути, волно продат, дароват и на свой пожиток обернути. А хто би міл оного пана сотника за тую лучку турбоват албо до права гделиколвек потягати, таковий будет усі наклади правние тратити под зарукою талярей двадцят, на що и запис мой даю. За відомом его млсти пана Михайла Прокоповича, сотника илинского, Игната Ивановича Короленка, атамана городского, Юска Карпенка, войта, Андрія Шпаченка, бурмистра, и иных людех зацних на тот час будучих при печати городской и с подписом руки моей, так же и писарской року и дня виш писаного.

Я, Корнилий Стефанович Дашко, рукою.

Я, Иван Стефанович Заіка, писар илинский.

Запис іншою рукою на звороті: «Сей запис видан от пана Корнія Стефановича Дашенка его млсти пану Михайлови Прокоповичеви, сотникови илинскому, на лучку у Дашках на вічне уживане».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 56259. – Оригінал, завірений особистими підписами і печаткою)

№ 18

1698, серпня 24 (14). – Конотоп. – Заповіт конотопського священика о. Корнілія.

«Я, на имя зовемий отец Корнилий, мешкающий во грады Конотопі, будучи от Господа Бога хоробою навіжоний и звлаща чуючися же ближче мені приходит до

смерти, нежели к животу за доброй еще памяти и зуполного розуму моего позосталие убожество мое распоряжаю яко по обикновению своему за спасенне и за отпущение грѣхов своїх отказую и записую золотих сто на святую Софию, на церков печерскую отказую золотих осмьдесят на церков соборную конотопскую Рождества Богородици, сто золотих и таляр на святых 40 мучеников, сорок золотих и таляр святителя Христова Николая, сорок золотих и таляр на Рождество Богородицы конотопской трафолой отказую друку лвовского до того ж храму Рождества Богородицы, отказую комору посред ринку коморное окно середь комори на успение тож едно окно з краю от шевні, комора шинковная на три церкви записуется на Георгия, на сорок святых, на святого Николая, зятю моему Марку отказую комору окно из дверми, комору верхнюю унукові моему записую и готових грошей тому унукові чехами талярей десять, отцу Афанасию, брату моему, записую рясу тонкую, лисями подшитую, синовии его жупан каруновий из гузіками срібними, тріюдь постную друку львовского отказую до Рождества Богородицы, тріюдь цвітнью отцу Афанасию записую, а скриня из книжками, якие есть зо всім, записую Марку моему, старшому Левку записую мазку (?) из двором и клячу, дерева різаного шестнадцать колод и подвалин три отказую на церков соборную, на монастыр печерский записую пояс позлоцістий на сорокоусти в Конотопі до церковъ божественных пречестним отцем пресвітером конотопским на ...ную церковъ по осм коп, даем по таляру, паламарам по золотому, срібла ...аного пять гривень Марку, зятю моему, виписую. Которое мое легованное и записанное убожество достойно и праведно по моему обикновению, кому що леговано, все сие суть записано и утверждено сим тестаментом моим яко то на обители святые киевские на святую Софию и на церков печерскую, так теж на церкви Божие конотопские, а особливе Марку, зятю моему, и брату моему Афанасию из его сином и Левку Старому вся сия есть вещей описанно до увідомления, кто би потребовати міл в кожного суду и права; тут теж дарую и наминаю сим тестаментом моим, абы кождий прытом и родич мой, близкий и далекий, не важился сего тестаменту моего касовати кому що есть записано и кто би міл сей тестамент мой з приятелей моих, близких и далеких, касовати и турбовати такое мое из волі учиненное записанное убожество, такового заклиная святыми отци, иже во Никеи 313-ти. Которий мой сей тестамент писан при людех зацних и віри годних.

Діялось во граді Конотопі року Божого 1698 місяця августа дня 14.

На сем же тестаменті моем устне упрошоныи уряд конотопский о подписи имен и о притисненія печатей звиклих урядовых в кожного суду и права для ліпшого увірення и певности.

Андрей Кандиба, наказный сотник конотопский (м.п.)

Игнат Макуха, атаман городовый (м.п.).

Гаврило Семенович, войт конотопский (м.п.).

Люде там бывшие при справінню сего тестаменту мещане конотопские особи зацние Иван, цехмистр кушнірский, Иван Лесенко, Алекса Крамар, Алексій Кириленко, Григорий Кривецкий, Феодор Петрович, писар конотопский подписовал рукою власною.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 57808. – Копія кінця XIX ст.).

№ 20

1700, грудня 10 (листопада 29) і грудня 29 (18). – Конотоп, Батурин. – Купча і її ствердження генеральним суддею Василям Кочубеєм.

«Року Божого 1700 місяця ноемврия 29 дня.

Пред нами урядом конотопским, а меновите пред Феодором Кандибою, обозним полку Ніжинского, и Семеном Зимувцем, сотником на той час будучим наказным конотопским, Игнатом Макухою, атаманом городовым, Гавришем, войтом, Гаврилом Плаксенком и Андрієм Ярмирковим, бурмистрами, ставши очевисте, явне, ясне з доброй волі своей без жадного примушення Степан Наталченко з женою своею Оленою Ювхимовою и при том же будучи брат Степанов Герасим и Иван, син того ж Стефана, вси виразными мовили словами, иж я, Степан Наталченко, з женою своею Оленою

свой власний камень млиновий ставидло едно на міской греблі в едной клітці и на едном году з паном сотником конотопским передней камень пану Григорию Костенецкому Волюватиму, знатним міщанам конотопским, нікому не пенний и нічем не заведений камень за певную сумму монети доброй тысячу золотих продадем той камень пану Григорию Костенецкому у вічність. А отобравши я, Степан Наталченко з женою своею до рук своих всю тую сумму вирикаем так самих себе, жену дітей моих и кривних своих, близких и далеких, а ему, пану Григорию и пану Матфею Волюватим, продавши, пустилем во вічніе віки, волно будет им, паном Волюватим, жонам и дітям их, от мене купленным каменем в млині як своим власним владіти, дати, даровати, продати и як хотя на свой пожиток обернути. А для ліпшої віри на потомние часи даемо им, паном Волюватим, урядовое сие рукоданное наше писмо з подписом рук и притиснением урядовой міской конотопской печати.

Діялось року и дня вышписанных в дому нашем при людех зацних и віри годних и могоричниках, на тот час будучих, при отцу Димитрию, священнику Юрьевскому конотопскому, и при Кирилу, крамару ніжинскому, и при [...] Тимошенку, міщанину ко[нотопскому...].

Року Божого 1700 декабря 18 дня.

Пред судом его царского пресвітлого величества Войска Запорожского енералним ставши п. Григорий и п. Матвей Волюватенко, обыватели конотопские, показывали сей купчий запис, освідчаючи, же купили они на греблі міской конотопской на реці Конотопі камень млива и просили, абы для твердости лутшой той куплі могла быти на нем притиснена судовая печать и положен судейской руки подпись. Яко теди то купчое писмо показалося быти урядом конотопским явно и ясно справленное, так суд тое учинити им, панам Волюваченкам, не отмовивши, печать судовую на оном веліл притиснути и при подписи власной руки.

В Батурині.

Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского енералний судия Василий Кучубей».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 57809. – Копія кінця XIX ст.).

№ 21

1704, березня 9 (лютого 26). – Любеч. – Заповіт Павла Помаза, жителя Любеча.

«Во имя Отца и Сна и Стого Дха, Стия Жовоначалныя и Неразделімя Тройци. Аминь.

Я, раб Бжий Павел, прозываемый Помоз, житель любецкий, чиню відомо и сознаую сим моим добровольным тестамятелным писанем, то есть остатнею волею моею кожному, кому будет того відати потреба тепер и на потомные часы в каждого права и суду и на каждом мийсцу, иж я, будучи знятый бодем смертельным и на смертельной постели лежачы, выдечи себе ближшаго ку смерти, анижели ко живому, впрод полечаю дшу мою грішную в руки Всемогущаго Бга, а тіло мое грішное яко землю земли. А потым умислилем собі пред часом години смертельной за доброй памяти и розсудку моего убоztво мое сиротинное распорядит и записат, абы по смерти моей в пляцах моих седибных и в сіножатех, и в саду, и в ґрунті Мисовском, и всих моих дворових от мала и до велика набытках стобливый покой знайдовался промежду кривних моих близких и далеких, и сябров поміжних, и людей общих, які в сем моем тестамяялном писании, ознаймую, иж напервей сну своему Леону отписую пляц свой тестевский з подлим будинком на п'ляцу стоячий, где и мешькалем, и товар ввесь з всим набытком дворовим належачий от мала и до велика, то все и сад лежачий за Нагорнею брамою, на предмістю стоячий в садах, помеж садом отца пречиского и саду Брехунова и синожат моя купленная, лежащая под Кукарами, берег тесен озера, так теж и Мысовский ґрунт зо всими угодиями належачими до того кґрунту, то ест в полях пахатных и не пахатных и в обьологах и зарослях и в утчині (!) и в озерах и в синожатех того ж кґрунту зостаючих все от мала и до велика на пол з Самуйлою Брегинченком сну моему Левону, жоні и потомком их в вічные часы. А и то ознаймую, что за сей кґрунт Мысовский сполный міл Самуйло Брегинченко з

его млстю паном Полуботком. Теды ему за такую утрату и турбацию дадем за свою половину грошми зол[отих] одинадцат и на три літа поступилем в озерах на своей части пожиток иле доход отбират, а теперешнего часу, кгда вишли вси літа тыі тры, теды без всякого ущербу и турбациі во всих пожытках кгрунту Мисовского напол з сином моим Леоном делитис повинен. Потым и то именуя, иж миючы я пляц свой власный отческий з синожатию напол з Микитою Трибушным и будучи одного часу оскорбленный на сына своего, аже под то время подишол фортеlem Микита Трибушный мене подпилого, якобы я и свою половину пляцу з синожатию ему полецил и сам фортеlem на тое бігал, людей збираючи, и записал тым способом и маючис мене при старости літ моих дозират и годоват и по смерти поховат и поминат. А кгда по том часи иле записи его фортельном не тилко щоб дозирал албо поховал, но и куска хліба не дал. Зачим я не кому инному токмо як ближшому по собі посесору сну своему Леоу и той пляц з синожатию, лежакою в вершині озера, с того ввес на пол з Микитою Трибушным записую, а сн мой Леон повинен за таковую мою учинность тіло мое грішное погребом стим похоронит и отпоминат. На що зедля ліпшой відомости и твердости даю сей мой тестамятельный декрет пры людех зацных и при том часе будучих при Кондрату Укзы (?), товаришу сотни Любецкой, при Устиму Пліци, Хомі Белоуску, мещанах любецких, и при Микиті, панамару пятницкому, и при иных людях, при том часи будучих, абы жадной перепоны в их моих добрах звиш спецификованных сну моему Леоу, жоні и потомком их не било жадной перешкоды, а ежели бы хто сміл и важился хоч наименшую перепону чынит люб сыну моему Григорий и дочка моя Мария иле Микита Трибушный або сябры поміжные и люди общие, то таковой не уйдет проклятия стых отц 318 иже во Никей положено анафема и анамарафа и пред судией нелицемірным на втором прішествіи зо мною розсудится и на вяди як дховном, так и свицком, запьлатит вины талерей сто неотпустно и сурового караня не уойдет, ежели сей мой декрет тестамяльный смертельный нарушатимет и касоватимет. На що зедля ліпшой відомости и твердости даю сие мое писане тестамяльное сну моему Леоу в дому моем списаное пры людях звишеченных 1704 року мсца февруарья 26 дня.

Устне прошоный от Павла Помаза о подпис руки до сего тестамяльного декрету, теды подписуюсь рукою Артем Евфимович, поп пятницкий любецкий.

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 56268. – Оригінал (?). – Запис на звороті «Духовнича от Помаза любецкого»).

№ 22

1721, листопада 11 (жовтня 31). – Вороніж. – Лист-скарга воронізького сотника Івана Холодовича до Сави Шпаковського, намісника чернігівської архієпископської кафедри.

«Висоце в Бгу преподобнійший мсці отче намісник катедри чернігівской, мой велце млстивій гспдне, в Дху Свтом отче и дознанный блгодітелю.

Блгорачительный висоце в Бгу превелебности вшой лист в отвіт писем до его мл. отца Думи, городничого свіржанского, посланних ко мні млстивно адрисованный, котрий образ [?] відтворює пером з достойним принявши почитанием, ласкавие а блгоразсудительные вчиталем в нем контента. Правда, же не надлежало б у домашній справізаводу ншого висоцеповажную рейментарскую всегда монаршими публічними войсковими ділами затрудненную особу своїми дисконмодовати доношеній. Еднак біль не вміє мовчати, понеже отц Дума по своей сусідской приязни чили не-приязни ставши особисто ворогом по справі и давши підставу ясне в Бгу преосвященному поступитися соб на власних дідичних, а по преставленій родителей моїх у спадок мні спалих и около тридцати уже літ фундушами и універсалами лиц можних и ннішного ясневелможного добродія уконфірмованних сіножатах (якие отц Дума за власною волею привлащает), около млина моего Ивотского будучих, на килко сот воз сіна силоміць забрал и звіз. Мусілем в том в жалованных ясне велможного добродія особу турбоват и любо его панская велможност многократне писал лист свой до ясне в Бгу преосвященного, которую копию в відение висоце в Бгу превелебности

вашой тут же прилагаю, дабы помянутый отц Дума в тих моїх заборах учинил реституцію. Еднак вложено ся за мною его панской велможности аж до сих час пошло як горох о стіну чи не втрачається честь владики. Если ж не тяжест сия терпїть не пронзает ли жалост дому моего, же при какой колвек моей войсковой службї од отца городничого свїржанского нестерпимую терплю до сих час обиду, краще терпїти від зовнішнього ворога ніж від внутрішнього (місцевого) я терплю, подаю сие на терези розуму поважной особї висоце в Бгу превелебности вшой и всепокорственно упрошаю: благоволи преподобне ваше по своем природном паче же отческом ко всім блгоутробию увїцанием своїм здевінковати отца Думу, абы так обжалованние козаки сотні моей преображиевские в справі одержали з кого надлежит управу. Яко и я щоб не терпів більше несправедливїсть, жебы сая (...)* знаходячись у оманливо-му попелї [1], од отца Думи возгнїтившаяся, болш якого вперед не учинила пожежі, бо если бы его мл. отц Дума поважние ясне велможност добродїя прежние писания и нїшній его рейментарский лист без сатисфакції на ганьбу еще схотїл пустити, то принужден буду на его ж самого за волею принципала моего, ясне велможного добродїя, інших шукати Богів у пресвітлїйшаго двору монаршого его царского влчства ншого всемилостивїйшаго гсдря моего аппеляцією обявляя и при сем премлсрдной висоце в Бгу превелебности вашей ласце и респектовї з всенижайшим моим поклонением себе вручаю.

З Воронїжа 8врия 31року 1721».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. № 50964. – Автограф, завірений печаткою).

№ 23

До 1726, листопада 26 (15). – Глухів. – Слїдство про маєтності, в котрому мїститься й універсал гетьмана Івана Скоропадського 1712 р.

«В указї ея императорского величества з генеральной войсковой канцелярії, прошедшого октябрия мсца присланим, показано: аби против челобитя пна Семена Галецкого, сотника полкового стародубовского, в оную канцелярію занесеного, о завладїніи Семеном Соболевским, сотником погарским, и женою его поля, прозвимаемого Пушкаровское, и сіножати Моркина по універсалу гетманскому Захарію Искрою, бувшому обозному полковому стародубовскому, наданих, в сущую правду розискат и розиск прислат в канцелярію войсковую для решения. Теды по тому ея императорскому величества указу розискное о више писанном изслїдствие учинено сим ниже показанным образом.

Обозный полковий стародубовский Захарій Искра подал за рукою своею жалобливое доношение, а в оном доношенїи показал: в прошлом де 1712 году покойный гетман Иван Скоропадский надал бил во владїние ему поле, прозванным Пушкаревское, и сіножать, менуемую Моркин, и оное поле и сіножать ствердил універсалом своїм, а с того поля он, Искра, опредїлил де нив двї: одну у Рибном Болотї, а другую, прозвимаемую Клинь, сотнику Галецкому в державство взявши от него в замїну часть сіножати в селї Посудичах. А прошедшого де 723 году Семен Соболевский сотничества погарского одержавши урад, тїм виш показанным полем Пушкаревском, и поженею Моркин завладїл напрасно и жена его, без битности оного в низовом походї на тот час будучого, не знат по чиему указу оное поле и сіножат самоволне отняла и уже четвертый год означенным полем и поженею кириствует. И хочай де по челобитях его, Искриних, так от правления полкового стародубовского, яко теж из генеральной войсковой канцелярії многократне к ней, Соболевской, претиделнїї били указы, чтобы ему, Искре, в заживаню вишпоказанных добр препятствия жадного и перешкоди не затївала. Однак оная Соболевская по тому нічого не исполнила и на мїненних кгрунтов оному не уступила и не уступает. А были де воспятителные указы к ней, Соболевской, от Петра Корецкого, на тот час полковника наказного стародубовского, в году 1723 из генеральной войсковой канцелярії в року 1726 писанние.

В доказательство владїния своего тїм полем и поженею помянутых Искра презенто-вал гетманский універсал, скопїеванный, которого оригінал в невістки его Климовой

Искриной, хоружинной бившой переясловской, нні якоби содержится. А оногo універсалу таковая сила як ниже слідуєт:

Пресвітліишого и державніишого влкого гсдря его црского сценніишого влчства Войск Запорожских обоіх сторон Днепра гетман Иван Скоропадский.

Пну полковникові стародубовскому зо всею старшиною полковою, п. сотникові погарскому з урядом и кожному комуколке о том відати надлежит, сим універсалом ншим ознаймуем, иж просил нас пн. Захарий Искра, значний войсковий товариш, абисмо поле Пушкарувское и пожні, прозиваемое Моркин, якими он, будучи на уряді сотником, владіл и тепер в заживанне ствердили. Теди ми, гетман, респектуючи на его у Войску Запорожском заслуги, а к тому, же он, пн. Искра, перешедши з того боку Днепра, жадного такого тут не имієт господарства, яким бы могл доволствоватися, ствержаєм помянутое Пушкарское поле и пожні Моркин в спокойное ему, пну Искрі, владіние, позволяючи оними всегда завідовати и ко своему пожитку употребляти, в чом абы ніхто, а особливо пн. сотник погарский, найменшой не важился чинити трудности, сурово варуем. Тут же докладаем, же его, пна Искру, взялисмо в особливую ншу протекцию и оборону. Зачим абы ніхто, так сам пн. полковник стародубовский з старшиною полковою, яко и урядники погарские, жадною мірою до его не интересовалися и наименших обид ему не чинили, поневаж он под бунчуком мієт отпраовати свої услуги. О тое все пилно пилно приказуем.

Дан в Глухові януар[а] 13д. року 1712.

У подлинного подписано:

Звишменованный гетман рукою власною.

И против сего послано к обжалованной сотниковой Анні Соболевской двожди и ординовано было значкового полку Стародубовского товариша Василия Косача да атамана и войта погарских, чтобы она по указу ея императорского величества для отвітствия к ділу или сама явилас или кого от себе прислала[...].

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 56290. – Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою. Запис угорі документа: «Рокy 1736 ноеврия 15 дня»)

№ 24

1725, квітня 10 (березня 30). – «Відомость» (послужний список) значковых товаришів Чернігівського полку.

«1725 году марта 30 дня.

Відомость Чернігівського полку значковых товаришей в службах, кто з них, в котором году и где именно были на службах и то ниже слідуєт.

Демян Посудевский начал служити под знаком полковым чернігівским от давних времен и был в походах, а именно под Чигирином, а в яком году не помнит. В 687 году на Коломаку, когда гетмана Самойловича взято, в 688 году когда над Самарою город зділано, в 689 году под Перекопом татарским, в 690 году под Паланкою, в 693 -м ходил под городки турецкие водою, в 695 году под теж городки турецкие ходил, в 696 году под Озов, однак же кривного своего вмісто себе посилав, в 699 син его ходил под Руголев, в 700 году у Пскові, в 704 году под Арішком и Канцеми, в 704 году под Любаром, в 705 и 706 годах в Полше при полку роковал, в 707 году под Киевом, когда Печерскую кріпост ділано, в 708 году под Білою Церквою, в 709 году при полку Чернігівском в полку Лубенском зимовал, в 713 году под Киевом и на том подписался. К сему видению во місто Демяна Посудевского, товариша полкового, тепер велце схорілого по повелению его унук его Федор Посудевский подписался.

Иван Мокриевич начал служити под знаком полковым чернігівским от 1705 года и был в походах в том же году при полку в Полше, где близко года бавился, в 707 году под Киевом, когда Киево-Печерскую кріпост ділано, в 708 году под Білою Церквою, в 709 году под Полтавою, когда баталія з шведом, в 711 году в полку Лубенском при полку зимовал и того ж году под Камяним Затонм был, в 712 году ординован был с писмами в интересі его императорского величества от гсда фелтъмаршала Бориса Петровича Шереметова до гетмана литовского Поцея в Литву и оттудова з реляцією повернулся, в 713 году под Киевом при полку, в 716 году под Гадячом, в 723 году по

указу Малороссийской коллегії чинил ревизию в полку Стародубовском. К сему видению полку Черніговского товариш значковий Иван Мокриевич руку приложил.

Иван Римша начал под знаком полковым черніговским служить от 711 году и был в походах в том же 711 году под Камяним Затоном, в 713 году под Киевом при полку, в 721 году на каналі, в 723 году по указу бывшего полковника черніговского Полуботка з ним же з Полуботком был в Санкт Пітербурхи и бавился болш года и на том подписался. К сей више выражений полку Черніговского значковий товариш Иван Римша руку приложил.

Семен Пригара начал служить под знаком полковым черніговским от 713 году и был в походах в том же 713 году под Киевом, в 716 году под Гадячем, в 721 году на каналі, в 723 году на Коломаку и на том подписался. К сему Семен Пригара полку Черніговского значковий товариш подписался.

Василий Шершуновский начал служить под знаком полковым черніговским служить от 723 года и был в походы в том же 723 году на Коломаку и на том подписался. К сему я, вишше выражений значкового полку Черніговского товариша Яценко руку приложил.

Филимон Богданович начал служить под знаком полковым черніговским от 711 году и был в походах в том же 711 году под Камяним Затоном, в 713 году под Киевом, в 716 году под Гадячем, в 721 году на каналі и на том подписался. К сей више выражений полку Черніговского значковий товариш Филимон Богданович руку приложил.

Евфим Столенец начал служить под знаком полковым черніговским служить от 713 и был в походы в том же году под Киевом и на том подписался. К сему вишей писаний значковий товариш руку приложил.

Иван Кринкевич начал служить под знаком полковым черніговским от 716 года и был в походах в том же 716 году под Гадячем, в 723 году на каналу. К сему више виужеными значковий полку Черніговского товариш Иван Кринкевич руку приложил.

Степан Петров начал служить под знаком полковым черніговским от 716 года и был в походах в том же 716 году под Гадячем, в 723 году на Коломаку и на том подписался. К сему Стефан Петрович, значковий полку Черніговского товариш, руку приложив.

Елисей Ращенко не был ни в каком в походы, токмо служил брат родной его Никифор Ращенко под знаком полковым черніговским и з ним же, Елисеем, з одного двора и за еден дом и он, Елисей, в ту пору малолітен был, а начало службы его от 716 года и в том 716 году Никифор Ращенко был в походы под Гадячем, в 718 году был з бывшим полковником Полуботком в Санкт Пітербурхи и на том подписался. К сему вишей виуженний полку Черніговского руку приложил.

Стефан Славутинский начал служить под знаком полковым черніговским от 721 года и был в походы в 723 году на Коломаку и на том подписался. К сему Стефан Славутинский, полку Черніговского значковий товариш, подписаться.

Григорий Кринкевич не был ни в каких походах, понеже малолітним по отцеві своем, а служил отц его под знаком полковым черніговским и был в многих походах, а в каких именно он неизвістен и на том подписался. К сему вижше виуженний значковий полку Черніговского товариш подписался.

Демян Рашевский не был ни в каких походах, понеже в малых літах по отцеві своем оставался, а служил отц его под знаком полковым черніговским и был в многих походах, а в каких именно он неизвістен и на том подписался. К сему више выражений значковий полку Черніговского руку приложил.

Федор Антонович начал под знаком полковым черніговским служить от 711 года и был в походах в том же 711 году под Камяним Затоном, в 713 году под Киевом, в 716 году под Гадячем, в 719 году под Царицином и на том подписался. К сему вишшей виуженний полку Черніговского руку приложил.

Матфей Ращенко начал служить под знаком полковым черніговским от 1707 года и был в походах в том же 707 году под Білою Церквою, в 716 году под Гадячем и на

том підписався. К сему вижше вираженого значкового товариша по прошенію его Иван Яценко руку приложил.

Яков Иллїч начал служити под знаком полковим черніговским от 720 года, а в походах ни в каких не был и на сем по прошенію его руку приложил Иван Яценко.

Павел Рябуса под знаком полковим черніговским служити от 721 года и был в походах в том же 721 году на каналі, в 723 году на Коломаку. Отц его значковий, а тесть Рабуса. К сему више писанный значковий товариш Павел Рабуса руку приложил.

Петр Мандрика начал служити под знаком полковим черніговским от 720 года, а в походах никаких не был, потому что малолітен был и на том подписался. К сей више виражений полку Черніговского значковий товариш Петро Манѣдрика руку приложил.

Алексій Демидовский начал служити под знаком полковим черніговским от 724 году, и в том же 724 году был в поході под Царицином, а оттуду с конмы назад по указу воротился и на том подписался. К сему Алексій Демидовский руку приложил.

Григорий Корніцкий начал служит под знаком полковим черніговским служити от 717 года и не был в никаких походах, потому что в пришлих 718, 719 и 720 годах в сотні Роїской был коммисаром и на том подписался. К сему вижше виражений полку Черніговского значковий товариш Григорий Корницкий руку приложил.

Матфей Силич начал под знаком полковим черніговским служити от давних времен и был в походах, в 1-м: з Григорием, гетманичем, бывшим полковником черніговским, при Леонтиу Романовичу Неплюеву у Никитыного Рога стояли; в 2-м на Самарі город робыли; в 3-м под Перекопом; в 4-м когда Петрик, змінник, з ордою на Вкраїну выходил; в 5-м под Орішком, а в которых годах в оних походах был, того не впомнит. Да в 709-м году был под Полтавою, когда баталія з шведом чинилась, в 716 году в Ирклієви, в 719 году под Киевом и на том подписался. К сему Матвий Силич полку Черниговского значковий товариш руку приложил.

Иван Давидович начал под знаком полковим черніговским служити от 1704 года и был в походах в том же году под Любарем в 1705 и 706 годах в Полще, в 707 году под Киевом літовал, когда Киево-Печерскую кріпост ділали, в 708 году под Білою, в Хвастові, в Бихові и в Лебедині был, в 709-м году под Полтавою, когда баталія з шведом была, а от того времени по указу бывшего полковника Полуботка стал в сотні Седневской хоружим и служил в походах же в 711 году под Камяним Затонем, в 713 году под Киевом, в 721 году на каналі, а в 723 году син его Андрей пришел до возраста літ своїх, был в поході на Коломаку под знаком полковим черніговским, и на том подписался. К сей вишей означений значковий товариш полку Черниговского Иван Давидович руку приложил.

Иван Товстоліс начал под знаком полковим черніговским служити от 1709 года и был в походах в том же году под Полтавою, когда баталія з шведом была, в 711 году под Камяним Затонем, в 713 году под Киевом, в 716 году под Гадячем, в 721-м году на каналі, в 723 году на Коломаку и на том подписался. К сему Иван Товстоліс полку Черниговского значковий товариш подписался.

Василий Афанасович полку Черніговского значковий товариш начал сперва в полку Стародубовском под знаком полковим стародубовским служити от 1678 и был в походах в том же году под Чигирином, в 6 __ году под Перекопом, в 695 году под Казикерменом, в 696 году при полку Стародубовском стоял на Коломаку, в яком году и Озов винять, в 701-м году под Руголевым, 704 году под Любаром, в 76 году за его дом зять его ходил в Полщу, которого в том же поході под Несвижем на баталії шведи забили, в 707 году под Киевом, когда Печерское робили, там же син его был, в 709-м году был под Полтавою, когда з шведом баталія была, в 711 году под Камянным Затонем, в 713 году под Киевом, в 716 году под Гадячем, а в 721 – м году перейшол он, Василий Афанасович, в полк Черніговский жити и с полку Черніговского не был ни в каком поході, токмо полковие діла, до его касаюшиєся, по указу правил и на том подписался. К сему Василий Афанасович полку Черниговского значковий товариш руку приложил.

Петр Шрамиовский начал служити под знаком полковим черніговским от 709

года и был в походе в 721 году на каналі, а в 722 —м году в сотні Понорницкой комисаром был и на том подписался. К сему више выраженной значковий полку Черниговского товариш руку приложил.

Кирило Гаврилов начал служить под знаком полковым черниговским от 723 года и был в походах в том же году на Коломаку, в 724 году под Царицином и на том подписался. К сему вишше выражены значковий товариш руку приложил.

Петр Тертицкий начал под знаком полковым черниговским служить от 707 году и был в походах в том же году под Киевом, когда город Печерский ділалы, в 716 году под Гадячем, а в протчих годах в полку услуги, до его касающиеся, по указу отправлял и на том подписался. К сему више выраженного значкового товарища по прошению его я, Иван Яценко, руку приложил.

Евстафий Башкирець начал под знаком полковым черниговским служить от давних времен и был во многих походах, а именно под Перекопом, как город на Самарі робили, повторне под Перекопом, как Петрик змінник з ордою выходил на Україну и против оной орды для бережения выходили и стояли с полком в Полтаві. Того ж году и зимою в другой раз ходили за оною ж ордою в погоню за Дніпр у Білагородщину ходили, когда и Паланку турецкой город винято, под Казикерменом был, как оной винять, в Полци под Любаром и як роковали в обох походах был, а в яких именно годах в помянутых походах был, того не впомним. А после тих походов был еще в походах же на службе, в 707 году под Киевом, когда Печерское город ділано, в 711 году под Камяним Затонем, в 713 году под Киевом же, в 721 году в каналі и на том подписался. К сему вишше означенний полку Черниговского значковий товариш Евстафий Башкирець руку приложил.

Антоний Бродовский начал служить под знаком полковым черниговским от 722 года и в походах никаких не был только в полку діло, до его касающееся, по указу правил и на том подписался. К сему Антоний Бродович полку Черниговского значкови товариш руку приложил.

Афанасий Стрижевский начал служить под знаком полковым черниговским от 709 году и был в походах в том же году под Полтавою, когда з шведом баталія была, в 710 году у Ирклієви, в 711 году за Прутом, когда баталія з турками там была, в 713 году под Киевом, в 714 году под местечком Лоевом на Дніпрі мости ділалы, в 716 и в 717 годах был в Чернігові при фортеції, когда ділалы, в 720 году у Смоленск за подрядний провиант денги возил и на том подписался. К сему више выражений полку Черниговского товариш Афанасий Стрижевский руку приложил.

Иван Яценко полку Черниговского значковий товариш кроме службы отца своего Василия Яценка, сотника киселювского, ни в каком не был службе, того ради же по умертвий отца своего был малолітен, когда же пришел во возраст, начал служить под знаком полковым черниговским в 1723 году и служил при полку, а в походах нигде не бывал и на том подписался. К сему више выражений значковий товариш полку Черниговского подписался.

Михайло и Федор Полоцкий начали под знаком полковым черниговским служить з одного дому от 701 года и были в походах. Михайло Полоцкий, брат старший, был в том же году под Ругеловом, в 704 году под Орішком, в 704 году под Любаром, а на перемену его другой брат менший Федор Полоцкий был в 705 и 706 годах в Полше и бавилься болш года, в 707-м году под Киевом літовал, когда Печерскую кріпость ділано, в 711 году под Камяним Затонем, в 723 году на Коломаку и на том подписался. К сему Михайло Полоцкий полку Черниговского значковий товариш руку приложил, також я, Федор Полоцкий, подписался.

Федор Кгрембецкий начал служить под знаком полковым черниговским от 1712 года и был в походах в том же году под Киевом при полку, в 716 под Гадячем, в 721 году на каналі и на том подписался. К сему Федор Кгрембецкий полку Черниговско-гозначковий товариш подписался.

Павел Красовский не был ни в каких походах, потому что ради еще был малолітен, токмо отц его Михайло Красовский служил в полку Черниговским и был в многих походах, а в каких именно походах того он, Павел, незвістен, нні прошедшого 724

году он по смерти отца своего начал служить под знаком полковым черніговским и во всякую службу готов и на том подписался.

Иван Княгиницкий начал под знаком полковым черніговским служить от 720 года, а в походах не был, потому что еще был малолітен. Токмо в том же 720 году посол был при полку на каналі и ради приключившейся на пути болізни от города Калуги в до отпущен, а потому всякое діло, до его касающееся в полку по указу правил. 1724 году комісаром полковым определен и на том подписался. К сему више выражений полку Черніговского значковий товариш руку приложил.

Григорий Петров начал под знаком полковым черніговским служить от 713 года и был в походах том же году на лінійной работі под Киевом, в 716 году под Гадячем, а по тих походах был в посылках рожних полковых, прошедшого же 724 года определен комісаром для над смотру магазейнов и зборних на его императорского величества провиантов будучих и на том подписался. К сему руку приложил Григорий Петров Черніговского полку значковий товариш.

Афанасий Петрунченко начал служить под знаком полковым черніговским от 1687 году и был в походах в том же году на Коломаку, як гетмана Самойловича взято, в 688 году над Самарою рікою город ділали, в 689 году под Перекопом татарським, в 690 году против Петрика, как з ордою пришел был в Малую Россию, в 692 году за Дністром в Білагородщині под Паланкою, в 696 под Озовом, в 698 году в Тавані, в 701 году под Канцем и Орішком, в 704 году под Любаром и под Оршавою, в 709 году под Полтавою, як баталія з шведом была, в 711 году под Камяним Затонем и на том подписался. К сему више выражений полку Черниговского значковий товариш руку приложил.

Григорий и Иван Бобири начали под бунчуком гетманским служить от 1689 года и были в походах в том же году под Казикерменом, в 690 году в Лубнях зимовали, як Петрик з ордою выходил в Малороссию, в 704 году в Полше под Любаром як могилу сипано, в 705 и 706 годах в Полще были за Вислою, в 707 году под Киевом стояли ко[г]да Киево-Печерскую кріпост ділано. А под знаком полковым черніговским начали служить от 708 года и в том же году были под Поповою горою при полку, в 709 году под Полтавою, когда баталія з шведом была, в 711 году под Камяним Затонем, в 719 году под Царицином, а ходили де в виш означенніи походи по чередно з одного дому и на том подписалис. К сему више выражений полку Черниговского значкове товариши руки приложили.

Тимофій Сербинович начал служить под знаком полковым черніговским служить от 1720 года, и был в походи, в 722 году на каналу сотником наказним над сотнею Сосницкою и на том подписался. К сему више выражений полку Черніговского значковий товариш руку приложил.

Данило Прокопов остался малолітен по смерти отца своего Прокопия и не был ни в каких походах, токмо де отец его служил в полку Черніговским хоружим полковым и был в многих походах, а в каких именно, он незвістен. А нні пришел он до возраста літ своїх, готов служить и на том подписался. К сему за Данила Прокопова товариша значкового по прошенію его Григорий Корницкий руку приложил.

Демян Болбот начал под знаком полковым черніговским служить от 1708 году и был в походах в том же году в Лебедині, в 709 году под Полтавою, как баталія з шведом была, в 711 году под Камяним Затонем, в 716 году под Ирклієви[м], в 720 году в Києві вмісто отца моего Демяна Болбота по повеленію Тихон Болбот руку приложил.

Федор Молявка начал служить под знаком полковым черніговским от 1711 года и был в походах в том же году под Камяним Затонем, в 712 году при полку в Києви был, когда понад Либедю окоп ділан, в 716 году гетман Скоропадский в Гадячу стоял з войсками и он при при полку обрیتالъся, в 721 году в походи Ладозском был при полку на Лудбе, в 723 году на Коломаку и на том подписался. К сему Феодор Малявка значковий товариш полку Черніговского подписался.

Семен Слуцкий товариш значковий начал служить под знаком полковым черніговским от 1723 года и был в походи в том же году в Будского броду и на том подпи-

сася. К сему вмiсто Семена Слуцкого полку Черніговского значкового товариша по его прошению руку приложил Алексій Антонов.

Стефан Радич начал служити под знаком полковим черніговским по смерти отца его 713 году и был в походах в том же году под Киевом, в 716 году под Гадячем, в 723 году отправлен был на каналную роботу, токмо указом его императорского величества возвратитися с того походу всім козакам повелено, которые в том году виправлены были на канал, и не доходя каналу, а именно с под Лихвина (*очевидно помилка, треба читати «Тихвина» – Ю.М.*) возвратился с полком назад и на том подписался. Я, вишей писанной полку Черніговского значковий товариш Стефан Радич руку приложил.

Пантелеймон Мокриевич начал служити под знаком полковим черніговским от 702 года и был в походах в том же году под Ладокгою, как и баталия на Ижорі з шведом была, в 704 года под Любаром, в 705 году в Полще, в 707 году под Киевом, когда Киево-Печерская кріпост ділалас, в 708 году под Білою Церквою и в том же году под Полтавою, как баталия з шведом была, в 711 году в полку Лубенском при полку Черніговском зимою был и в том же году и под Камяним Затонем был, в 713 году в Києви, в 716 году в Гадячом, в 721 году на каналі, в 1724 году у Царицині с подводами, которые под болних козаков отправлены были и на том подписался. К сему вишей означений полку Черниговского значковий товариш Пантелеймон Мокриевич руку приложил.

Александр Молявка начал под знаком полковим черніговским служити от 1694 года и был в походах в том же году под Паланкою. После паланского походу под Казикерменом в трох походах был, в 696 году под Озовом, в 701 году под Руголевым, в 702 году у Ладоги, в 704 году под Любарем, в 705 и 706 годах в Полще и бавился з год, в 707 году под Киевом, когда Киево-Печерскую кріпост ділано, в 709 году под Полтавою, как баталія з шведом была, в 711 году под Камяним Затонем, в 719 году под Царицином и на том подписался. К сему Александр Молявка полку Черніговского значковий товариш подписался.

Самойло Судиенко начал служити в 1712 году комисаром в сотні Понорницкой, в такой и тепер зостаєт комісаром же, в походе нігде не был на том и подписался. К сему више писанный руку приложил Самойло Судиенко.

Александр Бакуринский начал служити в 723 году и в том же годе бил в поході на Коломаку, а крімi тоєй служби нігде в походе не бил и на том подписался. К сему звише написанной по прошению его руку приложил Самойло Судієнко.

Иван Синдаровский, Черніговского полку значковий товариш, начал служити под знаком полковим черніговским от 1724 года и не был ни в каких походах. К сей відомости Иоан Синдаровский Черніговского полку товариш подписался.

Томара подписался.

В. Круглик(?)».

(НБУВ.–ІР.–Ф.І.–№ 56306.– Автограф).

№ 25

1731, січня 26 (15). – Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола.

«Ея императорского величества Войска Запорожского обоіх сторон Дніпра гетман Даниїл Апостол.

Пну полковникові черніговскому з старшиною полковою, а особливе пну сотникові седневскому з урадом и кому о том відати надлежатимет, сим нашим ознаймуем універсалом, же полку Черніговского значковий товариш п. Стефан Леонтович з пасинком своїм Григорием Фридрикевичом суплїковал до нас, что прежде сес владіл за женою своею з оним своїм пасинком маєтностями універсалами антецесоров наших, бывших гетманов, ему утвержденными, а именно в сотні Седневской селом Смячу и деревнею Конотопом и в той сотні Городницкой селом Хрипковкою з млином в двох колах, в том же селі будучих. Которие маєтности указом нашим определилисмо были до далшого разсмотрїнія во владініе пну Якову Лизогубу, обозному войсковому енералному, якие абы ему, Леонтовичу, з пасинком его Григорием

Фридрикевичом были по прежнему возвращени, просил нашего указа. Мы прето, гетман, прошению его давши містце, яко вишпомянутие села з млином в прежнее ему отдаем владіние до далшого определения и указу так, дабы пн полковник черниговский з старшиною полковою и нихто инший не сміл и не важился ему, п. Стефану Леонтовичу, з женою и пасинком жадного в том чинити трудности и препятствия. Войти зас тих маетностей (оприч козаков при своїх волностях непорушно зостават міючих) отдавали оному обыклое подданическое послушенство и повиновение, міти хочем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові генвара 15д. року 1731.

Звишменованный гетман рукою власною».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 56318. – Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою)

№ 26

1731, вересня 25 (14). – Глухів. – Лист гетьмана Данила Апостола до вороніжського сотника Івана Холодовича.

«Мой ласкавий пне сотнику вороніжский.

Прошедшего юня 7 д. 1731 з діла з Броневским заводного копия виписки в юстиц-коллегии сочиненной, прислал в. мст. к нам при писмі своїм для разсмотрения. В котором пишеш в. мст., что принуждают вас до оной виписки подписаться и подписаться ль вам на оной виписки, требуеш в. млст. нашего указа и наставления. Прето предлагаем в. млсти, абыс в. млст. разсмотрівши ежели оная виписка с подленным ділом сходна и нічого в ней не проронено и все обстоятельно з подленного діла виписано, на той виписці подписалься да к тому ж ділу в доказателство посилаем до в. мсти подление от отвітчика ншего Андрея Броневского два листи: один до нас, а другий до милого сна ншего, пна полковника лубенского, писание, в которых оний Броневский должних нам денег платит не отрікается. Зачим, абы и сие два листи туда ж в виписку были внесени, старайся в. мст. Что же писал в. мст. к нам, же поддячие за труди свої требуют награждения, теди мы и сами відаем, что надобно им будет наградит, толко ж тепер ні за що им и дават, же еще нічого не зділано. А когда будет сие зділано, же должнику ншему долг нам платит определение зділається, тогда, як награждение зділаем, обявляем и пребываем.

З Глухова 1731 году септеврия 14 д.

В. млсти ласкавий ея императорского величества Войска Запорожского обоіх сторон Дніпра гетман и кавалер Данило Апостол».

Адреса: «Моему ласкавому пну Ивану Холодовичу, сотникові вороніжскому».

Записи: «[О]тсилат учрежденною почтою [...], «О шляхтичи Бруневском получено (?) [в] Москві септеврия 23 1731».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 50967. – Оригінал, завірений підписом гетьмана і печаткою)

№ 27

1732, вересня 3 (серпня 23). – Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола.

«Пане войте черниговский з майстратом.

Подали нам (цехмистр музыканский черниговский Костантий Самойлович з товаришами) супліку з тим вираженем, что з давних літ отци и діди их, живучи в городі Чернигові, никаких повинностей и податей гражданских не отбували, токмо по возможности и произволению своему со всего своего давали складку до скринки Церкви Божественной. Якую их волность и обхождение всі полковники черниговские, а именно Стефан Краснийбашта, Демян Игнатович, Василий Борковский, Яков Лизогуб и Евфим Лизогуб своїми потвердили універсалами, а ваш мость, нарушая старинное их обхождение и універсали полковников, насилно их притягаеш ко всяким гражданским дачам и повинностям в ряд з достаточными и можными міщанами, отчего им чинится разорение и обида, а притом вишпомянутых полковников черниговских данние им універсали нам презентовали и просили нашего в том разсмотрения и ука-

зу. Прето ми з презентованих при супліці их, музыкантов, полковничих універсалов усмотревши, что складка их, музыкантов, общая на Церковь Божию определенная, діло есть богоугодное и з тих мір прошение их, музыкантов, принявши, за слушное предлагаем, абис ваш мость помянутых музыкантов черниговских к податям гражданским, никаким излишним повинностям, кроме общенародных тягостей, а наипаче в sustentации концестентов и в висилки по указу ея императорского величества на линейную работу по пропорции дворового числа работников и в прочем притягать не веліл. Но місто оних гражданских податей и других повинностей иміли б они, музыканты, обыкновенную на Церковь Божию складку по возможности и произволению их як в полковничих універсалах им данных выражено, приказуем.

З Глухова августа 23 року 1732.

На подлинном подпись тако:

Ея императорского величества Войска Запорожского обоіх сторон Дніпра гетман и кавалер Данило Апостол».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № . – Тогочасна копія).

№ 28

1736, березня (23 (12)). – Чернігів. – Лист чернігівського архієпископа Іларіона Рогалевського до воронізького сотника Івана Холодовича.

«Мсці пне сотнику вороніжский.

Против писменного к милости вшей з консистории ншей прошедшаго 1735 года септемвриа 26 дня отправленного предложения о мельнице Ивотской потому она вшею милостию в грунтах грамотами високославной и вічностойна памяти прародителей ея императорского величества милостивіейшей государыни ншей во владініе катедральному Борисоглібскому черниговскому мнстру утвержденный от колико літ и немалою катедре ншей отче и подданных катедральных обидою владіема и для чего не токмо надлежащего задержания оной мельницы до катедре ншей надлежащего рокового денежного милост вша не уіщал по сию пору платежа, но еще в противност дому ншему архиерейскому наміреваеш виш помянутую мельницу нікаторой персоне завест в продажу с требованиєм о всем том извістія ответное млсти вшей писмо октября 22 дня того ж 735 года в домі ншем архиерейском в Чернігові получено. С котрого писма извістившися мы будто мельницу прописанную як отц виш так и млсть вша по куплі иміеш и по фундушом покойных антецессоров нших преосщенних архиеписпов черниговских владіеш за которой займище якобы положенню в первом фундуши цену тогда ж уплачено як отправленных нших декабры 8 дня того ж 735 года к милости вшей писание выражено нше требование так поневаж на оное писание нше никакова извістія к отвіту от милости вшей не иміет доселі и то нам иміється что нши писания иміються у вас в презрінії и тепер чрез сие повторительно предлагаем хоти вша милост для совершенного нам відома по какой куплі и по каким именно фундушам моею мельницею владіеш в катедральных грамотных грунтах, каковы у вас иміються купчие и фундуши, оние по[д]линны или з них точные копіи прислат к нам при своем писаніи, оной же мельнице Ивотской, як и в прежде сего консисторским з відома ншего к в. м. пну отправленном показано предложеніи, в продажу кому бо заводи под зарукою в казну государственную так милости вшей за продажу, яко и тому кто бы иміл куповать в противност дому ншему архиерейскому двух тысячей рублей воспящает и архиерейски претим, а что (?) в. м. пн в том же своім писмі виражаеш, будто консистористи не справясь отчасти з досадою к в. м. пну пишут от (?) весма (первіе не разсмотря) не надлежало ділат. Против (?) того обявляем, что консистористи не сами собою но по доношению городничого волости Свіржской иеромонаха (...)*патра, которому надлежит всі угодия под відомом волости катедральные совершенно відат и по званию своему не владі (...)*кто тіми напрасно накріпко смотрит и о чем надлежит нам доносит по ншему указу и не без разсмотріния и не в досаду як надлежит о добрах катедре ншей выстоеват (?), к в. м. пну писали и то не о вшей милости досадно, но досаднійше дому ншему архиерейскому и подданным катедральным чрез держане в. м. пном безвісно оной Ивотской мельнице, от колико

год в грунтах грамотних катедралних напрасную терпіти обиду, о чем, где надлежит, апелюват и о пожи(...)* за напрасное владіние суда искат впредь по должности нш(...)* буди в. м. пн. з домом нашим архиерейским доброволне обойтись и по сему нашему предложению купчих и фундушов самих ли подлинных или подлинными копиями за подписом на ті ж віроятным прислат к нам для разсмотріния не поволиш, весма не оставим и в протчем пребываем в.м. пну доброжелающий пастир Иларион Рогалевский, архиепископ черниговский и Новагородка Сіверского

Марта 12 дня 1736 года. Чернигов».

(НБУВ.–ІР.–Ф.І.–№ 50971.– Автограф).

№ 29

1738, червня 18 (7). – Козелець. – Лист бунчукового товариша Григорія Скорупи до остерського сотника Михайла Солонини і сотенної старшини.

«Пну сотнику остерскому з старшиною тамошнею и кому о том відать надлежитимет объявляется.

Понеже сего юня 9 в день пятниці десятой иміт быть в містечку Остр ярмарок, а по прежнему обыкновению канцелярії полковой киевской посылаются бывало з оной канцелярії в ярмарковое время висланий для роспра[ви] и осмотру приключаящихся в том ярмарку распутных и своевольных людей ярмарковых. Того рады с канцелярії полковой киевской для ннішого ярмаркового времени посылаются к вам в Остер значковий товариш Лукян Голод да канцелярист Николай Кукуран, которим повелено в оном ярмарку всяких приключаящихся распутных и своевольных причин и судом росправлять в самую правду, в том одна (?) старшина остерская должна чинить во всем спомоществование. А о грунтах и о протчїих ділах, якие до суду полкового и сотенного надлежат он, пн значковий товариш Голод и канцелярист Кукуран, не повинен интересоватся и в з(..)*ние и индуктарские діла втручатся, обыд же и излишних затівок обывателем зверх сего никаких не винен чинит, упоминаем.

1738 году юня 7.

Козелец.

Бунчуковий товариш Григорий Скоруппа».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 56330. – Оригінал завірений печаткою).

№ 30

1749, вересня 30 (19). – Чолобитна козаків с. Спаського.

«Копія.

Всепресвітлійшая державнійшая великая государиня императрица Елисавет Петровна, самодержица всероссийская, государиня всемилостивійшая.

Бют челом Ніжинского полку сотні Глуховской атаманы села Спаского Иван Цербак (*отиска, має бути «Щербак»- Ю.М., І.Т.*) и деревні Заболотова Гордій Жовніренко з козаками, а в сем нашем прошение (!) тому слідуот пункта.

1.

Неподалече села Спаского как бы в чертов у дві на луки старых козаков, а наших отчичов Тулпиморавя (?) и Леохенка по тому резону, что на той луки издревле, еще до войны гетмана Хмельницкого, знайден образ стаго Спаса не от кого иного, но козаками для прихожан устроена приходская церков стаго Спаса и по той устроики тая церков от начала бытия еї с принадлежащими до неї козачими ж угодиї была под відомством свіцких священников села Спаского и того ж села, да вблизи будучой деревні Заболотова козаков, а не под відомством монастыра батуринского, как о том явствуюот иміючие в нас, а учинение по росправі, давних годов з игуменов батуринских Феодосия з братиею правие кріпости з означением и тогдашней Крупницкого батуринского монастыра игумена и з монахов напрасной до помянутой церкви приходской козацких угодий и к той церкви ж принадлежащих претензий, в якой монастыру батуринскому и отказано. Поневаж из слідствия при помянутой росправі чиненого показалос яко та церков стаго Спаса, а не милостивого Спаса старожитней и не к монастыру принадлежащая и не над рікою Сеймом, но неподалече села Спас-

кого и на грунтах козачих приходская, за которм отказом ні упомянутой игумен Феодосий, ні по нем будущих игумени з братиею уже и нікаковой претенсії, відая и сами, что монастыру батуринскому ні по каким обстоятельствам церкви приходской, а паче за тих что оная построена на грунтах козачих не принадлежит не иміли, но були в (...) *ваниї чрез немалое время.

2.

Нинішній же Крупицкого батуринского монастыра игумен Иосиф Миткевич, желая означенную церков, а в самой річи принадлежащая и к ней угодия, а именно луку сінокосную и озера три козачие и к монастыру батуринскому во владение взят, а нам, прихожанам, крайнюю учинит обиду и лишит нас от козачих означенных волностей (какових монастыру ні за силу вашего императорского величества указов, ні по високомонаршим грамотам от нас отнять и во владініе монастырские взят не доводится), представлял преосвященному архипастыру нашему гдну Тимофею Щербатому, архиепископу митрополиту киевскому, галицкому и Малия Россіи, якобы состоящий в луку близ реки Сейму под селом Спаским скиток Всемилоостивого Спаса, прозиваемый Старожитный, з отчинами грунтами, лісами и сінными покоси, рибными ловлями и протчіими угодіями батуринскому монастыру, високомонаршими грамотами и гетманскими універсалами утвержден, а ктиторі спаские будто невідомо каким случаем с того скитка Всемилоостивого Спаса церкви корист получают и о протчем и с прошением, чтоб от преосвященнішого повелено показанной церкви з угодіями бит при монастыру батуринском. Почему указом архипастырски, не відая неправого преставления реченого игумена, предписанной церкви с угодіи под відомством Крупицкого батуринского монастыра быть и определенно.

3.

Об оном напрасном и неправом преставленіи игумена Миткевича по нашему доношению подписаному в сотенное глуховское правление, от оногo сотенного правления и к преосвященнішому митрополиту киевскому, галицкому и Малия Россіи, сего 1749 году в июлі мсці хотя писменно и представленно, что наша приходская церков с угодіи издревле козачая и под відомством Крупицкого монастыра не бивала, и какову церков игумен Миткевич именует Всемилоостивого Спаса Старожитный и тот Спас Старожитный не в сем місті, где наша церков ест, но там, гдї нині болший Крупицкий монастыр стоїт, якож тамо церков давних годов была Всемилоостивого Спаса, а потом на том містцу устроена трапеза и о протчем и испрошением от преосвященного резолюції таковой, что игумену батуринскому у представленіи его било отказано, а определено б з нами, буде оный игумен к означенной церкви нашей и ея угодий иміет правую претенсію, то в судах гражданских за силу указов и малоросійских прав розвелся б с нами судом и росправою, точію на то нікакой резолюції от преосвященнішого митрополита и досел не положено.

4.

Нині же мы, нижайшие, увідомилис, что реченный игумен Миткевич иміет в генеральной войсковой канцелярії прошение, такого чтоб часто упоминаемую приходскую нашу церков с угодіи утверждено было во владініе Крупицкому батуринскому монастыру и чтоб и впрям за незнанием неправого прошения игуменова церкви нашей с угодіи енеральной войсковою канцеляриею во владение монастыру утверждено не было. Для того принуждени мы, иміючи у себе на више писанную приходскую церков нашу с угодіи правия кріпости принят сие прошение.

И дабы высочайшим вашего императорского величества указом повелено било сие наше челобыте в войсковой енеральной канцелярії приняв, записат, а каково иміет прошение батуринский игумен з братиею от церкви стаго Спаса, иміючоїся неподалече села Спаского, и принадлежащих до ней грунтов и угодий, в том прошеніи ему, игумену, повелено б отказат, даби нам, нижайшим, обидимим не быть и не лишитис бы козачих своїх волностей, ежели Крупицкому батуринскому монастыру по каким либо кріпостям церков наша приходская стаго Спаса и з принадлежитосми доводится во владініе Крупицкому батуринскому монастыру, то б повелено тому монастыру где подлежит с нами відатся судом и росправою, а без суда и розправи

во владінні монастиру, так церкви, яко и принадлежитостей нших не утврждат и о том милостивого определения нижайше просим.

Всемилоостивіишая государиня просим вашего императорского величества о сем нашем челобити рішення учинит.

Писана сия челобитная 1749 года сентября 19 д.

К подаче надлежит в войсковую енералную канцелярию, а писал сию челобитную товариш сотні Глуховской Лазар Фещенко.

В подленной по пунктам подписалис.

К сей челобитной атаман спаский Иван Щербак за себе вмісто того села Спаского товариства руку приложил.

К сей челобитной вмісто атамана заболотского Гордія Жовніренка и всего того села товариства по разпрошению Стефан Силіч руку приложил.

Войсковой канцелярист Иван Туманский».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 65272. На початку документа написана резолюція: «Под 1749 году сентября 19 д. записав, доложит»).

№ 31

Друга чверть XVIII ст. – «Доношение» – скарга Василя Васьковського до Генеральної військової канцелярії.

«В войсковую енералную канцелярию

Доношение

За упрошением пна Леонтия Пилатовича нас з жоною моею до повороту зятя своего пна Тополницкого з маршу для віроятства, абым на Потятковщиніцком футорі был господарем и дозорцею всего иміния его и тим прошением уверенный будучи, мое убожество з бидла, какое было поспродавши, з тим грошом, которого рубли три знайдовалося а иное в руписках убожества своего привезши в футор Потятковщинский, яко на певное мійстце заведовання пна Пилатовича по дховницы пна Тополніцкого былем беспечный, не сподіваючись жадного ни от кого нападения и так инсператне з темного рання набігши со многолудствием козаков пні Костенецкая, в першом импеті споткавшись со мною посеред двора, казала быт своему возниці, питаючи «Чи ти господар?», а видячи под. поясом у мене ключи, которіи зараз скочивши оній возница тяжким и смертельным ударом рази три обвалил мене и ногами попирали, покаміст пні Костанецкая злізла з коляси, а видячи, что был мертв от удара великого, заводала: «Досит, дай ему покой» и як скоро подняле ме[н]я от земли, сама зараз пні Костанецкая з-под пояса ключи вирвала, а я убитый и о світі не зналем и пришовши мало к памяти, сказали: «Добродійко, за що мене кажеш забывати не в чом не винного?». И она, не улітовавшись, еще похвалками грозила «Кажу тебе киями быт, що аж пропадеш» и потом зараз пошла з ключами по всіх будинках, ищачи иміния пна Тополніцкого, а горілку вишневою казала сточоват в барилка з куф, а на воз класты, а простую в поволоч пустила, хто хотіл з їх компанії, брал и марнотравил, а инние річи от мала до велика, якие были в дворі, также забырат и на воз класт (якие сут праведно в реестрі пна Пилатовича вираженны) приказала и вовся пуст зоставит футор умислила и я, видячи такое разорение и грабительство, сказал ей: «Добродійко, неслушне чиниш, будеш виновата» при чернцу Константию и она з ним, чернцем, не залюбивши того, хотіла мене киями бит и за тое слово преч з двора зогнали не давши мні ничего моего власного внесенного в одной юпці и я, видячи такое бідство на себе, повернувшись з-за ворот, слезне просилем о виданне принамній кунтуша и кобеняка, який заледво з дитиною ншою повернули, а и то з великою лайбою (?) як пна Пилатовича так и мене от чести и славы отдаливши, хвалилис тим, что когда б пна твого Пилатовича застали тут, до смерти б киями казали забит и з тим криком и галасом повеліли уступит всеконечне з двора. И так піший з дитиною в село Покошичи заледво живо, а дитя зморозивши, приволокся, а руписки мої и три рубли грошей в скрині там позоставили невиданние, якие Бг вість хто забрал чи сама она, чи хто инший з еї компанії и от того тяжкого побою еї свідомо всему Стародубу,

что мало не умер и в убогой моей субстанции розорен zostав оною. Прошу слезне стой справедливосты.

К сему доношению я Васил Васковский руку свою приложил».
(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 55200. – Оригінал).

№ 32

1749, травня 28 (17). – Указ Генеральной військової канцелярії сотенному глухівському правлінню.

«Указ ея императорскаго величества самодержицы всероссийской з войсковою генеральной канцелярії в сотенное глуховское правление.

По указу ея императорскаго величества в генеральной войсковой канцелярії по доношению оного сотенного глуховского правления, которым представляю, что по учиненному zde инженер подполковником Депоскетом плану и по усмотрению обротающегося в Глухові архетекторіи Гезеля Меергасова внутр города по главным прешпективным дорогам приказом войсковой генеральной канцелярії велено для прекращения оних застроевать регулярно красными (*описка, треба читати: «крамними»*. – **Ю.М., І.Т.**) лавками тім, у кого таковыя крамные лавки и били. А у которых били шинковые коморы, тім отводит за городом свободные места. И хотя ті, у кого били крамные лавки, коіх прежние крамных лавок міста отойшли в ширину дорог, а иных впусти остались и начинают чинит строение на пришедших и преспектив [...] (*пропуск в тексті*. – **Ю.М., І.Т.**) дорогам шинковых містах, требуя на оные міста от сотенного глуховского правления во утверждение себѣ писменных свидѣтельств. Однако ті обиватели, коіх міста шинковые поприходили к преспективным дорогам и таковому строению не допускают и чинят немалые споры, хотячи всяк на своім місті ділать таковыя крамные лавки, чрез что в застроеваніи вишпомянутых преспективных дорог чинится немалая остановка и состоящих на тіх преспективных дорогах комор за упрямством не сносят. Требовано о том в резолюцию указа приказали в то сотенное глуховское правление сей ея императорскаго величества в резолюцию послать указ, дабы от оного правления первые всім тім, у кого прежде пожара били торговые лавки, по оним главным улицам надлежащие, там же для постройки торговых лавок во місто отшедших их к распространению улиц земли, міста отвели, а по удовольствіи всіх тіх, коі имѣли и наперед лавки, ежели міст еще для лавок достават будет, и пожелают и ті обиватели, коі имѣли шинковые, а тепер построит торговые лавки, где им показано будет, в том возбраненіи им не чинит, а шинковых комор внутр города строїт отнюд не допускать, но показати им пристойное місто вні города и в протчем поступат притом, как о том правительствующаго сената указы повеливают, из коіх прежде сего в то сотенное правление сообщени копіи сотенному глуховскому правлению, о том ведаю, чинит по сему ея императорскаго величества указу 1749 году мая 17 дня.

В подліном подпис таков:

Иван Челищев, Федор Лисенко.

За старшого войскового канцеляриста Васил Туманский.

Канцелярист Андрей Мирковский».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. № 65005. – Тогочасна копія).

№ 33

1755, грудня 1 (листопада 21). – Київ. – Лист київського митрополита Тимофія Щербацького до генерального обозного Семена Кочубея.

«Превосходительный гспдн обозный генеральный, по Дсі Стом блгосклонный сыне и собственный блгодітелю.

По писму моем до вашего превосходительства с представлением ко обявлению в оригиналі високомонарших жалованных граммат и других кріпостей, утверждающих издревле взимать в Києві на Подолі рибную на катедру мою десятину, коей с мая місця сего года киевские рибные продавцы давати не стали и им на то по требованию моем от магистрата киевского приказа не учинено. Чрез соборного катедрального моего старца иеромонаха Силуана взнесенном и по усмотрению тіх в войсковой

генеральной канцелярии соблаговолено от вашего превосходительства (за что в покорности моей приношу благодарение) послать в магистрат киевский ордер, дабы в силе высочайшей ея императорского величества всемилостивейше в 1742 году жалованной грамоты подтверждающей прежние высокомонаршие грамоты от оного магистрата исполняемо было до высокой его ясневелможности резолюции и хотя за получением к себе такового ордера (кой нарочно посланный от мене сего ноября 1 д. с почтением вручил) оной магистрат киевский так вначалі тому посланному и произвождению по прежнему означенной рыбной десятинной дачи не отказывал, яко и послі забившим день от дне того ж магистрата отлагательством ежене от мене, о том стужавшем, тот же неотказ свой потверживал сказывая, что уже и определено на то от нікотрих, в том магистраті місто иміючих, учинено и руками закріплено, однак за несогласием якобы бурмистра Михайла Ющенка мой на том определении подписатся не хошет, чим и других замішал, тое самим точию (как видно) словами увірял, а ділом ко исполнению нічого не показал, извинялся тим яко в магистраті без согласия едного з другим зділати нічого не можно, а понеже за таким упомянутого магистрата но (?) крайне отказом, ани дійствительным дозволением, но (?) самими безрезонными отвітами и понині катедра моя показанной рыбнодесятинной дачи не получает и послідовавший в силе высокомонарших грамот з войсковой генеральной канцелярии от вашего превосходительства ордер от них, магистратових, остался в неисполнении. Того для принужден я паки о сем ваше превосходительство трудить и таковую мою и катедры моей явно діючуюсь обиду, а команды своей презріние в милостивое разсьмотрение представляя, о дійствительном без излишней проволоки и напрасних изъвинений произъвождении часто упоминаемой рыбно[й] десятины дачи кріпчайше в оный киевский магистрат вторичным ордером повеліть, притвердить вашего превосходительства пастирско прошу превосходительства вашего

Всіх благ искренно доброжелательный пастир бгомалец и добротный ко услугам митрополит киевский смиренный Тимофей

1755 года ноября 21 д.»

(НБУВ. – IP. – Ф.І. – № 54654. – Оригінал. Запис на початку документа: «Под 1755 год декабр 20 д. записат ко докладу»).

№ 34

1770, серпня 10 (липня 30). – Пекін. – Надгробний напис на могилі ієромонаха Софронія.

«[...]Літа Господня 1770 июля 30 дня, царствования его богдыханского величества Цянь Луна 55 (помилка, слід читати 35- прим.І.Світа) 6 луны 20 числа, преставился раб Божий ієромонах Софроний Обрізов родом из королівства Малороссийского, полка Ніжинського, а пострижен был в Софрониевской пуст[ы]ні, посвящен во ієромонаха в великій соборній церкви Успения Пресвятыя Богородицы царствующаго града Москвы, в лето 1752, жил в Пекині при архимандриті Амвросии Юматові 15 літ 7 місяцев, умре в 51 літо жития своего от роду[...]».

(Опубліковано в статті: Світ І. Цікава українська пам'ятка в Пекіні//Науковий збірник. – Нью-Йорк, 1952. – Т.І. – С.116–118).

№ 35

1780, травня 9 (квітня 29). – Київ. – Лист київського митрополита Гавріїла Кременецького до графа П.О.Рум'янцева.

«Высокосиятельный граф, мой особливейший милостивец и патрон!

По требованию вашего сиятельства о снабдении вышедшаго из Балахии отца архимандрита Дамаскина до воспоследования о нем всевысочайшаго определения в Петропавловском глуховском монастыре кельею и приличным содержанием. Того ж часа, как и оное требование получено, дано от меня чрез консисторию оного глуховского Петропавловского монастыря архимандриту приказание все то исполнить. О чем ваше сиятельство поспешаю уведомить. Есмь и пребуду навсегда со всеусернейшим и с достоуважением преданностию

Вашого высокографского сиятельства моего особливейшаго милостивца и патрона доброжелательнивейший богомолец и слуга смиренный митрополит киевский Гавриїл.

Апреля 29 1780 года

Киев».

(ЦДІАУК.–Ф.763.–Оп.1.–№ 674.–Оригінал).

Регести:

№ 1

1732 р. – Скарга козаків Глухівської сотні жителів с. Берези на ігумену глухівського Свято-Успенського монастиря.

Ігуменя Марія Магдалина має в селі монастирських підданих і чинить козакам «немалые обиди и разорения». І 1729 р. Петро Тивецький скаржився, що його овець було забрано і пострижено. В шинкаря Сидора у 1732 р. звеліла забрати два вози жита.

Петро Андросенко купив у монастирського підданого Тишка (прозваного Грішним) гай на зруб, але ігуменя забороняє рубати там дерева, а монастирські селяни вирубали там дерева 18 возів, не заплативши грошей Андрусенку. У Кіндрата Юхименка, козацького підсусідка, пожато дві ниви жита. У Федора Бутка звеліла забрати двох коней за те, що вони нібито були на її сіножаті, взяла як викуп за них 2 рублі.

(ЦДІАУК.–Ф. 51.–Оп.3.–№ 4227.–Оригінал).

№ 2

1744 р. – Глухів. – Стверджувальна грамота.

Гаврило Головня після одруження з дочкою померлого священика церкви св. Анастасії в Глухові Мойсея буде рукоположений священиком. Йому надається млин (три кола) на р. Єсмані під Глуховим і земля, щоб лікарні при церкві і бідним людям не було «оскудения и разорения».

(ЦДІАУК.–Ф.1219.–Оп.1.–№ 1702.–Оригінал).

№ 3

1747. – Глухів. – «Декрет» на право володіння двором с. Береза.

Цей декрет глухівського сотенного правління був даний жителю с. Береза підданому глухівського жіночого монастиря Тишку Грішному на володіння двором в с. Береза, яким володів Ісай Сліпород. Останній був заслуханий (згадується ігуменя Єлизавета). Він сказав, що чотири роки тому купив з відома покійної ігумені Єфросинії землю і побудував двір у Т.Грішного за 2 рублі. Але Тишко не дав купчої і тому виникла конфліктна ситуація.

(ЦДІАУК.–Ф.149.–Оп.1.–№ 13.–Оригінал).

№ 4

1749. – Чолобитна бунчукового товариша Якова Марковича.

У цій чолобитній графу П.О.Рум'янцеву Яків Маркович скаржиться на підполковника Семенова, який заволодів його двором у Глухові.

(ЦДІАУК.–Ф.51.–Оп.3.–№ 9985.–Оригінал)

№ 5

Не раніше 2.12.1751. – «Екстракт» слідства щодо братів Мартиненків, що претендують на козацтво (регест).

«Екстракт

Містечка Любеча житель Сидор Мартиненко 738 году ма[я] 26 д. в полковой черниговской канцелярії поданим челобыттю представил: извістен де он о публикованом указу, чтоб владілці, иміючи за собою в подданстві козаков, обявляли в полковой канцелярії. Он де, Сидор Мартиненко, по прародителех своїх козачого звания и на грунтах козачих живет. И просил тім челобытем в той полковой канцелярії об определении его в козаки.

И по тому ж челобытю в полковой черниговской канцелярии того ж 738 году мая 26 д. определено сотнику любецкому Ивану Савичу и значковому товаришу Звонкевичу о нем, Сидору Мартиненку, изследовать. Которие следователи следствие ими учиненное при доношении их того ж году июля 12 д. прислали в полковую канцелярию. А в оном следствии од тих следователей в заглавии и в допросе од старожилков написано яко они, старожилки, тие их допроси показовали под присягою, токмо форми присеги, чтоб по ней старожилки были приведени, при том следствии не иміється. И в оних их допросах показано:

Алексій Лопата пушкар, житель деревни Козлы (?), сказал: отец де его, Алексія Пушкара, Трофим Лопата, сказовал ему, что Стефан и Сидор Мартиненки з діда и отца были козаки, потому что челобычкова отца брат з Мурашкою ходил боронить України от турка, и тот де убит. И другой их челобытчиков дядя Филон ходил з отцем его под Чигирин и тамо убит и оних челобытчиков отец и дядя оба в обществі живучи, по очереди отбывали службу и на собственных своїх козаких добрах жителство иміли.

Села Старого Слієва Леско Бобровник и містечка Любеча Семен Дмитренко козаки сказали: Стефана и Сидора Мартиненков дід был ли в козаком званий или в каких походах, о том не упомянут. Оние ж Бобровник и Дмитренко да містечка Любеча козак Семен Крупеник показали: извѣстни де они за подлено, что отец их Мартин з братами своїми, а челобытчиковыми дядками были козаками и живучи на едном дідовском дворі, по очереди отбывали службу. Он же, Леско, показал, что з ним челобытчиков родной дядя был в походе под Золотоношею хоружим, а з братом его, Лесковым, Гришком Бобровником под Перекопом и дядей тѣх имени не упомянут. А Дмитренко показал: слыхал де он от отца своего, что Мартиненков дядя Семен, будучи наказним любецким сотником, был з ним, Дмитренковым отцем, в походах чигиринских. Да Семен Крупеник показал: дяді де их, челобытчиков, Семен и Филон з отцем его Крупениковым во всіх трох походах чигиринских были за полковничества Борковского и в тих походах дядю челобытчиков одного убито. Они ж, више писаніе свидѣтели, показали: их де, челобытчиков, отец зубожал, а дядя Семен войшол з Любеча в Чернігов жить, а челобытчики младолітними в убожестві по людях ходили, потом же, пришедши в отческій свой двор за гетмана Мазепи, на отческом козаком грунті и на прикупленном в міщанском званий до двору гетмана отдавали чиншовый платеж, так и Полуботку во владение достались. А мая 15 д. того ж году тих же старожилков прежде челобытя више писаного допроси в сотенном любецком правленіи взяти, а по якому челобытю оногo челобытя при ділі нѣт и як к ділу в полковую канцелярию пришли вида, нічего при ділі иміється. В оних же допросах показано их престарілими, а именно:

Семен Дмитренко показал: изістен де он заподлино, что Степана и Сидора Мартиненков отец Мартин Евтухович был козак и жил з братами своїми Семеном и Филоном в обществі, с которих еден Семен и сотником был любецким и в поход под Чигирином з отцем его, Дмитренковым, ходил в команді сотника любецкого Ивана Решутка.

Семен Крупеник сказал: истцов де отец здравле жил в обществі з родными братами Семеном и Филоном. Были они казаками за сотничества Колоса (?), а полковничества Борковского и ходил де его, Лесков, брат в походи з дядею их Мартиненком Семеном, а потом и сам он, Семен, з ним, Леонтием, в Золотоноші в поході хоружим был же, а как де зубожал, то оставили козачую службу.

Леонтий Бобровник сказал: истцов де отец здравле жил в обществі з родными братами Семеном и Филоном. Были они казаками за сотничества Колоса, а полковничества Борковского и ходил де его, Лесков, брат Григорий в походи з дядею их Мартиненком Семеном, а потом и сам он, Семен, з ним, Леонтием, в Золотоноші в поході хоружим был же, а как де зубожал, то оставили козачую службу.

Да в полковой черниговской канцелярії з ревизіалными книгами справка подписана, они: Мартиненки Стефан 1702 году, а Стефан и Сидор 723, 726 годов написани посполитими. При више писанном же Савича следствии приложили копії даних (...)* Мартиненком кріпости, которіе значат именно:

Привилей короля польского Жикгмонта Третьего в року 1598 місяца марта 10 д., данной боярину любецкому Михайлу Михайловичу на землю, прозиваемую Малиховскую з пашнею Сарховою. Да купчие следующие две неурядовие: 1. 1700 году мая 25 по па пречиского любецкого Ерофея Ивановича на проданое им, попом Аврааму Нечипоровичу, мещанину любецкому, поле, прозиваемое Піща. 2. 1718 году февраля 20 Марии Григориевни Прунковни на огород Стефану Мартиненку, куплений ей отцем од Мотелюшки. А другие две на уряді любецком сотеном и посполитом писание. И просил о том в генеральной канцелярии рассмотрения и определения.

И по тому его челобытию от енеральной войсковой канцелярии того ж году февраля 16 д. посланым в полковую черниговскую канцелярию з сообщением той челобытной указом: велено учинить следствие и решение в силі указов и прав в присудствіи бунчукового товарища Рашевского. И в той полковой канцелярии по оному челобытию учинено определение, понеже де клятвенной присяги старожолов не явилось и следовано о Стефану и Сидору Мартиненку ж, а челобытною де была оного Сидора. Для того приговорено о присилки показанных в ділі свидетелей для приводу на их показаніи, ежели не присягали, к присяги, о взятіи в тамошних любецких старинных священников сказок, не приводил ли кто з них по означенному ділу тих свидетелей к присяги, також о учиненіи справки не иміється ль в сотенном любецком правленіи клятвенного тих свидетелей обіщанита (?), також челобытно другой исковой о тих челобытчиков о казачестві и о присилки о том репорта послать в сотенное любецкое правление указ. Також и к Звонкевичу против того о присилки отвѣта указ послать же.

Почему з сотенного любецкого правления репорт мая 27 д. присланим в полковую канцелярию объявлено: више писание де свидетелі всі померли. Указа же и челобытной исковой от Стефана Мартиненка и общей от них Мартиненков в сотенном любецком правленіи нѣтъ, а чи була подана, того по протокольним записам нема. А «сказка» священника любецкого «Григория Елисеева» така: свідків по цій справі до присяги він не приводив, а хто приводив – невідомо.

У рапорті Звонкевича говориться, що він і сотник Савич слідства про самих Мартиненків не проводили.

18.07.1748 р. в чолобитній Йова Сохоцького написано: чолобитної його батька «в иску козачества поданой при ділі не иміється и уповае де он яко некоторий повірений Полуботков з діла винял», бо у 1745 р. ту справу економ Полуботка «Петро Григориевич» «с полковой канцелярии тайно» вилучив. Про це йому сказав повірений Полуботка «Антон Тиховский при осавулі сотенному синявскому Ивана Кобеляку». А в «сказки» Кобеляка написано, що в бутність його в Чернігові «бывший Полуботков повірений Антон Тиховский говорил Иову Сохоцкому яко діло его, Сохоцкого, заводное з Полуботком за нѣкийсь спор». 1746 р. при «доношении от сотенного синявского правления» написано, що Тиховський бачив в домі чернігівського полкового канцеляриста Петра Григорієвича на полиці слідство про козацтво Стефана Мартиненка, яке проводив значковий товариш Яків Кохановський й Тихоній Костянтинович. Через це вирішено взяти «сказку» у чернігівського городничого Григорієвича, але така «сказка» не була взята і в справі її нема. 17.07.1749 р. Семен Полуботок в генеральному суді апеляцію на полкове рішення написав, що містечко Любеч з усіма прилеглими угіддями затверджено царськими грамотами його діду Полуботку. Сидір Мартиненко став «мужиком со всім его родом» з грунтами його предкам. В 1723 р. чернігівська полкова канцелярія «оприділили учинит сотнику любецкому Савичу да значковому товарищу Василю Звонкевичу, коїми так предки его, Полуботька, як и он сам иміет приказные ссори», і тому підібрав підозрілих чотирьох свідків: «двох престарелых и зовсім изумленных, а двоих пьяниц и подозрительных в воровстві», їх допитували без присяги.

Того ж году 3 листопада у генеральному суді вирішено: провести слідство щодо Стефана й Сидора Мартиненків.

«Сказка» любецкого священника: він не приводив до присяги Мартиненків, а хто це робив, не знає.

Чолобитна 18.07.1748 р. Йова Сохоцького: чолобитної його батька в справі

Мартиненків нема, думає, що повірений Полуботка витягнув її із справи, оскільки в 1745 р. економ Полуботка Петро Григорович таємно виніс її з полкової канцелярії. Про це сказав йому колишній повірений Полуботка Антон Тиховський в присутності синівського сотника Івана Кобеляка. У доданій «сказці» останнього це підтверджено. «Сказка» Антона Тиховського: в 1746 р. він бачив у будинку Григоровича справу про козацтво Стефана Мартиненка. Слідства Кохановського й Костянтиновича у справі немає.

Допит (без присяги) свідків козаків Любецької сотні: Олексія Лопатки, Леська Бобровника, Семена Дмитренка й Семена Крупеника. Свідчать різне, зокрема Лопатка, що про козацтво Стефана й Сидора Мартиненків чув від свого батька. Дмитренко про їхнього діда не знає, а про батька сказав, що він був козаком, але в яких походах і командах був, не сказав. Крупеник не знає про їхніх діда, батька й дядьків. Але все свідки сказали, що Сидір і Стефан Мартиненки «до полковництва Полуботкового були в міщанском званні і за бытности гетмана змінника Мазепи давали до двора гетманского чинш, за полковничества ж Полуботкового подвергнени в подданство, на грунтах же живут дідовских». 15.05.1738 р. Дмитренко й Бобровник показали, що батько Мартиненків був козаком і мав «прозвание Евтухович», а що самі брати Мартиненки були міщанами при полковництві Полуботка, того не сказали.

Свідчення першого й другого допитів різняться. Мартиненки ще у 1702 р. записані мужиками, свідки свідчили без присяги, свідчення розходяться, Сидір Мартиненко сказав, що живе на козацьких грунтах, однак не вказав, що вони куплені чи зайняті, привілей же даний якомусь «Михиевичу, а купчие от попа Аврааму Нечипоровичу, а не Мартиненкам».

Свідчення Лопатки: Семен Сохоцький (дід Мартиненків) «будучи наказним любецким сотником, был з отцем его, Дмитренковым, в походах чигиринских». Свідчення Крупеника такі самі. Сохоцькі по прадіду Євтуху «прозвание Евтуховичи».

Наводяться дані про походження земель Мартиненків-Сохоцьких-Євтуховичів. Любецький козак Абакум Чистик дав уступний лист від 18.07.1675 р. Семену Євтуховичу, любецькому хорунжому, на пляц дворовий на поселення, який знаходиться в Любечі на Подолі і куплений у Івана Плиски. (Копію документа зняли 2.12.1751 р., а оригінал повернули Сохоцькому). З інших документів видно, що «за Польской держави міщане любецкие ни в чиём владініх не біли, то де на то явствует з виписі з книг земских вичистих повіту Речецкого року 1635 октября 5, боярам и міщанам любецким» на звільнення їх від мита, привілеїв королів Сигізмунда-Августа і Владислава IV, універсалу гетьмана Мазепи від 31.10.1698 р., даний любецьким отаману і війту, яким звільняє їх від всіх повинностей і «работизн гетманских, но только на его гетмана давали 10 рублей и сто возов сіна». Але Полуботок, отримавши Любеч, козаків Сохоцьких обернув у своїх підданих і в ревізії 1702 р. їх записали мужиками. Привілей Сигізмунда III Михайлу Михієвичу на землю Маліковську и пашню Сарховську дістався спадкоємцю – Степану Михієвичу «Татарину, козаку любецькому», котрий показаний козаком у компюті 1713 р. «А по нем брата его родного Захария от жени Елени Татариных, дочерям ея Марині Молотисі, Ксеніі Бубелниці, а от мужей оних Молота и Бубелника, тот привиліий отцу их Сохоцких при куплі им прописаного грунту дан». Друга купча: Василь Оникиєвич Кавирач «козак, а не войт любецкий» продав любецькому отаману Гришку Шутенку «пляц з будинком і сіножатю. Що він був козаком, свідчить компют 1690 р. Третя купча: чернігівський міщанин Костянтин продав Сохоцькому (батьку) город з садом. Четверта купча: козак Михайло Листовенко продав Сидору Сохоцькому сіножать, яку купив у любецької міщанки Остапичихи, однак чоловіка останньої написано по давніх кріпостях козаком. Вона була раніше куплена у любецького козака Якова Мостового. Діти Остапихи, «зшедши з Любыча, были міщанами в Чернігові», але володіли з Чернігова своїми любецькими добрими. П'ята купча від Стефана Авраамовича дана Сидору Сохоцькому на грунт Піща попівський любецького священика «Иерофея Иванова». У 1744 р. Полуботок самовільно на їхній хутір, який стояв «в лузі», нагнав «стадо лошадей

и стравил сіна до 50 воз и людей его, попалили в хатах лави, полиці побыли печи и окна», потім нагнав своїх людей на їхню сіножать і сіно «гвалтом забрав» і їхню ниву біля любецького монастиря поорав і засіяв.

Справа розглядалася в чернігівській полковій канцелярії «за писара...Яков Заляховский да другий канцелярист Евфим Данилевский».

Справа про козацтво Мартиненків затяглася, її вирішувало нове слідство, яке проводили наказний любецький сотник Тихон Константинович та значковий товариш Звонкевич щодо аналогічних справ жителів с. Красковки Андрія Галника, Микити Хроленка та жителя Любеча Трохима Бубельника.

(НБУВ. – ІР. – Ф. VIII. – № 1731. – Оригінал).

№ 5

1762, березня 23(12). – Глухів. – Розписка Михайла Шалуті.

Розписка «уродженця польської нації» Михайла Шалуті про дворічне перебування на роботі у 12.03.1762 р.

Шалута був у глухівській сотенній канцелярії під караулом по претензії півчого Стефана Сkochинського, що служив гетьману Розумовського. Це ув'язнення було викликано тим, що Шалута вкрав у Сkochинського гроші та ін. (всього на суму 5 рублів). Не маючи чим сплатити за вкрадене, він впросив військового товариша Василя Івановича Романовського сплатити за себе. Останній же за це мав 2 роки служити робітником в домі Романовського і виплачувати річно по 2, 5 рублі, а одяг йому мав забезпечити Романовський. Шалута зобов'язувався поводитися «честно и постоянно, не пиянствуя и ничего не ворую и не чиня прежде урочного времени побегу». Якщо ж Шалута порушить слово, то Романовський може покарати його на свій розсуд.

(ЦДІАУК. – Ф. 64. – Оп. 1. – № 1165. – Оригінал).

№ 6

1768, лютий–березень. – Із справи про будівництво церкви в с. Туліголов.

№ 1

1768, лютий. – Глухів. – Ордер глухівському сотенному правлінню.

Тулиголовський курінний отаман Федір Головня і козаки представили мені «допущение» про будівництво церкви. В зв'язку з цим існує потреба у возах для перевезення дерев й дерну, караул.

№ 2

1768, лютого 29 (19). – «Доношение» до правителя Малоросійської колегії графа П. О. Румянцева.

1

Ми подали «доношение» єпископу чернігівському і новгород-сіверському Кирилу Лящевському з проханням збудувати другу церкву в с. Тулиголовому (в ім'я Преображення Господня) і отримали від нього універсал, який дозволяє це робити.

2

Для будівництва вже приготоване дерево в тулиголовських лісах, але треба вози, щоб його вивезти, й караул.

№ 3

1768, лютий. – Універсал чернігівського і новгород-сіверського єпископа Кирила Лящевського.

Згадує про «доношение» тулиголовців, про тулиголовського священника Григорія Зозулю, який тут служить «на половинной части парохии» і понад 3 версти відділяє парафіян від Свято-Успенської церкви, тому є необхідність у другій церкві.

(ЦДІАУК. – Ф. 763. – Оп. 1. – № 294. – Оригінал).

№ 7

1778 р. – «Клировые ведомости» церков Київської митрополії.

В Глухівському повіті нараховується 58 церков.

В Глухівському повіті в селі Білокопитовому є церква св. архангела Михаїла, священник якої о. Василь Котляревський помер у 1773 р. Тому звелено виконувати обов'язки покійного священнику того ж села Благовіщенської церкви о. Василю Михайловському. У покійного священника залишилося три сини: Федір (24 років), Іван (20 років), Євдоким (17 років), які навчалися тільки «русской грамоте». Федір служить наглядачем маєтності Василя Кочубея, має дружину і сина Микифора (3 роки); Євдоким є при земському суді в Золотоноші. При церкві св. Михаїла служить паламар Прокіп Кондратов (38 років), який має двох синів Трохима (19 років) і Силу (4 роки).

Священник Свято-Покровської церкви Василь Язловський помер в 1777 р. і тому повелено виконувати обов'язки покійного слоутському священнику Данилу Остелецькому.

(ЦДІАУК.–Ф.127.–Оп.1009.–№ 4.– Арк.6, 17.– Оригінал).

Додаток № 1

№ 1

1604, грудня 2. – Під Новгород-Сіверським. – Лист невідомого до невідомого про взяття Лжедимитрієм I Новгорода-Сіверського.

„De data pod Nowogrodkiem d. 2 decembris 1604.

Oznajmилем z Czernihowa to, co się z nami działo do dnia 14 novembra. Stąd obrócił się carewicz jego mśc z wojskiem swym do Nowogródka Siewierskiego, pod który przychodząc dnia 21 novembra, dowiedzieliśmy się o świeżym przybyciu kochanków Borysowych wojewód dwu z strzelcami moskiwskimi, których przed tym za tatarsy było udano. Którzy zaraz przed przyjściem naszym do zamku przybywszy, przedmieście i miasto spaliwszy, na zamki się z sobie dufałymi zawarł. A mieszczany z czernią tamże w zamku, strażą oparzywszy, w ciasnych miejscach pozamykali i ich przy przystępowaniu wojska nieprzyjacielskie się nam stawili, obesławszy ich, aby takowego przedsięwzięcia zaniechali, na które iż nie dbali, zgotowawszy szanc z strzelbą się też swą czuwać poczeliśmy, jakoż mając wiadomość, którzy się od nich przedawają, że чернь w zamku utęskniona życliwością swej przeciwko carewiczowi jego mści się zywала, chcąc ich za przestraszeniem jakim do rozruchu przywieść, poczyniwszy szaniec i strzelbę wypuściwszy, ludzie naszy się pod zamek śpieszyli. Toż d. 28, to jest z soboty na niedzielę wierzbową, kusać się o zapalenie zamku, cała noc się strzelali, do czego się i jazdy niemało śpieszyło. Wszakże w tym dwa tu kroc z sobą strzelaniu i z temi co zapalać się kusili nie zginęło ludzi carowicza jego mści człowieka z dziesiątek, a rannych od postrzałów zostało kilkanaście. Tegoż dnia przybiegło moskwy kilkanaście koni z zamku i miasta Putiwła, ziemie Siewierskiej przedniego, skąd do siedmi tysięcy do boju godnego, znać dowiedziawszy o przybyciu carowiczowych jego mści z wojewód trzech dwóch przeciwnych, z których jeden jest senator i kochanek wielki Borysów, carowiczowi jego mści pojмавszy z oddaniem poddaństwa się powiedzieli i nazajutrz przy kilkaset człowieka do carowicza jego mści związawszy, odesłali i oddali. Zaczyn zaraz przez osoby deputowane pewne to deputowane zamek jest odebrany i przysięga od nich wysłuchana. Cіz d. 29 postrzegszy 200 strzelców przednich od Borysa z Moskwy na pomoc jem posłanych, zaskoczyli i wszystkich pojмавszy, carowicza jego mśc urzędników do widzenia tamże w Putiwlu oddali. Ta moskwa, którycheśmy z innych zamków w Czerniejowie zastali, pod inne zamki i pod Starodub jeczali, aby ich do oddania poddaństwa carewiczowi jego mści przywodzili. A my też tem czasem pod Nowogródkiem na strzelbę z Putiwła oczekiwali, o który carewicz jego mśc po kilku dniach kusić chce i poki się tu na którąkolwiek stronę nie rozprawimy, o postępku dalszym carowicza j. m. przedsięwzięciu oznajmić nie mogą. Tego jednak postaram com przed tym pisał, że dla utęsknienia wojska teo przez pieniądze, których tyss(?) już poniekąd zima sama utrapiła. Ja się obawiam, że przez posiłki i ratunku państwo k. j. m. ta rzecz choc za taka szczęśliwym początkiem nie będzie mogła wziąć końca porządanego i tak szczęśliwego, jako sobie tuszimy. A jest czas po temu, bo nie tylko języków i szpiegów, ale i z listów Borysowych, których dostawamy, dostateczną

wiadomość mamy, że bardzo słabo siedzi, wojska żadnego niema, nawet te tu zamki swemi poddanemi strzelcami umacnia, których jednak liczba niewielka, bo ich po zamkach po 200 tylko rozdzielono, z których to i do Putiwla 200 było posłano i tak tego dochodzimy, że w tych samych się nadzieje podłano.

Doniesienie o powodzeniu Dymitra, carewicza w expedycji wojennej przeciwko Borysowi i o poddawaniu się zamków i obywateli moskiewskich nowemu caru 1604 2.12».

* * *

Під Новгородком дня 2 грудня 1604.

Я повідомив з Чернігова те, що з нами було до 14 листопада. Звідти (з *Чернігова. – Ю.М., І.Т.*) звернувся царевич й.м. з військом до Новгородка Сіверського, під який підходячи 21 листопада, ми дізналися про недавнє прибуття улюбленців Борисових (*Годунова. – Ю.М., І.Т.*), двох воєвод з московськими стрільцями, котрих перед цим було видавано за татар. Ці воєводи якраз перед нашим приходом прибувши до замку, спалили передмістя й місто Новгород, а з вірними собі засіли в замку. Міщан же із черню там же в замку зачинили в тісних місцях і поставили сторожу. А оскільки вони (*московські війська. – Ю.М., І.Т.*) на приступі вороже ставилися до нас, то ми послали до них з тим, щоб вони припинили такі дії. Оскільки вони проігнорували нашу пропозицію, ми зробили шанець і почали чекати їх із вогнепальною зброєю. Ми мали відомості від перебіжчиків з їхнього боку, що чернь, стиснена в замку, зичлива щодо царевича його мості. Прагнучи якимось страхом привести їх до бунту, наші люди з шанцю дали залп і поспішили до замку. 28 числа, тобто з суботи на вербну (!) неділю, прагнучи запалити замок, цілу ніч стріляли, до чого поспішило і чимало кінноти. Двічі перестрілювалися, а з тих, що прагнули запалити замок, загинуло десять душ з війська царевича його мості, а поранених було понад десяток. У цей же день перебігло з замку понад десять кінних і з Путивля, головного міста Сіверської землі, до семи тисяч війська готового до бою. Вони видно довідалися про прибуття царевича його мості, схопили двох з трьох воєвод, ворожих царевичу, з котрих один є сенатором і великим улюбленцем Бориса, виступили з підданством царевичу його мості. На другий день вони зв'язали їх і кількост вояків відіслали й віддали царевичу його мості. Після цього депутатів особи взяли замок і вислухали присягу від них. 29 числа, побачивши 200 добірних стрільців, яких Борис послав із Москви на допомогу, зненацька напали, взяли всіх у полон і урядникам царевича його мості віддали до в'язниці (?) там же в Путивлі. Ті московіти з інших замків, котрих ми застали в Чернігові, їхали під інші замки і під Стародуб, щоб їх привели до присяги царевичу його мості. А ми в цей час під Новгородком чекали на вогнепальну зброю з Путивля, взяти який царевич його мость хоче через кілька днів. Доки ми тут на якусь сторону не вирушимо, не можу повідомити нічого про подальші дії царевича й.м. Однак постараюся написати те, що й раніше писав: через невдоволення війська через брак грошей, котре (військо) (...) * вже подекуди вразила зима. Я боюся, що через (брак) підмоги і порятунку держава к. й. м. ця справа з таким щасливим початком не буде мати жаданого кінця й такого щасливого, як ми сподіваємося. А є нагода, бо не тільки з «язиків» та шпигунів, але й листів Бориса, котрих дістаємо, маємо достатню відомість, що він дуже слабо сидить, жодного війська не має, навіть ці замки своїми підданими стрільцями зміцнює. Однак їх невелика кількість, бо по замках тільки по 200 розподілено, з котрих і до Путивля було послано 200 й так думаємо, що саме на них покладає надію.

Донесення про успіхи царевича Димитрія у військовій експедиції проти Бориса і про піддання московських замків і жителів новому цареві. 2.12. 1604.

Регести:

№1

1604, лютого 12. – Марков. – Лист Льва Сапіги, канцлера Великого князівства Литовського, до невідомого.

«[...] Пять братів московітів, котрі минулого року рятуючись від тиранства теперішнього московського царя, покинули вітчизну і своє добре майно, виїхали на милість короля його мості. Тут бідолахи туляться з жінками і дітьми по чужих кутках, не маючи де прихилити свої голови». З королівської милості їм приділено 1000 злотих річно.

(Бібліотека Чарторийських. – Відділ рукописів (далі – ВР). – № 354. – С. 38. – Тогочасна копія).

№2

1604, лютого 28. – Краків. – Лист Петра Гембіцького, краківського архієпископа, до Льва Сапіги, канцлера Великого князівства Литовського.

«[...] Князик, котрий зветься Димитром, сином Івана, має тут скоро бути. Його відсилає князь Адам Вишневецький через брата Костянтина. Що з ним й. к. м. захоче вчинити, ще не можу знати. Про це написані листи до панів рад як коронних, там і литовських, й. к. м. чекає на відповідь».

(Бібліотека Чарторийських. – ВР. – № 362. – С. 120. – Тогочасна копія).

№ 3

1605, квітня 17. – Краків. – Уривок з листа Олександра Сапіги до свого дядька Льва Сапіги, канцлера ВКЛ.

«З Москви теж чути, що нібито йому (Лжедимитрію I. – Ю. М.) вже піддалася Сіверська земля і Смоленськ».

(Бібліотека Чарторийських (Краків). – ВР. – № 351. – Арк. 89. – Оригінал).

В публикации представлены документы гетманов И. Скоропадского, Д. Апостола и других старшин.

Ключевые слова: универсал, письмо, гетман, монастырь.

In publications presented documents of I. Skoropadskyy, D. Apostol, and pette officers.

Keywords: universal, sheet, hetman, monastery.

РОЗВІДКИ

УДК 930.2:94(430) «14/15»

Володимир Дятлов

●

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І РЕФОРМАЦІЯ. ПРОБЛЕМА КОНТИНУЇТЕТУ В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Мета і завдання статті – спробувати з'ясувати роль і місце Реформації XVI століття у модернізації європейської цивілізації. Актуальність її обумовлена насамперед тим, що вчення і реформаційна програма Лютера побудовані на перегляді середньовічної католицької церковності й релігійності, і зазначена проблема безпосередньо пов'язана із взаєминами католицизму і протестантизму в сучасних умовах. Особливого значення вона набуває в світлі 500-літнього ювілею Реформації. У статті проаналізовано основні етапи вивчення і розгляду цієї проблеми в історіографічному дискурсі. Зазначено, що напередодні ювілею спостерігається прагнення лютеранських і католицьких теологів і істориків подолати конфронтаційні моделі історії цієї події. У світлі таких підходів автори наголошують на континуїтеті релігійності Середньовіччя і Реформації, наявності глибоких зв'язків учення Лютера з католицькою традицією.

Ключові слова: Німеччина, Середньовіччя, Реформація, Лютер, католицизм, протестантизм, континуїтет.

Проблема континуїтету і дисконтинуїтету Реформації і Середньовіччя набула особливої актуальності напередодні 500-річного ювілею цієї події. Сама постановка питання не є оригінальною – вона завжди була присутня у фундаментальних і спеціальних працях з історії даного періоду, неодноразово ставала предметом гострих дискусій. Чому в канун ювілею вона привертає таку посилену увагу? Які нові оцінки, погляди і підходи простежуються у її вирішенні і наскільки вони впливають на визначення місця і ролі Реформації в історії Європи? Насамперед зазначимо, що вчення і реформаційна програма Лютера побудовані на перегляді середньовічної католицької церковності й релігійності, і в такому разі поставлена проблема безпосередньо пов'язана із взаєминами католицизму і протестантизму не лише в минулому, а й в сучасних умовах. У пошуках відповідей на поставлені питання у статті здійснена спроба проаналізувати ключові моменти у багатому історіографічному дискурсі даної проблеми.

Найбільшої популярності в історичній науці набула думка про те, що Реформація була викликана глибокою кризою Середньовіччя (феодалізму) і католицької Церкви і поклала початок тривалого процесу модернізації Європи, створення сучасного суспільства з високоефективною ринковою економікою, демократичним устроєм, розгалуженою системою соціального захисту. Витоки даної концепції сягають ранньої протестантської історіографії, яка наголошувала на її прогресивній ролі у світовій історії. У своїй багатотомній «Історії Німеччини в епоху Реформації» (1839 – 1847)

© Дятлов Володимир Олександрович – доктор історичних наук, професор, перший проректор Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Леопольд фон Ранке намагався показати єдність реформаційного руху, основні параметри і контури якого були окреслені Лютером. Своїм наративом, вмінням створити цілісну історичну картину історик надовго визначив концептуальні підходи до історії цієї події.

На початку XX століття нове дихання ідеї прогресивності Реформації, її головної ролі у формуванні модерного світу надав відомий історик Ернст Трельч своєю статтею про значення протестантизму для розвитку сучасного світу, якою розпочинався перший том нової, третьої серії «Історичного журналу» (1906). Історик наголошував на тому, що модерна культура, основу якої становлять свобода, індивідуалізм, права людини, свобода совісті, толерантність, сформувались під впливом Реформації і протестантизму. На його думку, Реформація відіграла важливішу роль у перетворенні світу, ніж Французька революція¹. Е. Трельч, як і його попередники з протестантського табору, робили наголос на принципових відмінностях між католицизмом і лютеранством, між середньовічним і модерним суспільно-політичним та економічним устроєм.

Теза про вирішальну роль Реформації у руйнації Середньовіччя і становленні Модерну знайшла своє підтвердження в академічних дослідженнях у істориків, які розглядали її як революцію, «рання буржуазна» (марксистська концепція), «революція «простого народу» (соціальні моделі). Схема: «Середньовіччя (феодалізм, католицизм) – Реформація – Новий час (капіталізм, протестантизм)» доволі міцно утвердилась в історичній літературі. Такі «секуляризовані» концепції, які в даній статті автор не ставить за мету розглядати, посилювали протестантську легенду про вирішальну роль Реформації у формуванні модерного світу.

Опонентами вище названих концептуальних підходів виступали католицькі історики, які категорично заперечували тезу про загальну суспільно-політичну кризу і кризу католицької Церкви напередодні Реформації. Цілком логічним був їхній висновок про негативну роль цієї події, яка призвела до розколу християнства. Дана історіографічна традиція розвивалась паралельно з протестантською, однак її доводи мало впливали на позиції опонентів. Навіть фундаментальне багатомне дослідження Йоганна Янсена про культурний, соціально-економічний і релігійно-політичний розвиток Німеччини в епоху пізнього Середньовіччя та Реформації, яке побачило світ одразу за роботою Л. Ранке, мало що змінило в поглядах протестантських істориків. На основі широкого історичного матеріалу Й. Янсен обстоював тезу про католицький ренесанс напередодні Реформації, прояви якого він вбачав у поширенні і піднесенні масової побожності й благочестя віруючих. Реформація в такому баченні зображалась як трагедія західного християнства, викликана вченням і діяльністю Лютера та його послідовників. Основна думка автора зводилась до того, що Лютер завдав непоправної шкоди цьому процесу, порушив послідовний розвиток щирої релігійності народу і спровокував серію революцій².

Багатий історичний матеріал, зібраний і залучений Й. Ясеном для підтвердження розквіту католицького благочестя і релігійності в епоху пізнього Середньовіччя, знайшов принципово інше тлумачення з боку протестантських авторів. Відомий історик Фрідріх Бецольд вважав, що така форма релігійності була найпритаманніша «простому народу», в той час як інтелектуальна і політична еліта ставились критично до неї. На відміну від Й. Янсена, він акцентував увагу на антиклерикальному потенціалі народної релігійності, який пізніше буде використаний реформаторами³. Своїм тлумаченням феномену масової побожності він, по суті, відвів удар Й. Ясена проти протестантської класичної схеми декадансу католицизму і феодалізму в епоху пізнього Середньовіччя. Натомість роботи Ф. Бецольда іншим способом підтверджували тезу про піднесення, а не кризу католицизму на зламі п'ятнадцятого і шістнадцятого століть.

Вектор досліджень у протестантській традиції першої половини XX століття був спрямований головним чином на пошук соціальних, політичних і релігійних протиріч, які трактувались як ознаки глибокої кризи суспільства, наслідком якої стала Реформація. Католицькі історики, навпроти, продовжували наполегливо доводити, що

Реформація – справа «розкольника» Лютера, який своїм ученням ввів суспільство в оману. Нову серію аргументів почали шукати у психологічному аналізі, у світлі якого реформатора зображували як людину з низкою психічних відхилень та комплексів, а не «герольдом істини». Автори найфундаментальніших досліджень Генріх Деніфле⁴ і Гартман Грізар⁵ у різних сферах, перший у догматиці, другий у психолого-історичному аналізі, обстоювали тезу, про те, що папська Церква в епоху пізнього Середньовіччя забезпечувала запиту пастви, здатна була здійснювати помірковані реформи, які б не руйнували і не розколювали християнство подібно «єретику і віровідступнику Лютеру». Обидва автори намагалися підтвердити концепцію Й. Янсена новими аргументами й посилили негативне ставлення до Лютера і Реформації. Незважаючи на конфесійну упередженість, ретельне і глибоке дослідження середньовічної догматики Г. Деніфле показало її принципові відмінності від реформаційних доктрин і тим самим додало аргументів про важливу роль Реформації у формуванні підвалин модерної релігійної культури. Значною мірою посилення конфронтаційного характеру історико-теологічного дискурсу підігрівалось соціально-політичним протистоянням, глибокими кризами і конфліктами першої половини XX століття, в епіцентрі яких опинилася Німеччина.

Неприхований упереджений догматично-конфронтаційний підхід до вивчення історії Реформації мав небезпеку призвести обидві сторони до абсурдних тверджень й викликати, попри ретельність аналізу джерел, недовіру до такого роду літератури. Прорив у католицькій історіографії Реформації здійснив історик Йозеф Лортц, який виступив як проти протестантської ідеалізації «релігійного генія Лютера», так і проти католицької версії про благополучне становище папської Церкви, яке зруйнувала Реформація. На широкому історичному матеріалі він показав наявність численних негараздів у пізньому середньовічному католицизмі, релігійну безпорадність, зловживання вищих ієрархів, їхню нездатність до проведення реформ. «Церковна революція», на його думку, стала логічним наслідком такої ситуації, а реформаційний рух призвів до трагічного розриву з релігійно-церковною традицією Середньовіччя. Своїм твердженням про те, що «Лютер відмежувався від того католицизму, який, по суті, не був католицьким», історик дав зрозуміти, що ідеї Лютера були продовженням середньовічної церковної традиції⁶.

Після Другої світової війни в німецькій історіографії починається помітний тренд до пом'якшення конфронтаційних моделей історії Реформації і Контрреформації. Перегляд моделі «Реформація – Контрреформація» розпочав католицький історик Губерт Єдін. Своїм нарисом «Католицька Реформація або Контрреформація», оприлюдненому в 1946 році, він наголошував на позитивному значенні понять «католицька Реформа» і «євангелічна Реформація», чим суттєво змінив уявлення про церковні перетворення в Європі в період раннього Нового часу⁷. Концепція Г. Єдіна сприяла пом'якшенню одвічного антагонізму між католиками і протестантами⁸. На початку 60-х років нові дослідження Г. Єдіна⁹ і поява четвертого видання книги Й. Лортца «Реформації в Німеччині» співпали в часі з початком понтифікату папи Йоганна XXIII і появою «Декрету про єкуменізм», в якому визнавалась провина обох сторін у церковному розколі часів Реформації і Контрреформації. Фактично, це означало визнання правоти позиції Й. Лортца, який свого часу чітко зазначив: «Реформація є католицькою справою в тому сенсі що вона була викликана католицькими причинами і провинами, які слід визнати і «залучити лютерівське багатство до католицької Церкви»¹⁰.

З боку протестантських істориків рух на зближення концептуальних підходів до історії Реформації і католицької Реформи був не менш помітним. У центрі уваги при цьому постала проблема кризи Церкви і суспільства пізнього Середньовіччя. Бернд Меллер, історик і теолог протестантського напрямку, в своєму дослідженні не лише погодився з твердженням про феномен масової побожності і зростання могутності папської Церкви напередодні Реформації, а й поставив під сумнів концепцію загальної кризи. Стаття про масову побожність і благочестя на зламі XV – XVI століть, опублікована у 1965 році в «Архіві історії Реформації», стала справжньою сенсацією¹¹.

Історик визнав, що без урахування феномену піднесення католицького благочестя та побожності в епоху пізнього Середньовіччя не можна зрозуміти успіх Лютера. Не випадковим, на його думку, є також те, що Реформація виникла у Німеччині, саме там, де збереглося найбільш середньовічне ставлення до віри і релігії, а не, наприклад, у Франції¹². П'ятнадцяте століття Б. Меллер назвав найпобожнішим за всі часи існування католицької Церкви, а «народ», як ніколи до цього був не лише учасником, а й активним суб'єктом релігійно-церковного життя¹³. Ще раніше таке спостереження висловив французький історик Люсьєн Февр, за словами якого, у Франції напередодні Реформації «не тільки не залишалася незмінною відданість старовинним віруванням, але й до традиційного благочестя вдавалися з особливим завзяттям»¹⁴. Підйом релігійного благочестя і побожності напередодні Реформації – явище загальноєвропейське, в першу чергу в тих країнах, де відбудеться Реформація. Л. Февр розглядав такий радикальний розрив Реформації з католицьким благочестям в контексті парадоксальності історичного процесу, відсутності в ньому логічно-детермінованого розвитку подій. Б. Меллер, на відміну від своїх попередників, сформулював версію, згідно з якою вчення Лютера та його реформаторська програма народилися не з індивідуального протесту і розриву з середньовічною релігійністю і побожністю, а природнім чином вирости з них.

Дослідник наголошував на тому, що за зовнішніми церковними обрядами, паломництвами, індульгенціями, братствами мали місце релігійний ентузіазм і глибокі внутрішні переживання широких верств суспільства, відірвані від офіційної церковності та вищого кліру, далекого від духовних запитів своєї пастви. Значною мірою такі положення корелюються з висновками нідерландського історика Йоганна Хейзінги, який на основі культурно-історичного аналізу відкрив явище посилення автономності зовнішнього культу, його віддалення від внутрішніх релігійних переживань віруючих в епоху пізнього Середньовіччя¹⁵.

Феномен масової побожності і благочестя Б. Меллер розглядав у загальному історичному контексті й використав його як аргумент проти усталеної на той час в історичній літературі ідеї загальної кризи офіційної Церкви та суспільно-політичної системи за часів пізнього Середньовіччя. На його думку, напередодні Реформації мали місце лише окремі кризові явища: протиріччя між слабкою Імперією та імперськими станами, між церковним благочестям і зловживаннями кліру; занепад політичної могутності окремих міст і зміцнення князівської локальної державності; соціальні протиріччя, викликані розвитком ранніх капіталістичних відносин. Прагнення до перебудови політичних відносин на раціональних засадах, утвердження внутрішнього благочестя і відповідальності людини перед Богом істотно впливали на суспільно-політичну атмосферу того часу¹⁶. Однак всі ці кризові елементи і нові тенденції в Німеччині, на думку історика, були ніяк не меншими, ніж в інших країнах Європи того часу. Висновок Б. Меллера досить категоричний: ідея загальної кризи є штучною конструкцією, створеною істориками методом механічного з'єднання кризових моментів передреформаційної доби. Реформація була продовженням процесів, які розпочалися в попередні десятиліття, за короткий історичний термін вона реалізовувала те, що готувалося різними соціальними, релігійними та політичними силами ще задовго до виступу Лютера. У ній перетиналися задуми церковної reformatio, загальноімперські «реформації», політичні претензії імператора і князів, лицарів, соціально-політичні вимоги бюргерів, селян, нижчих верств.

Концепт загальної кризи історик спростовував головним чином на основі дослідження імперських міст в епоху Реформації, в якому він намагався показати відносну соціально-політичну стабільність у містах, хоча й визнав, що зв'язок релігійних вимог з соціальними і економічними устремліннями бюргерів значною мірою сприяв, а не заважав успіху і перемозі реформаційного руху. Реформаційна проповідь, на його думку, викликала глибоку екзистенціальну зацікавленість бюргерів – релігійні проблеми хвилювали їх не менше, ніж соціальні та політичні перетворення. Однак головний висновок історик формулює в дусі традиційного теологічного підходу: людина XVI століття прагнула перш за все досягти спасіння і не ставила головною

метою політичні та соціальні перетворення. Масове захоплення обрядовістю і культом перетворили їх в самостійний феномен, відірваний від внутрішньої віри, проти якого була спрямована Реформація¹⁷.

У відповідь на статтю Б. Меллера історик Герхард Шебіц спробував довести наявність загальної кризи феодалізму і середньовічної Церкви, що, на його думку, спричинило Реформацію і прискорило перехід до Нового часу¹⁸. Відомий історик і теолог Ганс-Юрген Гертц з принципово інших позицій також наголошував на глибоких соціально-політичних і релігійних протиріччях у суспільстві напередодні Реформації, які Б. Меллер, за його словами, недооцінює у своїх роботах.

Дискусія посилила інтерес до проблеми зв'язку середньовічної релігійності й реформаційного руху і мала наслідком появу серії нових досліджень німецьких істориків, у яких було підтверджено феномен масової побожності і благочестя в епоху пізнього Середньовіччя¹⁹. Музейні виставки на цю тематику, здавалося, остаточно розвіяли скепсис опонентів католицького ренесансу. Особливо красномовною була експозиція і каталог виставки з історії благочестя в землях Середньої Німеччини, колиски Реформації. Категоричний висновок учасників проекту про те, що в епоху пізнього Середньовіччя не було ні громадської, ні церковної, ні релігійної кризи²⁰, ще більш гостро поставив питання: чому ж в такому випадку сталася Реформація?

Протиріччя між зовнішнім культом і внутрішніми релігійними почуттями та переживаннями людей пізнього Середньовіччя лише частково можуть пояснити витоки Реформації. Один із провідних істориків і теологів Бернд Хамм у пошуках континуїтету і дисконтинуїтету пізнього Середньовіччя і Реформації сформулював концепцію загального «нормативного центрування суспільства на основі релігії»²¹. На його думку, напередодні Реформації в німецькому суспільстві посилюються плуралізм, індивідуалізм, загострення конфліктів, утрата авторитету церковних інституцій, окреслюються головні лінії майбутніх перетворень. Реформація акумулювала це різноманіття і спрямувала зусилля на приведення всіх сфер життя суспільства у відповідність з нормами і цінностями Святого Письма. Політичні та соціальні відносини не розглядалися поза релігійним контекстом, а вчення Лютера про два царства і два правління, світське і духовне, в реальній практиці не дотримувалося. Звернення до Святого Письма як до нормативного тексту призводило до переплетення світського і релігійного компонентів до такої міри, що їх важко розмежувати. Прикладом цього може бути процес перетворення церковнослужителів у мирян і, навпаки, мирян у кліриків²². Визначення провідної ролі Святого Письма забезпечило глибокий зв'язок релігійності пізнього Середньовіччя і раннього Модерну.

Найпоследовніше тезу про традиціоналізм реформаційної програми Лютера обстоював у свої працях Хайко Оберман, який наголошував на тому, що вона була продовженням попередніх пізньосередньовічних ідей і у багатьох положеннях мала консервативний характер. Модернізацію, утвердження нових цінностей та відносин у суспільстві історик пов'язував з «другою Реформацією» Кальвіна²³.

Проблема континуїтету Реформації і Середньовіччя виявилася в центрі уваги учасників спеціального симпозіуму²⁴. Більшість його учасників указували на її глибокий зв'язок з релігійними процесами, які відбувалися на рубежі XV – XVI ст. Організатором симпозіуму і послідовним захисником ідеї про наступність пізньої середньовічної релігійної традиції і реформаційних новацій виступив Б. Меллер. Історик помітно розширив свою аргументацію і продовжував наполягати на тому, що Реформація була найтіснішим чином пов'язана з релігійним світоглядом і практикою, які сформувалися за часів пізнього Середньовіччя. За його словами, навіть рішуча відмова реформаторів від чернецтва означала не що інше, як поширення його аскези та етики життя на світські відносини. До того ж більшість реформаторів походили з чернечого середовища, а у своїй «динамічній утопії» рання Реформація була «новим чернецтвом»²⁵.

Учасники дискусії, навіть ті, які схильні були підкреслювати новаторський, прогресивний характер Реформації, погодилися з тим, що ранній протестантизм у своїй соціальній і моральній доктрині представляв собою «нову патріархальність». Гайнц

Шиллінг у пошуках відповіді на питання про те, чи була Реформація переломом або ж піковим моментом у тривалому процесі пізньосередньовічних реформ, спробував знайти найкомпроміснішу формулу континуїтету²⁶. На його думку, Реформація виступає в якості перехідного періоду між «згустком пізнього Середньовіччя і ранньомодерною церковністю і державністю, становлення яких відбувалось під знаком конфесіоналізації». Розглядаючи Реформацію як тривалий процес реформ, історик усе ж схильний акцентувати увагу на її новаторському векторі²⁷. На його думку, Реформація і конфесіоналізація виступають як єдиний процес глибоких змін у релігійно-церковному та соціально-політичному житті. У часовому вимірі вони становлять єдину «конфесійну епоху», органічною частиною якої, як це не парадоксально, слід вважати також «католицький ренесанс» напередодні Реформації.

Посилення екуменічного руху, пошуки зближення Римо-Католицької Церкви і Євангелічної Церкви Німеччини напередодні 500-річного ювілею стають все більш помітними, що далось взнаки на концептуальних підходах нової генерації протестантських істориків і теологів, які категоричніше почали обстоювати тезу про глибокі зв'язки між Середньовіччям і раннім Модерном.

Учень Б. Меллера, відомий історик, теолог і діяч Євангеліської Церкви Німеччини Томас Кауфман сформулював тезу про подолання «важкого тягаря Реформації» у розколі християнства. Характерним для концептуальних підходів дослідника є фокусування уваги на ранній Реформації, її континуїтету і дисконтинуїтету з пізнім Середньовіччям. Він зберігає традиційний інтерес до особистості Лютера як центральної постаті європейської Реформації, досить детально показує, яким чином теологічні ідеї реформатора стають ядром нового дискурсу, який продукував нові політико-правові уявлення і перетворення. Історик визначає реформаторську теологію та релігійні нововведення як центральний момент розвитку і модернізації суспільства²⁸. Проблема новаторства Реформації Т. Кауфман вирішує на основі принципу «контекстуальності ранньої Реформації» й у такий спосіб намагається показати єдність і розмаїття реформаційного дискурсу. Вчення Лютера використовувалось різними «акторами» відповідно до своїх інтересів і задумів, в залежності від ситуації, що складалася в ході реформаційної драми. Гнучка модель «контекстуальності», з одного боку, давала можливість показати глибокий зв'язок ранньої Реформації із релігійністю пізнього Середньовіччя, на чому наполягав Б. Меллер, а з іншого – підкреслити її модернізаційний вектор.

На відміну від компромісної позиції Т. Кауфмана, протестантський історик і теолог Фолькар Леппін виступає найпослідовнішим захисником ідеї континуїтету Середньовіччя і ранньої Реформації. На його думку, слід розрізняти «реальну» Реформацією і наступні уявлення про неї як про модернізацію і радикальний розрив з середньовічним католицизмом²⁹. Головна теза дослідника: вчення Лютера і рання Реформація були продовженням середньовічного прагнення віруючих до внутрішньої віри, побожності і благочестя, яке за часів пізнього Середньовіччя вступає в гострий конфлікт з офіційною церковністю і формалізованим зовнішнім культом. Центральне місце в його аргументації посідає положення про глибокий зв'язок учення Лютера з середньовічною містикою. Реформація акумулювала в собі багато чого з арсеналу середньовічного католицизму і представляла собою не революційний процес, а тривалу трансформацію³⁰. Історик наполягає на необхідності деконструкції як католицької, так і протестантської історіографічних легенд про Лютера як ворога католицизму і Церкви. Настав час, на його думку, безпосереднього і неупередженого звернення до спадщини та діяльності Лютера в контексті реалій тогочасної дійсності. Спроби історика представити Лютера як компромісну постать у реформуванні середньовічної Церкви мають чітко виражену громадсько-релігійну спрямованість – сприяти подоланню одвічного антагонізму між католицизмом і лютеранством. За визнанням історика, «я переконався в тому, що між даними конфесіями більше спільного, ніж того, що розділяє». Така позиція історика, за його словами, знаходить більше співрозмовників у католицькому середовищі, ніж в євангелічному, чимало представників якого критично ставляться до такого погляду на постать Лютера і ранню Реформацію.

Невдачі і розчарування в пошуках концепції «єдиної» Реформації, наявність численних парадигм, моделей, дискурсів цього феномену призвели до стихійного понятійному плюралізму. Історики вважають за краще говорити все більше не про Реформацію, а про реформації. Таким чином, ставиться під сумнів єдність цього історичного феномену. В історичній і теологічній літературах стали широко використовуватися в якості окремих феноменів поняття «віттенберзька Реформація», «швейцарська Реформація», «радикальна Реформація», «конфесіоналізація», «католицька Реформа», «католицька Реформація», «євангеліська Реформація»³¹. Понятійне багатоголосся обумовлено не тільки теоретико-методологічними пошуками, прагненням підкреслити різноманітність Реформації, наявність у ній різних, часто ворожих один одному течій і напрямів. У даному випадку воно є свідченням скептичного ставлення до концепту «єдино вірної» лютерівської Реформації і визнання цінності всіх реформаційних потоків, які призвели до утвердження протестантизму. Широкий спектр історіографічної палітри дає можливість визначити найпоміркованіші варіанти тогочасних реформаторських проєктів, які сьогодні можуть бути використані як мости для зустрічі і діалогу різних конфесій і подолання 500-річного розколу західних церков. Одним із них є концепція католицької Реформи, яка в період Реформації не знімалась з порядку денного і мала багато впливових прихильників.

Історики довгий час концентрували увагу на з'ясуванні програм, складу учасників реформаційного руху, в той час як «католицький табір» зображувався схематично, як єдине ціле. Внутрішні процеси в католицизмі залишалися на периферії дослідницького інтересу. Новацією останніх десятиліть є звернення істориків і теологів до даної проблематики. Фундаментальні видання католицької публіцистики, документів, поява досліджень, присвячених вивченню життя і діяльності противників Лютера, спростували уявлення про католицький табір як про церковно-релігійний моноліт, показали наявність у ньому впливових церковних і політичних сил, які виступали за глибокі перетворення. Концепція Реформи, поміркованого варіанту оновлення Церкви і суспільства стирає грань між реформаційним і католицьким таборами, показує широку прикордонну смугу між ними. Автори концепції вказують на складний характер відносин між ідеологами Реформи і Реформації, які, попри свою ворожість, не виключали можливості компромісу.

Таким чином, напередодні ювілею вектор вивчення Реформації змінився на перегляд конфронтаційних моделей, у тіні яких залишалися численні точки дотику католицизму і лютеранства, суспільства пізнього Середньовіччя і раннього Модерну. Нові підходи є відповіддю на суспільний запит – об'єднання Європи, інтеграційні процеси, зміна релігійної мапи, поява великого мусульманського анклаву спонукають християнські церкви до зближення і подолання старого протистояння.

Чи можливо сформулювати принципово іншу концепцію Реформації, яка б відображала не лише конфронтацію і розкол, а й широке поле релігійного і соціально-політичного компромісу. Чи не є радикальна зміна історіографічного дискурсу реформаційної тематики кон'юнктурною? Кому довіряти тим, хто стверджував і переконував у тому, що Лютер – ворог католицької Церкви і реформатор, який проклав дорогу до Нового часу, чи тим, хто переконує, що він був щирим католиком, який прагнув реформувати Церкву і ніяким чином не поривав із середньовічними католицькими устоями? Як поєднати такі б здавалось несумісні речі, коли «ворогів Реформації» в новітній літературі починають зображати як ідеологів і лідерів Реформи?

В історичній події, особливо такій масштабній як Реформація, можна знайти все те, що буде відповідати поставленому завданню історичного дослідження. Чи були конфронтація і протистояння за часів Реформації? Безперечно, так. Історіографія попередніх століть витратила чимало зусиль, щоб довести таке твердження. Історичні концепції тієї чи іншої революційної події народжуються як невід'ємна її складова і несуть у собі ідеологічний запал і бажання довести правоту тієї чи іншої сторони. Вони є, таким чином, продовженням попередньої боротьби і тривалий час зберігають у собі інерцію давнього протистояння. Світогляд нових поколінь істориків формується в інших історичних умовах, натомість у ньому залишаються константи, закладені в далекому минулому.

З посиленням європейської інтеграції, прагненням до миру та співробітництва відбувається зміна фокусу дослідження – в полі зору починають перебувати не конфронтація і розкол, спричинений Реформацією, про які за століття написано Монблан літератури, а тогочасний рух за примирення, прагнення до компромісу, намагання різних суспільних сил не допустити «громадянської війни». На узбіччі наукового інтересу тривалий час залишається той факт, що значна частина суспільства посідала спостережливу позицію в релігійному протистоянні, не могла визначитися й готова була прийняти будь-яку систему релігійного і конфесійного устрою, яку запропонують «зверху». Поряд з активними учасниками подій залишалось чимало тих, хто залишався байдужим до «гризні ченців». Вивчення цієї широкої смуги соціальних настроїв, поміркованих проєктів перетворень і подолання розколу, безперечно, може багато в чому змінити уявлення про Реформацію.

Чи можна в такому разі говорити про незалежність і незаангажованість історіографічного дискурсу, здатність дослідників до наукових і неупереджених висновків та положень? Істориків можна дорікати в тому, що вони були учасниками конфесійного протистояння і певним чином «обслуговували» протилежні сторони історичними й теологічними аргументами та доводами. Однак слід зазначити, що науковий дискурс має свою автономію і незалежність від громадської та політичної кон'юнктури. Так, прагнення дослідників вивчати Реформацію під знаком об'єктивності та історизму сприяло подоланню конфронтаційних моделей і поглядів, що далось взнаки на суспільному дискурсі, історичній пам'яті і на конфесійних взаєминах. Слід віддати належне історикам, твори яких не були «актуальними» для свого часу, історикам, які йшли не в ногу з «більшістю» і зустрічали з їхнього боку рішучу критику, – їхні праці, висновки і погляди стають у нагоді в іншому історичному часі.

1. Troeltsch E. Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt // Historische Zeitschrift. – 1906. – Bd. 1. – H. 1. – S. 38 – 39, 57.
2. Janssen J. Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters. Janssen J. Die Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters (8 Bde). – Freiburg, 1878–1894.
3. Bezold F. Die «armen Leute» und die deutsche Lieteratur des späteren Mittelalters // Historische Zeitschrift. – 1879. – Bd. 41. – H. 1. – S. 5 – 7.
4. Denifle H. Luther und Luthertum in der ersten Entwicklung, quellenmässig dargestellt. – Mainz, 1909.
5. Grisar H. Reformatorenbilder. Historische Vorträge über katholische Reformatoren und Martin Luther. – Freiburg im Breisgau, 1883; Grisar H. Luther. 3 Bände. – Freiburg i Br., 1911/12.
6. Lortz J. Die Reformation in Deutschland. 2 Bände. – Freiburg im Br., 1939/40.
7. Jedin H. Katholische Reformation oder Gegenreformation? Ein Versuch zur Klärung der Begriffe nebst einer Jubiläumsbetrachtung über das Trienter Konzil. – Luzern, 1946.
8. Мякшин В.А. Католическая реформа и Контрреформация в понимании Губерта Йедина // Средние века. – 2010. – Вып. 72 (1-2). – С. 267 – 280.
9. Jedin H. Katholische Reform und Gegenreformation // Handbuch der Kirchengeschichte / Hrsg. H. Jedin. – Freiburg, 1967. – Bd. 4/2. – S. 477, 483.
10. Luther in katholischer Sicht gestern und heute // Concilium. 2. – 1966 – S. 233.
11. Moeller B. Frömmigkeit in Deutschland um 1500 // Archiv für die Reformationsgeschichte. – 1965. – Bd. 56. – S. 5-31; Moeller B. Was wurde in der Frühzeit der Reformation in den deutschen Städten gepredigt? // Archiv für die Reformationsgeschichte. – 1984. – Bd. 75. – S. 176-193.
12. Moeller B. Frömmigkeit in Deutschland um 1500. – S. 30.
13. Ibid.. – S. 11.
14. Февр Л. Бои за историю. – М., 1991. – С. 446.
15. Хейзинга Й. Осень Средневековья. – М., 1988. – С. 163 –164.
16. Moeller B. Reichstadt und die Reformation. – Gütersloh, 1962. – S. 46-47.

17. Moeller B. Frömmigkeit in Deutschland um 1500... – S. 6, 31.
18. Zschäbitz G. Gab es eine ideologische Kriese vor der Reformation? // Weltwirkung der Reformation. – Berlin, 1969. – Bd. 1. – S. 187 – 189.
19. Hamm B. Frömmigkeit als Gegenstand theologiegeschichtlicher Forschung // Zeitschrift für Theologie und Kirche. – 1977. – Bd. 74. – S. 464 – 497; Sydow J. Bürgerschaft und Kirche im Mittelalter. Probleme und Aufgaben der Forschung // Bürgerschaft und Kirche. – Sigmaringen, 1980. – S. 9-25; Boockmann H. Kirche und Frömmigkeit vor der Reformation // Martin Luther und die Reformation in Deutschland. Ausstellung zum 500. Geburtstag Martin Luthers. – Frankfurt a.M., 1983. – S. 42; Rabe H. Deutsche Geschichte 1500-1600: das Jahrhundert der Glaubenspaltung. – München, 1991. – S. 155 – 157.
20. Alltag und Frömmigkeit am Vorabend der Reformation in Mitteldeutschland
Katalog zur Ausstellung «Umsonst ist der Tod» / Hrsg. im Auftrag der Mühlhäuser Museen, des Stadtgeschichtlichen Museums Leipzig und des Kulturhistorischen Museums Magdeburg von H. Kühne, E. Bünz und Th. T. Müller. – 2014.
21. Hamm B. Von der spätmittelalterlichen reformatio zur Reformation. Der Prozess normativer Zentrierung von Religion und Gesellschaft in Deutschland // ARG. – 1993. – Jg. 84. – S. 16-54.
22. Hamm B. Reformation «von unten» und Reformation «von oben». Zur Problematik reformationshistorischer Klassifizierungen // Guggisberg H. R, Krodel G. G., Füglistner H. (Hg.). Die Reformation in Deutschland und Europa: Interpretationen und Debatten // Archiv für Reformationgeschichte. Sonderband. – Gütersloh, 1993. – S. 256-293.
23. Oberman H. A. Die Reformation. Von Wittenberg nach Genf. – Göttingen, 1986; Oberman H. A. Zwei Reformationen. Luther und Calvin – Alte und Neue Welt. – Berlin, 2003.
24. Die frühe Reformation als Umbruch. Wissenschaftliche Symposion des Vereins für Reformationgeschichte. 1996. / Hrsg. B. Moeller. – Gütersloh, 1998.
25. Moeller B. Die frühe Reformation in Deutschland als neues Mönchtum // Die frühe Reformation als Umbruch.... – S. 89-90.
26. Schilling H. Reformation – Umbruch oder Gipfelpunkt eines Temps des Reformes? // Die frühe Reformation als Umbruch. Wissenschaftliche Symposion des Vereins für Reformationgeschichte. 1996. / Hrsg. B. Moeller. – Gütersloh, 1998. – S. 13 – 34.
27. Schilling H. Reformation – Umbruch oder Gipfelpunkt.... – S. 24.
28. Kaufmann Th. Der Anfang der Reformation. Studien zur Kontextualität der Theologie, Publizistik und Inszenierung Luthers und der reformatorischen Bewegung. – Tübingen, 2012; Kaufmann Th. Erlöste und Verdammte. Eine Geschichte der Reformation. 3. Aufl. – München, 2017.
29. Leppin V. Die Reformation. – Darmstadt, 2013; Leppin V. Die fremde Reformation. Luthers mystische Wurzeln. 2. Aufl. – Tübingen, 2017.
30. Transformationen. Studien zu den Wandlungsprozessen in Theologie und Frömmigkeit zwischen Spätmittelalter und Reformation. – Tübingen, 2015.
31. Berndt H., Moeller B., Wendebourg D. Reformationstheorien. Ein kirchenhistorischer Disput über Einheit und Vielfalt der Reformation. – Göttingen 1995. – S. 57-127.

The purpose and objectives of the article are to find out the role and place of the seventeenth century Reformation in the modernization of European civilization. Its topicality is due primarily to the fact Luther's doctrine and reform program is based on a revision of the medieval Catholic church and religion, and this problem is directly related to the relationship between Catholicism and Protestantism in modern conditions. The 500th anniversary of the Reformation outlines the importance of this problem. The article analyzes the main stages of the study and consideration of this problem of historiographical discourse. It is noted that on the eve of the anniversary there is a tendency of Lutheran and Catholic theologians and historians to overcome the confrontational patterns of the history of this event. In the light of such approaches, the authors emphasize the continuity of the religiosity of the Middle Ages and the reformation. The existence of deep links between the Luther's teachings and the Catholic tradition.

Володимир Маслійчук

ОСВІТНІ ІНІЦІАТИВИ В МАЛОРОСІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ 1797 – 1802 рр.

Виникнення нових навчальних закладів у Малоросійській губернії пов'язане з низкою особливостей. Особливо це помітно щодо училищ у містечках Ромен та Погар, де місцеве купецтво профінансувало постання навчальних закладів. Вдалий початок щодо училищ був зведений нанівець пізнішою освітньою та адміністративними реформами. Слід переглянути усталені погляди про особливу позитивну роль місцевої шляхти у постанні нових навчальних закладів.

Ключові слова: освіта, училища, громада, Малоросійська губернія, Ромни, Погар.

Проблеми соціального наповнення освітнього процесу, доступу до навчання, знань є одними з основних питань, що постають перед історією освіти. Вони виявляються досить суперечливими. Особливо в ході висвітлення освітніх процесів на українських землях. На певному етапі доступ до освіти був соціально обмеженим й ініціативи у цьому плані стосувалися лише вищих прошарків суспільства – знаті, а також (із місіонерською та інституційною метою) духовенства. Наприкінці XVIII ст. так звана освітня революція почала вносити істотні корективи в можливості здобуття знань. Вона поставила завдання обов'язкової освіти для всіх верств населення¹. У зв'язку з цим обійдений історіографією досвід двох освітніх ініціатив у «Малоросійській губернії» 1797–1801 рр. є досить важливим для ілюстрації неоднomanітності зазначених процесів.

Смерть Катерини II і початок правління Павла I (кінець 1796 – 1797 рр.) ознаменувалися низкою важливих реформ та перетворень, зокрема в галузі освіти. Училищна реформа наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XVIII ст. на території трьох намісництв (Новгород-Сіверського, Чернігівського та Київського), що становили основу для нового великого адміністративного утворення – Малоросійської губернії, не стала надто успішною. Однією з невдач цієї реформи була мала кількість училищ (відкритих за прямими розпорядженнями згори). Але і такі навчальні заклади тоді відкрили лише в найбільших містах, вони мали слабе матеріальне забезпечення і не давали перспектив подальшого кар'єрного зростання для учнів. Реформи імператора Павла I передбачали й оцінку попередніх освітніх ініціатив, і розширення кола навчальних закладів. Однак для колишньої Гетьманщини недовгий час правління Павла I позначено низкою досить вагомих кроків не лише щодо адміністративних змін, але й у справі повернення деяких «прав та вольностей», залишків колишнього управління й судочинства, почасти скасованих губернськими реформами Катерини II².

Так само по всій імперії за царювання Павла йшлося про зміну системи освіти – починаючи з того, що назва «народні училища» всюди з 1800 р. мала змінитися на «школи». Однак основні органи управління училищ на чолі з Петром Завадовським продовжили існувати і певною мірою впливали на відкриття чи закриття навчальних закладів. Це видно на прикладі Новгород-Сіверського головного народного училища, яке у 1797 р., після ліквідації губернського (намісницького) центру в Новгороді-Сіверському, мало було б перетворитися на просте повітове училище, однак завдяки петербурзькій протекції зберегло статус і фінансування³. У 1799 р. було відкрито мале

© Маслійчук Володимир Леонтійович – кандидат історичних наук, докторант Харківської державної академії культури.

училище в Полтаві⁴, місті, приєднаному від Катеринославського намісництва. Треба відзначити дуже впливове «малоросійське лобі» в столиці, верхівку чиновників, що були за походженням вихідцями з козацьких старшин і мали маєтності в Малоросійській губернії. Жваві зв'язки між цими постатями і місцевими сановниками визначали й освітні ініціативи. Загалом нетривалий час існування Малоросійської губернії був дуже позитивним для постання нових шкіл, бо відкриття нових училищ відбувалося за досить незвичними правилами. Слід визнати, що провідну роль у відкритті навчальних закладів відіграв малоросійський цивільний губернатор (1797–1800 рр.) Михайло Миклашевський⁵. Важливі й багато в чому оригінальні освітні кроки часу царювання Павла I, обійдені історіографією, хоча незрідка саме вони й виявляли суперечності новопосталих училищ.

Найвідомішими заходами в освітній сфері є відкриття двох нових училищ у Ромні (Ромнах) та Погарі, значних торговельних центрах. Щодо першого, Роменського училища, збереглася непогана документація в архіві Роменської міської думи, однак, як і щодо Погара, контекст цих інформаційних джерел потребує уточнень. Ромен на кінець XVIII ст. був одним із найважливіших торговельних центрів, мав розвинуту систему самоуправління й активне місцеве купецтво. Саме завдяки цьому вдалося заснувати потужний Іллінський ярмарок, перенесений адміністративними методами в середині XIX ст. до Полтави⁶. Ще до відкриття училища Панас Шафонський в описі Чернігівського намісництва зазначав, що в Ромні вирощують тютюн та існують два великі ярмарки – Вознесенський та Іллінський, причому Іллінський – найпотужніший у «Малоросії»⁷. Розквіт Ромна припадає саме на цей період, а перенесення ярмарку в 1806 р. на вигін за місто взагалі змінило міське планування⁸. Опису Ромна початку XIX ст. стосується досить важливе зауваження, що в місті відсутні школи при церквах⁹, тобто світські ініціативи мали ґрунт для початку й розвитку.

Історія постання училища досить стереотипна. Проїжджаючи для огляду «Малоросії» повз Ромен, цивільний губернатор Михайло Миклашевський під час зустрічі з міським головою та громадськістю довідався, що громада Ромен хоче мати мале народне училище, але губернатор зауважив 17 грудня 1798 р., що тієї суми, яка вже відраховується з Ромна в Приказ громадської опіки, недостатньо. Було запитано, чи не бажає сама громада купити чи побудувати будинок і загалом підтримати училище. Пропозиції губернатора містили й кошторис із оплатою вчителів та сумою на дрова, свічки, навчальні книжки й інші потреби (усього 800 рублів на рік). Швидко знайшовся і дерев'яний будинок із двором та садом поблизу Вознесенської церкви, що його продавав місцевий поміщик Степан Воротиляк. Збори Роменської думи та купців підтвердили намір підтримати відкриття училища (роменські прізвища мають особливий ономастичний колорит: міський голова – Стефан Бер, гласний, що переймався долею школи, – Василь Троянський, між купцями – Діонісій Кислий та Козьма Лютий, а між міщанами – Микита Дах). За школу підписалися 33 купці та 24 міщан; було вирішено виділяти з міської суми по 1000 рублів щороку. Але поміщик Воротиляк зажадав 4000 р. за будинок і дворове місце. Завдяки втручання Михайла Миклашевського вдалося залагодити ситуацію з торгами, міська дума мала сплатити половину суми – 2000 рублів, а другу половину – через рік. Михайло Миклашевський визначив і вчителів через «директора шкіл» Василя Велинського: у третій клас і для малювання – Романа Козловського, у другий – Михайла Денбровського, у перший – Антона Мілчевського. З жовтня 1799 р. «школа» офіційно почала функціонувати. Але матеріальні потреби не полишали заклад. Треба було забезпечити приміщення меблями (лавами, столами і стільцями для вчителів, трьома шафами на три класи, дошкою для писання). Певні потреби училища реалізувалися через місцевих мешканців, які з суми, офірованої на училище, мали торговельний зиск або отримували роботу. Зокрема, «гласний» Василь Троянський продав школі скриню для книжок, роменські мешканці продавали то дерево, то меблі, фарбували за училищні кошти, постачали глину, а «засульські мешканці» (з передмістя Ромна) возили воду і глину; дрова куповано на базарі. Цей обіг коштів свідчив, що «училище» ставало частиною економічних взаємин у торговому центрі. І хоча такі взаємини не могли тривати довго,

дума ще певний час зберігала контроль над «школою». У серпні 1800 р. учитель Роман Козловський писав новому директору училищ Малоросійської губернії Михайлу Маркову, що в будівлі школи слід вибити бічні двері в сіни, та це неможливо зробити без узгодження з думою. З думою Козловський (який, певно, і керував училищем) узгоджував обмазування призьби глиною та заміну вікон, реєстр виплат ковалеві та сторожу, суму на дрова. Ситуація змінилася з переведенням училища до відомства нової Полтавської губернії. 16 березня 1802 р. від полтавського цивільного губернатора Івана Фрезендорфа надійшло розпорядження переказувати всі гроші до Полтавського приказу громадської опіки. Однак крапку у вирішальному впливі Роменської міської думи поставили скарги нового (призначеного за освітньою реформою) роменського штатного смотрителя Лева Лук'яновича, що в училище заходять сторонні люди, які роблять учителям «беспокойства» та створюють «воспитывающему юношеству соблазн», нищать дерева в училищному садку. Смотритель просив 20 серпня 1803 р., щоб міська дума віддала шкільний будинок і двір у повне його розпорядження¹⁰. Вочевидь, так і сталося, бо документація з приводу думи й училища уривається з невеликою репрезентацією 1811–1834 рр. з посиланням на історію відкриття училища.

Досвід з училищем виявився, вочевидь, не надто позитивним для багатих купців Роменської думи, однак відкриття училища на місці розв'язувало чимало освітніх проблем надалі. У 1807 р. малоросійський генерал-губернатор князь Олексій Куракін вирішив розвинути свою ініціативу з Чернігівським ремісничим училищем і звернувся до Роменської думи, щоб надсилали хлопчиків для навчання ремесел «по сродности». Дума відповіла відмовою, бо Чернігів – далеко, підлітки могли навчатися при хазяях і в Ромні; не допомогла навіть обіцянка казенного утримання. Наступна спроба знайти хлопчиків для навчання ремесла в Чернігові у 1813 р. теж не мала успіху. Усього чотири спроби такого набору наштотувалися на відверту чи мовчазну протидію Роменської думи з «непереможним скептицизмом» щодо ремісничого училища¹¹.

Відкрите в цей самий час Погарське училище теж є особливим. Документацію щодо відкриття цього училища ми виявили також випадково в справі про пансіон удові вчителя Савелія Хиткова 1822 р. Погар був заштатним містечком Стародубського повіту, не адміністративним центром, проте мав навчальний заклад, що було винятковим для цих територій.

Перша сторінка справи про Роменське народне училище – це запит із Погарської думи в Роменську 23 січня 1799 р. про відкриття училища зі згадкою про губернатора Михайла Миклашевського¹². Тобто Погарське училище відкривалося практично одночасно з Роменським, що ще раз свідчить про спланованість дій губернської влади. Погар був досить значним населеним пунктом, до 1797 р. – центром повіту, де збереглися адміністративні будівлі. 1808 р. Погар – друге після Стародуба (щоправда, вдвічі більшого) місто повіту, у понеділки та п'ятниці тут базар, крім цих базарних днів, є й красні дні, під час посту перед великими святами бувають три ярмарки, погарські купці їздять до Риги, а хто не може – до Києва й Кременчука, їхній «торг» (оборот), за приблизними обрахунками автора опису, перевищує 225700 рублів¹³. Отже, це був значний торговельний осередок.

17 грудня 1798 р. Михайло Миклашевський надав пропозиції Погарській міській думі, з яких довідуємося: ця дума подала на ім'я губернатора рапорт про те, що громада Погара бажає запровадити народне училище. З одного боку, пише губернатор, губернська влада для поширення серед люду освіти мала б цей рапорт підтримати, а з другого – суми, що відраховується містом у Приказ громадської опіки, недостатньо (тут цілковито повторюється роменська ситуація). Треба було б, зазначає Миклашевський, зібратися громаді та купити чи побудувати для училища будинок, бажано ще й будинок для вчителів, і узгодити кошторис майбутніх витрат на училище. Громада погодилася надати певну суму, серед основних підписів – погарський міський голова Федір Манжин, бургомістр Антон Россин, гласний Степан Водень (вочевидь, і його брат чи родич купець Захарій Водень), купці Петро Противень та Володимир Лялич. Але прохання про училище з Погару дещо різниться від роменського. Насамперед,

у погарському проханні описується «програма» училища, тобто які предмети слід викладати протягом трьох класів (1-й клас: священна історія (Старий Заповіт), скорочений катехізис, чистописання, читати й писати російською, малювання; 2-й клас: священна історія (Новий Заповіт), катехізис, арифметика, правопис, про обов'язки громадянина; 3-й клас: Євангеліє, всесвітня історія (стародавня), географія та «математики»). Тобто певну частину, подібно до училищ, надано православній освіті. Дума мала й чітку пропозицію щодо будинку училища. У центрі Погара був порожній дерев'яний «корпус» («о двох избах и пяти покоях»), де перед тим засідали верхній і нижній земські суди (доки Погар був повітовим центром). На дрова, свічки та сторожів дума обіцяла виділити кошти й офірувала 800 рублів. Та з будівлею виникли певні проблеми: виявилось, що корпус уже продано возному Рухлядці за 173 р. і його треба викупити. Попри це, Михайло Миклашевський 25 січня 1800 р. рекомендував учителів: до 3-го класу – відставного прапорщика Олександра Яснопольського, до 2-го – Степана Пишковського, у 1-й і малювальний – Тирофона Романовського-Божка. Тоді ж Погарська дума витратила 100 рублів на ремонт «окон, дверей, полов, ставен, замков, печей, столов, стулов, скамеек, черных досок» та наймання сторожа. За відомостями директора «народних шкіл» Малоросійської губернії, 22 квітня 1800 р. у Погарі відкрито «училищну школу»¹⁴. Незважаючи на всі перипетії «заштатного міста», школа в Погарі продовжила існувати й надалі, а погарські мешканці вже за директора училищ Чернігівської губернії Михайла Маркова у 1803 р. виступили з важливою пропозицією викладати в училищі німецьку мову, оскільки треба часто їздити для торгівлі до Прибалтики, де та мова поширена¹⁵. На вчителя німецької призначено Івана Брезинського, якому виділялося 400 рублів¹⁶.

Досить важливий момент, на який варто зважити: авторитетними поміщиками Роменського повіту була родина Полетик, зокрема, на той час досить відомий Василь Григорович Полетика. Але в справі про училище ми не бачимо жодного впливу цієї визначної постаті. Так само родина Полетик мала землі й у заштатному місті Погарі¹⁷, але й там немає відомостей про будь-який вплив на постанови училища. Незважаючи на спогоди про простоту й поміркованість постаті Василя Полетики, а також його знакові промови й твори¹⁸, усе ж здається, що просвітницький потенціал цієї постаті, дещо, м'яко кажучи, перебільшено. Полетика перебував у своїх «класових» рамках, з потребами в освіті передусім для свого соціального прошарку, з належною щодо цього риторикою та збором коштів, виголошував потужні промови та проводив значні заходи щодо «дворянської маси»; але створені на міські купецькі гроші училища в Ромні та Погарі виходили поза його інтереси і його освітню риторику.

Училища в Ромні та Погарі стали найпомітнішими заходами Михайла Миклашевського в царині освіти. Однак, можливо, губернатор мав плани відкриття дворянського шляхетного училища, принаймні він надсилав запит до слобідсько-українського губернатора у 1799 р. про те, на яких умовах функціонує Харківське казенне училище (на той час Харківське головне казенне народне училище) для дворян¹⁹. Але бракує інформації про Роменське та Погарське училища, що прямо пов'язані з теренами діяльності найзначнішої за своїми поглядами родини «старої Малоросії». Фінансовані міщанами й купецтвом заклади, напевно ж, не відповідали ідеалам шляхетської риторики Полетик. Однак ця риторика, хоч і зовсім невдало, мала свій вихід саме з початком перших адміністративних змін після скинення Павла I – це висвітлює у відомій розвідці Лев Миловидов, але, звичайно, таке питання потребує студій. Після підтвердження прав на дворянство 2 квітня 1801 р. «малоросійське» (у Миловидова, звичайно ж, «чернігівське» дворянство) відрядило делегацію для подяки про це імператору з проханням від дворян різних повітів. Дворянство Роменського повіту (напевно, не без впливу Василя Полетики) просило відкрити в «Малоросії» університет, а шляхетство Золотоніського повіту – взагалі «Главное училище в Малороссии» у Лубнах як центрі всієї «Малоросії». У Чернігові на зборах дворянства 1801 р. проголошувалося бажання мати університет і взяти витрати на цей заклад згідно з попередніми проектами²⁰. Але на 1801 р. ці проекти не мали сенсу, дворянство не доклало зусиль навіть щодо училищ у Ромнах і Погарі, а Михайла

Миклашевського ще в травні 1800 р. внаслідок скарги було усунуто від керівництва Малоросійською губернією²¹. Навіть пізніше, коли він обіймав високі посади, не видно, щоб його цікавила доля заснованих багато в чому з його ініціативи училищ. Після скасування Малоросійської губернії 1802 р. та змін в адміністративному поділі щодо відкриття навчальних закладів використовувалася дещо інакша аргументація, базована на рішеннях реформаторського оточення Олександра І і радше скерована на місцеве шляхетство.

Досвід Ромна та Погара дуже нагадує майбутню (1802–1804 рр.) практику з Харківським університетом (куди, щоправда, залучалися передусім кошти дворянства, та новий заклад підтримали і місцеве купецтво, й органи міського урядування), він свідчить про спробу заснувати школу за рахунок місцевої громади під настійливою увагою вищого начальства. Ці приклади дуже важливі й багато в чому виняткові. Відсутність списку учнів із зазначенням походження і швидко перепідпорядкування цих училищ не дає нам змоги зробити ширші висновки. Роменське і Погарське училища долали соціальну упередженість. Вони виявилися передчасними, їх швидко забрано в міській громаді, але мали певні відголоски надалі (перебудова будинку училища в Ромні, існування повноцінного двокласного училища в Погарі, хоч він і не був адміністративним центром). Ці приклади свідчать про неоднорідність освітніх реформ на українських землях під владою Російської імперії.

1. Bosse H. Bildungsrevolution 1770–1830. – Heidelberg: Universitätsverlag, 2012.
2. Сорокин Ю.А. «Непросвещенный абсолютизм» Павла І (проблематика и опыт изучения). – Омск, 1994..
3. Мірошніченко Ю. Р., Федірко А.М. Новгород-Сіверська гімназія. – К., 2014. – С. 34–36.
4. Василевский В. Полтавская гимназия с 1808 по 1831 год. Очерки по архивным данным // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1907. – Вып. 3. – С. 188.
5. Миклашевский М. Из бумаг сенатора М. П. Миклашевского // Киевская старина. – 1890. – Т. XXVIII. – № 1. – С. 120–124; № 3. – С. 526–532; Т. XXIX. – № 4. – С. 148–153.
6. Курилов И. Воспоминание старожила об Ильинской ярмарке // Киевская старина. – 1893. – Т. XLII. – № 7. – С. 47–65.
7. [Шафонский А.] Черниговского наместничества топографическое описание. – С. 574–575.
8. Деталі: Курилов И. А. Роменская старина. Исторические, статистические и бытовые записки о городе Ромне и его обывателях, от начала до нашего времени. – Ромны, 1898.
9. Павловский И.Ф. Из прошлого Полтавщины // Киевская старина. – 1902. – Т. LXXVIII. – № 7-8. – С. 9.
10. Державний архів Сумської області (ДАСО). – Ф. 1153, оп. 1, спр. 119. – Арк. 2, 3, 4–7, 8, 10–11, 13, 19, 26 і зв., 35, 37, 49, 51, 56, 57–58, 71–72, 101, 108, 112, 122, 126, 130, 136.
11. Николайчик Ф. (Ф. Н.). Отношение роменцев к ремеслянному образованию 90 лет тому назад // Киевская старина. – 1898. – Т. LXI. – № 4. – С. 5–6.
12. ДАСО. – Ф. 1153, оп. 1, спр. 119. – Арк. 119. – Арк. 1.
13. Центральний державний історичний архів України в м. Київ (ЦДІАК України). – Ф. 2162, оп. 1, спр. 61 – Арк. 14 і зв.
14. ДАХО. – Ф. 667, оп. 287, спр. 70. – Арк. 43–45 і зв.
15. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп.1, спр.10. – Арк.11 – 13.
16. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 667, оп. 287, спр. 70. – Арк. 42.
17. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. 4. – С. 120.
18. Литвинова Т. Ф. Матеріали до біографії Василя Григоровича Полетики //

Історик і особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-літньому ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 202–217.

19. ЦДІАК України. – Ф. 1958, оп. 1, спр. 346. – Арк. 3–4.

20. Миловидов Л. Проекти вищої школи на Чернігівщині // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1930. – Т. 1. – С. 85–86.

21. Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 157.

Владимир Маслийчук. Образовательные инициативы в Малороссийской губернии (1797 – 1802)

Возникновение новых учебных заведений в Малороссийской губернии связано с некоторыми особенностями. Особенно это заметно при открытии училищ в городах Ромнах и Погаре, где местное купечество профинансировало возникновение и начало функционирования народных училищ. Успешное начало этих училищ было сведено на нет образовательной и административными реформами начала XIX в. Следует пересмотреть устоявшиеся взгляды об исключительной положительной роли местного дворянства в возникновении учебных заведений.

Ключевые слова: образование, училища, общество, Малороссийская губерния, Ромны, Погар.

Volodymyr Masliychuk. The educational initiatives in Little Russian Province (1797 – 1802)

The emergence of new educational institutions in Malorosijskij province is associated with a number of features. Changes after the death of Empress Catherine led to viewing attitude to education. This is especially noticeable on schools in the towns of Romny and Pohar, where the local merchants have in educational institutions. Local community operated by the instructions of the Governor. But such initiatives testified about the need for education and access to education of different strata. A good start on schools was elevated to naught later educational and administrative reforms. You should see the established views about a particular positive role of the local nobility in the postanni of new schools.

Keywords: education, school, community, Little Russian province, Romny, Pohar

МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ ШЛІППЕНБАХ – НАЩАДОК І. І. ПЕТРУНКЕВИЧА

Публікація присвячена дослідженню життя, діяльності та творчого спадку нащадка І. І. Петрункевича – М. А. Шліппенбаха та історичної долі його великої родини.

Ключові слова: М. А. Шліппенбах, І. І. Петрункевич, І. О. Бакунін.

Останнє десятиріччя розвитку історичної науки позначено принципово новими, якісно прогресивними змінами у дослідницькій практиці. Далеко не останню роль у цих процесах відіграє бурхливий розвиток методології історії, джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін. У контексті цього все більшої популярності набуває такий жанр, як історична біографія, що пов'язано з поширенням методології «мікроісторії» та її домінантою – зверненням до історії повсякденності, життя і діяльності приватної особи. У рамках цього жанру науковці відзначають народження нового напрямку – персональної історії, об'єктом вивчення якої є персональні тексти, а предметом – історія життя, діяльності та творчого спадку однієї історичної персоналії у всій її унікальності і повноті. Цей новий зміст дозволяє широкомасштабно досліджувати істо-

*Фото 1.
І. І. Петрункевич
в епоху
парламентаризму
у Російській імперії
початку XX ст.*

*Фото 2. Іван Ілліч Петрункевич у маєтку Машук Тверської губернії.
Кінець XIX ст.*

рико-антропологічні проблеми. Все вище зазначене повною мірою відноситься і до вивчення життєвих долей нащадків видатних історичних особистостей, до яких, поза усяких сумнівів, належить і великий політичний діяч другої половини XIX – першої чверті XX століття, «патріарх» земського лібералізму – Іван Ілліч Петрункевич (1843-1928) [Фото 1- 4]. Автору цих рядків, досліднику життя та діяльності І. І. Петрункевича в Україні, пощастило розшукати і спілкуватися з унікальним свідком життя родини Петрункевичів, правнуком Івана Ілліча по материнській лінії – Миколою Андрійовичем Шліппенбахом (1928 – 2010) [Фото 5-6].

Спілкування проходило як у режимі телефонної комунікації, так і у формі особистого листування. У результаті епістолярій, у вигляді особистого архіву, був використаний як корпус джерел особового походження при підготовці дисертаційного дослідження, при-

© Котельницький Назар Анатолійович – кандидат історичних наук, член-кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи РАН.

*Фото 3. І.І. Петрунkevич
у добу визвольного руху у
Російській імперії на початку
XX ст.*

свяченого життя та діяльності І.І. Петрунkevича в Україні. Тривале спілкування і особисте листування дозволили дослідити принципово важливі обставини суспільно-політичної діяльності І.І. Петрунkevича в Україні, походження та історичне коріння М.А. Шліппенбаха, різноманітні пере-

*Фото 4. І.І. Петрунkevич в еміграції. США,
20 пр. XX ст.*

*Фото 5. Микола Андрійович Шліппенбах.
90 пр. XX ст.*

*Фото 6. М.А. Шліппенбах.
Початок XXI ст.*

плетіння історичної долі багатьох відомих династій, вплив генетичної спорідненості родини Шліппенбахів з фаміліями Петрунkevичів і Бакуніних на життєвий шлях нащадків. Наголосимо, що листи М.А. Шліппенбаха є унікальним і достовірним історичним джерелом, адже їх зміст побудований на особистих свідченнях Михайла Івановича Петрунkevича (1869-1942) – сина І.І. Петрунkevича, діда М.А. Шліппенбаха, який був безпосереднім свідком життя та діяльності І.І. Петрунkevича [Фото 7-8]. Ця важлива деталь робить епістолярій М.А. Шліппенбаха вагомим першоджерелом.

Завдяки свідченням М.А. Шліппенбаха, вдалося встановити точне місце народження І.І. Петрунkevича. Микола Андрійович особливо вказав, що особисто дізнався

від свого діда – М. І. Петрункевича про те, що Іван Ілліч Петрункевич народився у селі Плиски Борзнянського повіту Чернігівської губернії, у родовому маєтку династії Петрункевичів¹.

Микола Андрійович свідчив про широкі дружні, політико-ідеологічні й родинні зв'язки І. І. Петрункевича з відомими ліберальними династіями Бакунініми та Вернадськими². Він акцентував увагу на вагомому значенні родового маєтку

*Фото 7. Михайло Іванович
Петрункевич –
син І. І. Петрункевича.
Кінець XIX ст.*

*Фото 8.
М. І. Петрункевич.
Перша чверть XX ст.*

Бакуніних – селі Прямухіно Тверської губернії у житті І. І. Петрункевича, як центрі суспільного життя Російської імперії середини XIX століття, постійними гостями якого були видатні діячі російської культури, літератури і політики. М. А. Шліппенбах наголошував, що І. І. Петрункевич постійно бував у маєтку, і саме там він мав регулярні зустрічі з прогресивною громадськістю Росії³. Ці факти беззаперечно ілюструють яскраво виражений ліберально-демократичний характер генези ідеологічних пріоритетів та політичних поглядів І. І. Петрункевича.

Микола Андрійович звертав увагу на те, що І. І. Петрункевич усіма засобами ратував за необхідність відміни найвищого ступеня покарання – смертної кари для революціонерів-народників, яка провокувала радикальну політичну опозицію на здійснення терористичних акцій. Він прямо заявляв, що перспектива відміни смертної кари була предметом домовленостей між І. І. Петрункевичем і революціонерами-народниками у грудні 1878 року. Іван Ілліч просив народників призупинити свою діяльність до того моменту, доки ліберальна громадськість не отримає відповіді влади на вимоги подальших реформаційних перетворень, у тому числі і відміни найвищого ступеня покарання⁴.

М. А. Шліппенбах заявляв про те, що І. І. Петрункевич ніколи не був принциповим противником монархії, але він категорично наполягав на всебічному обмеженні влади монарха, себто був палким прибічником конституційного устрою та ліберальної демократизації монархічного режиму і правового порядку, що і проявилось у знаменних політичних акціях видатного політика⁵.

Микола Андрійович Шліппенбах мав глибинні історичні коріння свого походження. Крім династії Шліппенбахів, він мав безпосереднє відношення і до Петрункевичів, і до Бакуніних. Удамося до спроби лаконічного нарису історії походження і життєвого шляху М. А. Шліппенбаха, базуючись на його мемуарах, які він видав друком у 2005 році.

Генезу свого походження М. А. Шліппенбах починає від знаменитого шведського генерала періоду Північної війни – Вольмара Шліппенбаха. Він перейшов на службу до Петра I, що стало основою для його «обрусіння» і асиміляції його родичів. Брат генерала – Густав Шліппенбах, став дідом Германа Шліппенбаха – прапрадіда М. А. Шліппенбаха. Герман при Павлі I став лицарем Мальтійського ордена, одним з ідеологів відміни кріпосного права у Прибалтиці, адже саме там знаходились фамільні маєтки Шліппенбахів.

Онуки Германа – Павло та Єлизавета, розширили династію. Павло Шліппенбах одружився на Шарлотті Коцебу – доньці видатного географа і мореплавця Отто Коцебу. Єлизавета Шліппенбах вийшла заміж за Іллю Олександровича Бакуніна, одного з синів Олександра Михайловича Бакуніна – великого політичного мислителя

*Фото 9. Ганна Михайлівна
Петрункевич – мати Миколи
Андрійовича Шліппенбаха.
Початок XX ст.*

*Фото 10. Іван Михайлович Петрункевич –
онук І.І. Петрункевича.
Доба Першої світової війни.*

і суспільного діяча XIX ст. З цього часу фамільний маєток Бакуніних у селі Прямухіно Новоторзького повіту Тверської губернії стає «столицею» розширеної династії. З появою дітей сім'я І. О. Бакуніна перебралась у село Дядино. По сусідству, у Машуці, знаходився маєток Петрункевичів. Як це часто бувало, сусіди породичались: син І. І. Петрункевича – Михайло одружився на доньці І. О. Бакуніна – Єлизаветі. Одна з доньок Михайла та Єлизавети – Ганна Михайлівна Петрункевич, у майбутньому стане мамою Миколи Андрійовича Шліппенбаха [Фото 9].

У родині Павла Шліппенбаха і Шарлотти Коцебу народився первісток – Георг Шліппенбах. Однак пологи виявились дуже важкими, і через 5 місяців Шарлотта померла. Вдівець Павло, переобтяжений службою у мировому суді, був вимушений віддати Георга на виховання німецьким родичам покійної дружини. Другою дружиною Павла стала Зінаїда фон Верман – донька німецького консула у Ризі. У 1878 році у пари народився син Андрій, який стане батьком Миколи Андрійовича Шліппенбаха⁶.

*Фото 11. Єлизавета
Бакуніна – дружина Михайла
Івановича Петрункевича.
Кінець XIX ст.*

Події 1917 року кардинально змінили долі Шліппенбахів, Бакуніних і Петрункевичів. Багато представників цих династій емігрували. Ті ж, хто залишився, пережили усі крайнощі революційних ексцесів. Іван Ілліч Петрункевич емігрував з країни у самий розпал Громадянської війни. Онук І. І. Петрункевича – Іван Михайлович – зміг добратися до Праги вже у 1918 році [Фото 10]. Син Івана Ілліча – Михайло Іванович – з дружиною Єлизаветою і численними родичами скромно проживали у маленькій двокімнатній квартирі у Москві: Петрункевичі і Бакуніни втратили все майно, власність та активи. Разом з родичами Єлизавети жив і Андрій Павлович Шліппенбах, який також утратив усе майно як нащадок Шліппенбахів. Його батьки померли під час Громадянської війни. У 1918 році у Москві від тифу померла дружина Михайла Петрункевича – Єлизавета [Фото 11]. Сімейна трагедія поєд-

нала молодшу доньку Михайла Івановича – Ганну з Андрієм Шліппенбахом. Велика різниця у віці не завадила весіллю закоханих.

Однак родинній ідилії заважала гнітюча атмосфера диктатури пролетаріату у країні і «всевидяче» око – Всеросійської Надзвичайної Комісії. У сім'ї дуже боялися того, що у будь-який момент хтось з нової влади міг би прочитати політичні трактати В. І. Леніна, який часто і послідовно критикував І. І. Петрункевича, про якого у його працях були щедро розсіпані «викриваючі» тези. У зв'язку з цією небезпекою у родині відмінили новорічні заходи святкування – були заборонені навіть ялинки, за виключенням хвойних гілок. Єдиною втіхою стала щира, віддана дружба та всебічна допомога друга і політичного соратника І. І. Петрункевича – академіка В. І. Вернадського, який був роздратований тим, що й так численній родині Петрункевичів, для «уплотнення буржуев», підселили ще одну сім'ю. В. І. Вернадський у 1921 році повідомив печальну новину про те, що сестра Михайла Петрункевича, донька І. І. Петрункевича – Наталія [Фото 12], була вбита махновцями під час «червоного терору» в Криму⁷.

На цьому випробування для Петрункевичів не завершилися. Через невеликий проміжок часу Михайло Петрункевич і Андрій Шліппенбах були арештовані за приналежність до «контрреволюційного політичного угруповання, метою якого було знищення радянської влади і реставрація російської монархії». Вони були засуджені до адміністративного інтернування як політично небезпечні персони. Як і боялась родина, свою роль зіграли як самі прізвища, так і їхня «тіньова» діяльність по рятуванню інтелігенції і церковних діячів від «червоного терору». Михайло Петрункевич став політичним засланцем у Великому Устюзі, а Андрій Шліппенбах – у Тобольську. Становище частково врятував В. І. Вернадський, який, приїхавши з французької Сорбонни, визволив Михайла Петрункевича, оскільки той був відомим фахівцем у галузі історії Стародавнього світу і зарубіжної філософії. У 1927 році М. І. Петрункевич повернувся до Москви.

А ось Андрію Шліппенбаху катастрофічно не поталанило – навіть в умовах заслання він примудрявся переховувати втікаючих від більшовиків священників, а також стояв біля джерел нелегальної «катакомбної» церкви. До того ж титул барона не сприяв «лояльності» нової влади. У кінцевому результаті залишок свого життя Андрій Шліппенбах провів у статусі політичного засланця, а потім і політичного засудженого. Його дружина – Ганна Михайлівна – відразу виїхала до чоловіка у місце заслання, ставши «декабристкою» радянського часу.

14 липня 1928 року, через місяць після смерті Івана Ілліча Петрункевича у Празі, у родині політичного інтернованого А. П. Шліппенбаха і доньки М. І. Петрункевича – Ганни народився син Микола – герой нашого історичного етюд [Фото 13].

Фото 12. Наталія Іванівна Петрункевич-Кониська, донька І. І. Петрункевича. Фрагмент репродукції портрету художника М. М. Ге.

Фото 13. М. А. Шліппенбах з батьками – А. П. Шліппенбахом і Г. М. Петрункевич. Тобольськ, спецпоселення для політзасланців. 1937 р.

Здавалося б, засланням були сплачені всі надумані «гріхи» родини перед новою владою. Однак, у 1937 році А. П. Шліппенбах був у черговий раз заарештований, тепер вже у місті заслання. Влітку того ж року він був відправлений до ГУЛАГу. Це був останній раз, коли Микола Андрійович бачив свого батька... На наступний день після арешту співчуваючі сім'ї люди повідомили Ганні Михайлівні зміст розмови представників НКВС, з якої стало зрозуміло, що планується арешт Ганни Михайлівни як дружини «ворога народу», а її сина хочуть відправити до дитячого будинку. Вночі того ж дня Ганна Михайлівна зі своїм сином Миколою втекли з місця заслання родини. Миколу вона віддала на виховання діду – Михайлу Івановичу Петрункевичу, який проживав у Москві. Вона ж була вимушена переховуватись 12 місяців в Алтайському краї, бо статус втікачки міг призвести до вищого ступеня покарання. І хоча їй вдалося уникнути рук НКВС, але, на жаль, постраждав її брат – Михайло Михайлович Петрункевич: задрісники по роботі написали на нього анонімний лист, який призвів до арешту, ГУЛАГу і загибелі у сорокарічному віці у статусі «ворога народу»... [Фото 14].

Фото 14. Михайло Михайлович Петрункевич – син М. І. Петрункевича. Кінець XIX ст.

Саме у цей період відбулося доленосне знайомство М. А. Шліппенбаха з В. І. Вернадським. Як згадував Микола Андрійович, особливий подив у нього викликала присутність фотографій І. І. Петрункевича у робочому кабінеті академіка. Син І. І. Петрункевича – Михайло Іванович, як свідчив М. А. Шліппенбах, ретельно ховав фотографії батька. У розмові з Миколою Андрійовичем В. І. Вернадський прямо натякав: «...чудовою людиною був твій прадід! Якщо б його своєчасно почули...!». Очевидно, великий авторитет академіка і його служба Радянській державі дозволяли йому висловлювати подібні, дуже сміливі сентенції⁸.

Слід особливо наголосити на тому, що в одному з листів до автора цієї публікації, М. А. Шліппенбах прямо заявляв про те, що його дід – Михайло Іванович Петрункевич, дуже боявся навіть листуватися зі своїм рідним батьком – І. І. Петрункевичем, не говорячи вже про телефонну комунікацію, оскільки навіть маленька інформація про це, якби вона потрапила у НКВС, могла коштувати життя як синові, так і його батьку, який жив у передмісті Праги – Ростоках зі своїм онуком Іваном Михайловичем. Більше того, після арешту і загибелі свого сина Михайло Петрункевич, щоб не бути «на виду» з прізвищем Петрункевич, остаточно пішов з академічної науки і перейшов на роботу в бухгалтерію одного з заводів⁹.

У кінці 30-х рр. М. І. Петрункевичу, який побоювався за долю своїх доньок, порекомендували переїхати на постійне місце проживання до Ленінграда, оскільки згідно з чутками репресії там уже стихли. Переїзд дозволив юридично зареєструвати у новій квартирі маму Миколи Андрійовича, втікачку Ганну Михайлівну Шліппенбах¹⁰. На момент 1939 року життя родини Петрункевичів у Ленінграді дещо стабілізувалось. Але, як згадував Микола Андрійович, сім'я жила, боячись майбутнього. Ганна Михайлівна вела закритий, камерний спосіб життя, яке обмежувалось виключно сімейними турботами і проведенням дозвілля у шикарній антикварній домашній бібліотеці.

Після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР міська влада Ленінграда почала кампанію відправлення у заслання усіх родин «німецького походження». У липні 1941 року сім'ю Шліппенбахів повинні були вислати протягом 24 годин. Ганна Михайлівна врятувала родину тим, що на прийомі у начальства зачитала рятувальні рядки про Шліппенбахів з «Полтави» О. С. Пушкіна, заявивши при цьому, що Шліппенбахи вже 232 роки росіяни. У кінці розмови вона надала документ, який указував, що вона представниця династії Петрункевичів – Бакуніних. У 1941 році радянській владі було вже не до І. І. Петрункевича, а ось прізвище І. О. Бакуніна зробило свою справу – революційне походження залишило родину у Ленінграді.

Однак уже восени 1941 року Ленінград опинився у повній блокаді. Родина Петрункевичів переживала ту ж саму катастрофу, що й інші жителі міста. Ганна Михайлівна Шліппенбах вимушена була стати службовцем, оскільки вкрай потрібно було мати можливість отримання продовольчої картки – спасіння родини в умовах голоду. 13-річний Микола Андрійович був вимушений залишити школу – потрібно було доглядати за ослабленим дідусем – М. І. Петрункевичем, який вже був пенсіонером, але продовжував писати наукові праці. Крім того, в його обов'язки входило забезпечення сім'ї водою шляхом щоденних мандрівок по «мертвому» Ленінграду з відрами і саньми до ополонки і струмкових джерел. У листопаді 1941 року становище у місті стало фатальним. Відсутність опалення змусила сім'ю Шліппенбахів переселитись до іншого помешкання¹¹. Цьому «сприяла» чергова родинна трагедія – 6 січня 1942 року на руках Миколи Андрійовича від голоду помер його дід Михайло Іванович Петрункевич, син І. І. Петрункевича¹².

Після тимчасового проживання у поліклініці, де Ганна Михайлівна Шліппенбах працювала секретарем, сім'ї порадили поїхати в евакуацію до таджикського Пенджикента. На Великдень, 4 квітня 1942 року, Шліппенбахи вирвалися з Ленінграда. Але на одній з залізничних станцій Ганна Михайлівна піддалася спокусі і придбала «дефіцитний делікатес» – солоний маринований огірок, «ласощі», яких блокадники давно не вживали. Отримана насолода закінчилась жахом – нещодавно голодуючі люди отримали розлад шлунка, якому дуже сприяло весняне потепління і проїзд у вагонах-«теплушках». 30 квітня 1942 року Шліппенбахів у Сталінграді зняли з поїзда і розмістили у шпиталі. Миколу Андрійовича вдалося вилікувати. Але його маму врятувати не змогли – 8 травня 1942 року Ганна Михайлівна Шліппенбах померла, що стало найбільшою трагедією в житті Миколи Андрійовича¹³. Отже, як бачимо, всього лишень за 5 місяців 1942 року з родини Петрункевичів – Шліппенбахів вижила лише одна людина – Микола Андрійович Шліппенбах, який залишився сиротою у 13-річному віці.

На шляху до Пенджикента Микола Андрійович зіткнувся з непорядним і меркантильним ставленням деякої частини населення до ленінградців. Супроводжуючі його особи не соромились «арендувати» залишені на пам'ять коштовності покійної мами Миколи Андрійовича – весільну обручку, браслет і брошку. А коли Микола Андрійович висловив своє обурення цими фактами, дійшло до того, що його образили тим, що назвали «вірусонебезпечним». У Пенджикенті, куди він прибув у серпні 1942 року, він працював на рисових плантаціях колгоспних фазенд, де підхопив малярію і хронічний ревматизм. Від голоду рятувала продовольча картка і турбота місцевої «контрабандистки-авторитета», у минулому політичної засудженої, блокадниці з Ленінграда – Лідії, яка заради існування вдавалася до різного роду нелегальних комерційних угод, за що, само собою, її швидкими темпами посадили у в'язницю. У 1943 році Микола Андрійович навіть працював місцевим інспектором податкової служби.

У цьому ж році відбулася перша радісна подія у його житті з часу трагічної загибелі мами і дідуся. Його розшукав академік В. І. Вернадський, який направив лист Миколі, в якому містився офіційний письмовий дозвіл Голови Верховної Ради СРСР на право в'їзду Миколи у прифронтний район Ленінградської області – місто Боровичи. У Боровичах Микола повернувся у сьомий клас середньої школи, а для існування вечорами працював кіномеханіком і освітлювачем у щойно відкритому Будинку культури. В. І. Вернадський підтримував правнука І. І. Петрункевича регулярними грошовими переказами, що і врятувало життя Миколі Андрійовичу [Фото 15]. У січні 1944 року блокада

*Фото 15. Академік
В. І. Вернадський. 1944 р.*

Ленінграда була повністю знята, і Микола, закінчивши 7-й клас середньої школи та отримавши паспорт, виїхав до міста¹⁴.

Оскільки квартира Шліппенбахів була зайнята іншими жителями, Микола оселився у маленькій кімнатці у тому ж будинку, отримав юридичну реєстрацію, а значить і шанс знайти роботу. На початку життя у Ленінграді єдиним спасінням для Миколи Андрійовича були стабільні грошові перекази академіка В. І. Вернадського. З часом першим місцем роботи М. А. Шліппенбаха у Ленінграді став завод «Пірометр», де він працював електромонтажником. Саме там дізнався про чергову трагедію свого життя – 6 січня 1945 року помер Володимир Іванович Вернадський. Розраховувати на допомогу зі сторони Микола Андрійович уже не міг.

Восени 1945 року він влаштувався на роботу в «елітну» установу – Державний театр опери і балету імені С. М. Кірова, де працював статистом і освітлювачем. Однак навіть у творчому закладі адміністрацію «турбувало» прізвище Шліппенбах – дуже вже «віяло» аристократичним походженням. Беззаперечним підтвердженням цього став офіційний лист з академічного наукового інституту К. Маркса – Ф. Енгельса – В. І. Леніна – Й. В. Сталіна у Москві, у якому 18-річного М. А. Шліппенбаха розпитували про те, чи не залишився у нього вдома архів листування династії Бакуніних з К. Марксом. Очевидно, під цим приводом інститут формував «базу даних» для НКВС, де навіть після війни не забували про «перспективно опозиційних» персон. Микола Андрійович зазначав, що йому поталанило у тому, що вони не докопались до його батьків – у Ленінграді вони офіційно не були зареєстровані, а тому випали з поля зору «чекістів». В іншому випадку Миколу Андрійовича обов'язково зробили б «цапом-відбувайлом»¹⁵. Як бачимо, навіть єдиного уцілілого з родини «не знімали з нагляду». Ситуація почала змінюватись у кращу сторону тільки після смерті Й. Сталіна.

Відслуживши у лавах Збройних сил за Полярним колом, Микола Андрійович повернувся до театру, але, оскільки його місце освітлювача було зайняте іншим співробітником, він прийняв пропозицію редактора театральної газети В. М. Міліанта і став провідним співробітником редакції газети. Але скоро іронічно-саркастичний талант Миколи Андрійовича почав дуже заважати начальникам театру, і він подав «від гріха» вимушений був звільнитися з роботи.

Неоціненний журналістський досвід сприяв тому, що Микола Андрійович знайшов свою професійну долю – публіцистику. Вже одруженою людиною він працював у передміських газетах Ленінграда, але свої матеріали друкував під псевдонімом – Микола Нижній: прізвище Шліппенбах і надалі нічого доброго не обіцяло, у тому числі і його дружині. У 1956 році Микола Андрійович вступив на факультет журналістики Ленінградського державного університету. Нарешті в його житті з'явилася стабільність і перспектива, чому дуже сприяла «політична відлига» М. С. Хрущова. Після закінчення університету Микола Андрійович довгий час очолював Ленінградське відділення ТАРС, працював головним редактором газети Сестрорецького інстру-

Фото 16. Микола Андрійович Шліппенбах з двоюрідним братом Куно фон Шліппенбахом. 1994 р.

ментального заводу, швидко ставши загальноновизнаним майстром публіцистики, «живим класиком» ленінградської школи журналістики, «метром» оригінального стилю. До «перебудови» М. С. Горбачова Микола Андрійович побоювався афішувати своє походження, а тим більше досліджувати історичні долі своїх родичів і писати про це. Але з середини 80-х рр. суспільство почало змінюватися, а з ним і цінності¹⁶.

На початку 90-х рр. Микола Андрійович нарешті отримав можливість повноцінного виїзду за кордон. Зусиллями його доньки Ольги, через її зв'язки з друзями-дипломатами вдалося отримати

Фото 17. М. А. Шліппенбах і К. фон Шліппенбах. 1994 р.

з Швеції комплекс документів по генеалогії Шліппенбахів. Документи свідчили про те, що Микола Андрійович мав двоюрідного зведеного брата – Куно фон Шліппенбаха, який був тим самим сином Павла Шліппенбаха – Георгом, якого віддали на виховання до Німеччини. У 1994 році Куно приїздив у гості до Миколи Андрійовича, а вже у 1996 році М. А. Шліппенбах виїхав до нього в Австрію [Фото 16-17]. Потрапивши до брата, Микола Андрійович об'їхав більшість країн Західної Європи¹⁷ [Фото 18].

Окрилений першими успіхами у дослідженні свого походження і під впливом історичного шарму мандрування по Європі, Микола Андрійович вирішив зібрати всю доступну йому інформацію про минуле його предків. Тривалі пошуки завершилися виданням у 2005 році мемуарних нарисів – «Мандрівка в часі далекому та близькому» («Путешествие во времени далеком и близком»).

Про значимість видання свідчить подія, яка відбулась наступного року. У 2006 році у

Фото 18. М. А. Шліппенбах у Лондоні. 1996 р.

Російській Федерації широко відзначався ювілей скликання Державної Думи у Російській імперії. Нижня палата російського парламенту вирішила запросити усіх живих нащадків думських депутатів. На ювілейному засіданні, присвяченому 100-річчю скликання Думи, по особистому проханням Голови Державної Думи Російської Федерації Б. М. Грізлова, був запрошений правнук І. І. Петрункевича – Микола Андрійович Шліппенбах.

У своїй невеликій, але яскравій промові Микола Андрійович акцентував увагу на знакових моментах життя та діяльності І. І. Петрункевича – свого прадіда по материнській лінії¹⁸.

У наступному, 2007 році, автор цієї публікації, вже володіючи інформацією про Миколу Андрійовича, завдяки сприянню відомого чернігівського краєзнавця, публіциста та бібліографа, провідного консультанта Чернігівської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленко Людмили Валентинівни Студьонової, вийшов на зв'язок з правнуком І. І. Петрункевича по материнській лінії. Результатом спілкування стало формування особистого архіву Н. А. Котельницького, використання якого стало «родзинкою» джерельної бази кандидатської дисертації, присвяченої життю і діяльності І. І. Петрункевича в Україні та монографічних праць науковця¹⁹.

Поява мемуарів М. А. Шліппенбаха, – історичної сенсації початку XXI століття, його виступ на ювілейному засіданні Державної Думи викликали неабияке зацікавлення до його особистості, зокрема у середовищі краєзнавців. Так, влітку 2008 року

він, як нащадок Петрункевичів і Бакуніних, був запрошений на щорічні «Бакунинские чтения» у селі Прямухіно Тверської губернії по персональному проханню директора Бакунінського фонду, відомого тверського історика В. І. Сисоєва. Про свою подорож Микола Андрійович розповів широкій публіці у своїх статтях²⁰. У липні 2008 року Микола Андрійович відзначив свій 80-річний ювілей, що не залишилося без уваги громадськості.

Але, на превеликий жаль, з другої половини 2009 року здоров'я Миколи Андрійовича різко погіршилось. У січні 2010 року, вже невиліковно хворий, Микола Андрійович помер у Сестрорецьку. Так, лише у кінці життя розповівши про свою долю і долю своїх родичів, Микола Андрійович пішов у кращий світ...

Викладений нарис історії життя та діяльності М. А. Шліппенбаха дозволяє стверджувати про те, що методологія персональної історії є ключовою у дослідженні історико-антропологічних проблем. Персональні тексти, у нашому випадку – мемуарні нариси, є джерелами першої ваги. У них, навіть при усій суб'єктивності, факторі «вибірковості пам'яті» та наявності «внутрішнього цензора», закладені вагомі пласти інформації, і особливо – світоглядні імперативи, що дозволяє широкомасштабно вивчати історичну особу. Детальне дослідження мемуарів М. А. Шліппенбаха дозволяє стверджувати, що його аристократичне походження і походження його родичів безпосередньо впливали на життя та історичну долю. На превеликий жаль, цей вплив виявився роковим, катастрофічним та фатальним для абсолютної більшості представників династії Петрункевичів. Микола Андрійович велику частину першої половини свого життя відчував особливе ставлення влади до його походження, що, само собою, формувало вкрай обережне та нейтральне ставлення до радянської влади. Детальні генеалогічні пошуки Миколи Андрійовича показали всю унікальність і дивовижне переплетіння історичних долей видатних династій – Петрункевичів, Бакуніних, Шліппенбахів. Резюмуючи, акцентуємо увагу на тому, що персональні джерела, подібні тим, які ми використали, є незамінними при дослідженні історичної біографістики та історії повсякденності.

1. Особистий архів автора. Лист М. А. Шліппенбаха до Н. А. Котельницького від 10 вересня 2008 року (м. Сестрорецьк). – Арк. 1.
2. Там само. – Лист... від 5 грудня 2008 року (м. Сестрорецьк). – Арк. 2.
3. Там само. – Лист... від 14 травня 2008 року (м. Сочі). – Арк. 1. зв.
4. Там само. – Лист... від 25 березня 2009 року (м. Сестрорецьк). – Арк. 1. зв.
5. Там само. – Лист... від 19 серпня 2009 року (м. Сочі). – Арк. 1.
6. Шлиппенбах Н. А. Полтава и Петр мне подарили Россию // Путешествие во времени далеко и близко. – СПб., 2005. – С. 11-30.
7. Шлиппенбах Н. А. Вказ. праця. – С. 31-35.
8. Шлиппенбах Н. А. Вказ. праця. – С. 36-43.
9. Особистий архів автора. – Лист... від 5 грудня 2008 року (м. Сестрорецьк). – Л. 1. зв.
10. Шлиппенбах Н. А. Вказ. праця. – С. 45.
11. Шлиппенбах Н. А. Детская улица // Путешествие во времени далеко и близко. – СПб., 2005. – С. 9; 53-78.
12. Особистий архів автора. Лист... від 13 лютого 2008 року (м. Сестрорецьк). – Арк. 1.
13. Шлиппенбах Н. А. Детская улица... – С. 78-81.
14. Шлиппенбах Н. А. Детская улица... – С. 82-97.
15. Шлиппенбах Н. А. Детская улица... – С. 98-111.
16. Там само. – С. 195-199.
17. Там само. – С. 258-276.
18. Електронний ресурс: <http://www.akdi.ru/gd/pien-z/2006/04/s27-04-vhtm>
19. Котельницький Н. А. Громадська та суспільно-політична діяльність І. І. Петрункевича в Україні (1866 – 1879 рр.) / Н. А. Котельницький. – Дисертація... канд. іст. наук.

– К.2012.–200с.; Він же. Громадська та суспільно-політична діяльність І. І. Петрункевича в Україні (1866 – 1879рр.) / Н.А. Котельницький.– Автореферат дис...канд. іст.наук. –К.2012.– 20 с.; Він же. Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине. Историко-биографический очерк / Н.А. Котельницький.– М.:Летний Сад, 2015. – 124 с.; Він же. Иван Петрункевич – видатний син Борзнянщини / Н.А. Котельницький. – Плиски, 2017.–16 с; Студьонова Л.В. Рец. на: Котельницький Н.А. Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине. Историко-биографический очерк // Сіверянський літопис. – 2016. – № 5. – С. 174 – 176.

20. Шлиппенбах Н.А. Ветвистый багаж // Вести Курортного района. – 2008. – № 33. – С.8; Він же. Потомки Бакунина встречаются в Прямухине // Семья и школа. – 2009. – № 1. – С.29.

Публикация посвящена исследованию жизни, деятельности и творческого достояния наследника И. И. Петрункевича – Н. А. Шлиппенбаха и исторической судьбы его большой семьи.

Ключевые слова: Н. А. Шлиппенбах, И. И. Петрункевич, И. А. Бакунин.

Publication to devote to research life and activities heir I.I.Petrunkovich – N.A.Shlippenbach and historical fate his relatives.

Key words: I.I.Petrunkovich, N.A.Shlippenbach, I.A.Bakunin.

Володимир Половець

**ПАВЛО ПАВЛОВИЧ
БІЛЕЦЬКИЙ-НОСЕНКО
(1774 – 1856)**

Запропонована автором стаття має на меті ознайомити читачів часопису з неординарною постаттю П. П. Білецького-Носенка, розкрити роль його творчості, показати суспільно-наукову діяльність та нелегкий шлях невтомного трудівника на педагогічній ниві.

Ключові слова: Прилуки, військова служба, маєток, пенсіон, наука, бібліотека, література, мова, мистецтво.

П. Білецький-Носенко народився 27 серпня 1774 р. у місті Прилуки на Чернігівщині в дворянській сім'ї, що походила з давнього козацько-старшинського роду. Його далекий предок Іван Ніс брав участь у визвольних змаганнях під проводом Б. Хмельницького, а дід Павла був прилуцьким полковим сотником, батько, Павло Іванович, теж присвятив себе військовій службі. Павло батька майже не пам'ятав, бо той перебував у постійних походах і загинув у війні з турками. Мати, Ганна Максимівна, доводилася племінницею по материнській лінії видатному культурному діячеві Георгію Кониському, мала суворий характер, взяла на себе всі турботи по господарству, тому не мала часу для дітей (1, с. 64).

Коли хлопчикові виповнилося п'ять років, його за рекомендацією генерал-фельдмаршала Румянцева-Задунайського, у якого батько служив ад'ютантом, записали до відділення для малолітніх Імператорського шляхетського сухопутного кадетського корпусу в Санкт-Петербурзі, де він навчався упродовж чотирнадцяти років. У 1793 р. Павло блискуче закінчив навчання і в чині поручика був направлений для проходження військової служби в 1-й батальйон Катеринославського єгерського полку. П. Білецький-Носенко брав участь у військових операціях під командуванням О. Суворова, за що був нагороджений Золотим хрестом з написом: «За труды и храбрость» та золотим хрестом і годинником, прикрашеним діамантами (9, с. 10).

Перед 24-річним офіцером відкривалася блискуча кар'єра, але в 1798 р. він змушений був за наполяганням матері, Ганни Максимівни – жорстокої і свавільної жінки, яка вирішила одружити свого сина з дочкою конотопського предводителя дворянства, у чині штабс-капітана залишити службу. Сам П. Білецький-Носенко про свою службу висловлювався так: «Благодарю моего создателя за то, что, будучи не раз в самом тылу сражения, я не убил и даже не поцарапал ни одного человека» (7, с. 31).

Щодо дружини, то зі слів біографа, П. Білецький-Носенко «терпел душевное истязание до 1813 года», а щодо весілля, то мати подарувала сину сорок десятин заболоченої землі, непридатної для будівництва садиби. Про цей факт із життя П. Білецького-Носенка у цьому ж джерелі зазначається: «во всяком случае убили в нём все лучшие мечты и надежды, что не могло не отравить всей его молодости» (7, с. 32). Проте завдяки наполегливій праці заболочена місцевість згодом перетворилася на прекрасний сад, «райський куточок» з розкішним маєтком, в якому господар копав канали, насаджував дерева, насипав кургани, будував місточки, альтанки тощо.

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка.

Великою розвагою П. Білецького-Носенка була пасіка в його улюбленому саду. Наслідком щоденних спостережень стала написана в останні роки життя ґрунтовна праця «Пасечник, или Опыты пчеловода в южной полосе России» (2).

Жив він то в Прилуках, то в маєтку батьків дружини в містечку Хмелеві Роменського повіту Полтавської губернії. Після смерті дружини П. Білецький-Носенко разом з дітьми поселяється у власному будинку в с. Лапинці під Прилуками, де проживав до самої смерті. Для свого часу П. Білецький-Носенко був освіченою людиною – досконало володів кількома мовами, добре знав вітчизняну та світову літератури, вивчав основи педагогічної діяльності. У його бібліотеці нарахувалося кілька тисяч томів латинською, французькою, німецькою, російською, українською та польською мовами. Він уважно стежив за літературним і науковим життям Російської імперії, передплачував багато періодичних видань з різних галузей знань (3).

Прилуцьке дворянство в 1801 р. обрало Павла Павловича підсудком повітового земського судді. Отримуючи мізерну платню, яка була практично єдиним засобом існування сім'ї, він «для избежания нужды в самом необходимом» наймається до свого сусіда-поміщика І. Величка в селі Замості домашнім учителем, водночас виховуючи ще кількох поміщицьких дітей. Коли ж його пансіон став нараховувати 12 учнів, П. Білецький-Носенко переводить його до свого помістя в с. Лапинці, де він і проіснував близько сорока років (1, с. 65). За цей час у ньому навчалося більше ста осіб, які успішно витримали вступні іспити у вищі навчальні заклади, часом вражаючи екзаменаторів своїми знаннями з усіх предметів, серед них був і майбутній відомий історик М. А. Маркевич, автор 5-томної «Истории Малороссии», в якій викладена історія України від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Як педагог Павло Павлович прагнув виховувати гармонійно освічених людей, розвивати в учнів природні здібності та естетичний смак. Усі предмети він викладав один, не маючи ніяких помічників. Заслугує на увагу розклад занять пансіону:

- п'ять разів на тиждень з ранку до обіду відбувалися заняття з латинської, французької, німецької і російської мов, переклад текстів з російської мови і навпаки;
- ранок у четвер відводився для занять живописом;
- після обіду з другої до четвертої години в понеділок і середу вихованці пансіону вивчали арифметику і геометрію;
- у четвер, п'ятницю й суботу – математичну географію Європи та Азії;
- у вівторок, середу, четвер, п'ятницю й суботу вивчали історію стародавнього світу, загальну і російську історію;
- святкові та вихідні дні педагог знайомив вихованців з Біблією і найкращими творами світової літератури.

Розпорядок дня в пансіоні був чіткий, напружений, спартанський. Улітку навчалися по вісім годин, а взимку по сім. Вставали завжди о сьомій. З 8-ї до 12-ї навчання, потім прогулянки і знову навчання. О 9-й вечора кожен вихованець повинен був записати до свого журналу все, що вивчив за день, про свою поведінку, в тому числі й про покарання, які він заслужив. Батьки, переглядаючи журнал свого сина, мали повну уяву про його поведінку і успіхи в навчанні (2).

Про Павла Павловича як талановитого педагога інформація швидко поширювалася. Він постійно отримував листи від різних осіб з усіх куточків країни з проханням взяти на виховання їхніх дітей. Намагаючись дотримуватися демократичних методів у своїй педагогічній діяльності, П. Білецький-Носенко прагнув виховувати гармонійно освічену людину, розвивати в учнів природжені навички і здібності, вимагав від них свідомого розуміння того, що вони вивчали. Знаючи здібності й нахили кожного вихованця, П. Білецький-Носенко нерідко не погоджувався з батьками дітей, які визначали їхнє майбутнє, керуючись власними уподобаннями. Немоżliво не згадати випадок з батьками М.А. Маркевича, які мріяли про військову кар'єру сина. У листі до батька Михайла Андрійовича, датованому 1815 роком, педагог писав: «Если хочет, может быть глубоким математиком, но любимая его часть учености есть литература, история и география, физика и натуральная история; он мог бы быть весьма ученым

человеком, когда б мог заниматься с приличной важностью и вниманием; к военной службе теперь неприметно в нём охоты ни малейшего следа» (9, с. 250).

У роботі з дітьми проявлялися творчі здібності педагога. П. Білецький-Носенко полюбляв балувати вихованців розповідями про бойову молодість, часто переповідав легенди про старовинні замки Волині і Польщі, які чув у походах, змішув гумористичними оповіданнями з народного побуту, підслуханими у поляків та українців. Наголосимо, що «... все эти рассказы прошлого времени, передававшиеся им с редким красноречием, изобличали в нём и самостоятельный ум, любящий всё подвергать своему собственному анализу, и ту тонкую наблюдательность, и самую ту правдивость и честность, которых ревностным сподвижником он был до самого гроба» (7, с. 29-30).

Свою педагогічну діяльність Павло Павлович тісно пов'язував з науковою. Він підтримував тісні контакти з науковими установами, товариствами, зокрема з Російською академією наук, Московським товариством дослідників природи, Вільним економічним товариством у Санкт-Петербурзі. Найплідніші взаємини встановилися в П. Білецького-Носенка з товариством наук при Харківському університеті. З 1812 по 1829 рік він написав і надіслав до цих товариств десятки праць із природознавства, сільського господарства, економіки, медицини, фольклору, етнографії, літератури, лінгвістики, археології. У праці «Мысли о паровом плуге» (1828) Павло Павлович першим у Російській імперії порушує питання про розробку землі механічною тягою. Заслужують на увагу його статті про народну медицину, бджільництво тощо. Та на наукових дослідженнях автора, на жаль, позначалася віддаленість від культурно-наукових центрів (9, с. 251).

У 1838 р. П. Білецький-Носенко прийняв запрошення газети «Полтавские губернские ведомости» (Прилуцький повіт належав тоді до Полтавської губернії) стати її співробітником. Упродовж 1838-1841 рр. він надрукував на сторінках газети немало матеріалів з різних галузей знань, серед них і окремі, повернуті деякими товариствами: «Статистическое описание города Прилуки», «Биография. Полковник Прилуцкий Иван Иеремеевич Нос», «О первых гражданских буквах в России», «Суеверие малороссиян», «О языке малороссийском», «Историческое предание об Иване Золотаренко» та інші мовознавчі й етнографічні праці вченого (9, с. 254).

Серед лінгвістичних праць найвидатнішою вважається укладений у 1838-1843 рр. «Словарь малороссийского, или юго-восточного языка; филологический, этимологический, с показаниями частей речи, окончательных корней слов, идиотизмов, со сводами синонимов, с пословицами и поговорками, составленный по произношению, каким говорят в Малой и Южной России». Поряд зі словником П. Білецький-Носенко писав і «Граматику малоросійського языка».

Закінчивши словник і граматику, автор у кінці 1843 р. надіслав рукописи міністрові освіти Уварову, бажаючи йому їх присвятити. Одночасно він звернувся до президента Академії наук з проханням видати їх. Міністр освіти направив рукописи в другий відділ Академії наук на розгляд і рецензію, але за відсутністю там знавців української мови, праці були передані в канцелярію попечителя Київської учбової округи з тим, щоб їх розглянув хто-небудь з учених Київського університету. Оскільки ніхто з професорів університету вивченням української мови тоді не займався, рецензію попросили написати М. Максимовича (9, с. 9). На рецензію М. Максимовича Павло Павлович дав досить детальну відповідь, але переробляти словник 71-річному авторові було вже не під силу. Втім, належить зазначити, що словник П. Білецького-Носенка укладався і був завершений, коли на сторінках періодичної преси велася гостра дискусія про творчі можливості української мови, про право на існування літератури цією мовою. Треба віддати належне авторові, який у цьому питанні солідаризувався з передовими діячами української та російської громадськості. У передмові до словника та статті «О языке малороссийском» Павло Павлович відстоював право на існування української мови, посилаючись на представників нової української літератури – Є. Гребінку, І. Котляревського, Т. Шевченка та ін.

Багато уваги приділяв П. Білецький-Носенко і художній літературі. З-під його

пера з'явилося понад 300 байок, 23 віршовані казки (новели), 15 балад, травестійно-бурлескна поема «Гарпініада, чи Вхопленная Прозерпина», російськомовний роман «Зиновий Богдан Хмельницький». Особливе місце в творчому доробку автора займають казки. Звертаючись переважно до традиційних сюжетів, характерних для народного епосу багатьох народів світу, автор широко використовував український фольклор. Розважальну функцію кожної казки він намагався поєднати з прищепленням читачам думки про непересічну цінність моральних принципів, без дотримання яких людина ніколи не буде щасливою. Уперше в українській літературі П. Білецький-Носенко запровадив жанр віршованої казки. Так, в одній з перших своїх побутово-фантастичних казок «Три бажання» автор переповів відомий античний сюжет, використавши елементи українського фольклору (повір'я про русалок та відьом). Герої казки наполегливо працювали і були заможними селянами, але останнім часом розлінилися, стали вчашати до шинку й зубожіли. Навіть прихід русалки з подарованими нею трьома бажаннями не зміг урятувати становище. Старі надто багато хотіли і, нарешті, залишилися ні з чим. У жартівливій формі автор засуджує заздрість, лінь і неробство, що, на його думку, стають основними причинами злидненого становища селян. Про повагу письменника до українського народу, його історичного минулого, культури свідчать його історичні розвідки, зокрема «Историческое предание об Иване Золотаренко», в якому широко використовувались матеріали рукописної «Історії Русів» та інші друковані джерела й усні перекази. У невеличкому за обсягом «Историческом предании» автор зумів показати Золотаренка героїчною особою та справжнім патріотом своєї Вітчизни, людиною освіченою, «доброго серця». Захоплений постаттю свого героя Павло Павлович пише українською мовою драму «Іван Золотаренко», з якої до нас дійшов лише невеликий уривок (2). Він одним з перших в Україні перекладав байки І. Крилова. Російською мовою перекладав твори Ж.Ж. Руссо, Ф. Шіллера, Р.Б. Шерідана, А. Лафонтена, німецьких романтиків. П. Білецькому-Носенку належать оригінальні і перекладні балади російською та українською мовами. У 1828 р. він написав баладу «Ївга», що є переробкою балади Г.А. Бюргера «Ленора».

Хоча художні твори П. Білецького-Носенка за його життя так і не з'явилися перед читачем, автор з юначим захопленням продовжував літературну творчість. Постійно проживаючи в рідному місті, він завжди знав останні новини політичного, культурного та літературного життя. Яскравим прикладом цього є слова професора-етнографа А. Метлинського в одному з листів до автора: «Вы так постоянно следите за малороссийской филологией, что почти ничего важного не нахожу, чтобы вам было неизвестно. Вероятно, у вас уже есть и приказки Гребёнки, и повести Основьяненка, и сочинения Иеремии Галки» (7, с. 54-55). Навіть на схилі життя П. Білецький-Носенко не втрачав своєї зацікавленості до політичних подій, розвитку літературних процесів, щорічно виписуючи по два журнали, в тому числі «Московские ведомости» та купуючи найкращі літературні твори (7, с. 140).

Щодо світоглядних поглядів П. Білецького-Носенка, то його земляк, літературний критик, професор Микола Зеров висловився так: «... був він великою мірою людина старих іще поглядів. У своїх політично-економічних трактатах брав під охорону інститут кріпацтва, а в листуванні зберігав старосвітські формули чемності. Був він спочатку і ворогом «малороссиянства», і самий дух його ненавидів, і тільки по-троху при звичаївшись, став писати українські поеми на зразок «Енеїди», романи із української старовини, балади і байки» (6, с. 930).

Тільки оселившись в Україні, П. Білецький-Носенко полюбив її мову та культуру, сам почав писати українською, збирати фольклор та робити етнографічні записи. Його діяльність була спрямована на вивчення рідного краю, його культури. У той же час він намагався познайомити своїх читачів із здобутками європейської літератури, про що свідчать численні переклади з французької.

У своїх поглядах на людину П. Білецький-Носенко сповідує ідеал чистої і чесної особистості, сповненої громадянської свідомості. Про це він пише в листі до свого

старшого сина Павла: «Из всех древних философов я терпеть не могу стоиков – они хотели человека сделать выше человека, превратить в камень; циников, которые хотели его сделать собакою, а истинно уважаю Аристиппа – он учил людей быть истинными людьми» (7, с. 137).

Окрім педагогічної, наукової і літературної діяльності, П. Білецький-Носенко захоплювався образотворчим мистецтвом. «Множество оставшихся после него акварельных рисунков, несколько миниатюрных портретиков, архитектурных планов и пейзажей, снятых им с натуры во время походов в Польшу и стоянок над Днестром, ясно говорят о его любви к этому искусству» (7, с. 106). Особливою популярністю серед вихованців користувалися його лекції про історію живопису, скульптури, архітектури. Він умів не тільки доступно викладати теорію, але й прищепити дітям любов до мистецтва, навчити їх володіти олівцем та пензлем. Талант до малювання успадкували і його власні діти, особливо старший син і молодша донька. Окремі малюнки члени родини Білецьких-Носенків сьогодні можна побачити в альбомі, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України.

Протягом десятиліть проживання в Прилуках П. Білецький-Носенко був активним громадським діячем. У 1801 році прилуцьке дворянство обрало його підсудком повітового земського суду. Помічником попечителя прилуцького благодійного закладу був він у 1807-1809 рр., а з 1810 р. – штатним наглядачем повітового училища. З 1812 р. Павло Павлович був обраний почесним наглядачем училищ усього Прилуцького повіту. Як стверджують біографи П. Білецького-Носенка, Т. Шевченко у повісті «Музикант», згадуючи наглядача повітового училища, мав на увазі саме образ Павла Павловича (9, с. 255). Як почесний наглядач П. Білецький-Носенко проявив себе вимогливим і справедливим до педагогів. Він завжди виступав проти надто суворого ставлення до школярів, не раз сам був присутнім на уроках в училищах, навіть особисто пояснював незрозумілі місця в програмі. Прагнучи покращити роботу училищ, неодноразово надсилав свої пропозиції до Училищного Комітету Харківського університету, якому вони підпорядковувалися по лінії Міністерства освіти. У 1818 р. П. Білецький-Носенко писав на ім'я ректора Харківського університету І. Рижського, що подання від почесного наглядача не приймаються до уваги і надіслані пропозиції не реалізуються. У цьому ж році він подарував училищу з власної бібліотеки, яка нараховувала понад 2 тисячі томів, 584 томи на суму 854 крб, та доповнення до «карт, атласов и стереометрических тел», поклавши початок заснуванню бібліотеки в Прилуцькому училищі. Того ж року він пожертвував понад 2000 крб для утримання бідних учнів, за що мав подяку від Міністерства освіти (7, с. 254). Почесним наглядачем Прилуцького повіту Павло Павлович був упродовж 37 років і всю свою штатну платню перераховував на їхні потреби (1, с. 65).

Сумними і безнадійними були останні роки життя П. Білецького-Носенка. Тяжко хворий, він кожного разу змушений був переживати сімейне горе. На Закавказзі загинув його старший син Павло, талановитий портретист, пейзажист і літератор. У 25 років утратив глузд син Олександр, науковець і пейзажист. Павло Павлович пережив усіх своїх братів, дружину, старших синів і двох молодших доньок. Останні п'ять років з ним проживав син Петро. Помер П. Білецький-Носенко 11 червня 1856 р. на вісімдесят другому році життя в Липинцях. Похований у своєму саду поряд з дружиною, доньками та двома синами. На жаль, ні його садиба, ні прекрасний сад, ні могили знаменитої родини не збереглися (5, с. 220).

Отже, аналіз розглянутого матеріалу дає підстави стверджувати, що Павло Павлович Білецький-Носенко заслужено належить до визначних постатей Чернігівської губернії. Отримавши престижну вищу військову освіту, після якої відкривалася перспективна кар'єра воєначальника, він волею матері змушений був повернутися в Прилуки і розпочати свій життєвий шлях, до якого не був готовий, про який ніколи не мріяв і до якого не готувався. Втім, наділений від Бога, батьків і внаслідок особистої самореалізації і самовиховання чи не найкращими людськими рисами – ціле-

спрямованості, організованості та працьовитості – він зумів у складних економічних умовах побудувати маєток, посадити сад, розпочати ґрунтовну педагогічну і наукову діяльність, зайнятися літературною творчістю і громадською роботою. Послідовно обстоюючи і пропагуючи у своїй науково-літературній діяльності права української мови і літератури, Павло Павлович брав за приклад І. Котляревського (1769-1838), основоположника сучасної української літературної мови і громадського діяча. В умовах занепаду всіх різновидів староукраїнської писемної мови твори обох літературних діячів були написані на основі живого усного мовлення народу, чим вони й започаткували новий етап формування літературної української мови. Звичайно, П. Білецький-Носенко не зміг піднятися до ідейно-художнього рівня І. Котляревського, але в своїх творах він відстоював національне забарвлення і співчуття до долі українського народу, народний гумор, напруженість і природність розвитку літературних сюжетів. Таким був і залишився в пам'яті наших земляків П. Білецький-Носенко – визначний громадський діяч і неординарний представник українського науково-літературного процесу.

1. Білецького-Носенка П.П. пансіон // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К.: «Укр. Рад. Енциклопедія», 1990. – 1006 с.
2. Білецький-Носенко П.П.: письменник, художник. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: uamodna.com>articles/pavlo...nosenko-ya...poznakomutj... (дата звернення: 15.06.2017). – Назва з екрана.
3. Білецький-Носенко П.П. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: osvita.ua>Вища освіта>Реферати>Педагогіка>1225 (дата звернення: 29.05.2017). – Назва з екрана.
4. Гайдай Г. Прилуки – старовинне місто. – Прилуки, ТОВ «АІР-ПОЛІГРАФ», 2003. – 70 с.
5. Деркач Б.А. Білецький-Носенко П.П.: життя і творчість. – К.: Наукова думка, 1988. – 229 с.
6. Зеров М. Аналог в українській літературі ХІХ-ХХ ст. – К.: «Основи», 2002. – 1301 с.
7. Материалы для биографии Павла Павловича Белецкого-Носенко как украинского литератора и педагога с его familie и составленные одним из его воспитанников // Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. 1. – № 783.
8. Німчук В.В. Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка. – К.: Наукова думка, 1966. – 419 с.
9. Пирожено Л.В. Білецький-Носенко Павло Павлович // Українська педагогіка в персоналіях: Навчальний посібник для студентів вузів: У 2-х кн. – К., 2005. – Кн. 1: Х-ХІХ ст. – 255 с.
10. Савон О.А. Педагог П.П. Білецький-Носенко // Чумацький шлях, 2001. – № 2. – С. 10-11.

Половец В.М.

Павел Павлович Билецкий-Носенко (1774-1856)

Предложенная автором статья имеет целью познакомить читателей журнала с неординарной личностью П. П. Билецкого-Носенко, раскрыть роль его творчества, показать общественно-научную деятельность и нелёгкий путь неутомимого труженика на педагогической ниве.

Ключевые слова: Прилуки, воинская служба, усадьба, пансион, наука, библиотека, литература, язык, искусство.

PAVLO BILETSKYI-NOSENKO

(full name – PAVLO PAVLOVYCH BILETSKYI-NOSENKO) (1774 – 1856)

Pavlo Biletskyi-Nosenko was born on 27 August 1774 in the city of Pryluky in Chernigiv Region. His noble family had Kozaks and Kozak sergeants in its past. Pavlo could hardly remember his father who was often away from home in military campaigns and was killed in a battle against the Turks. His mother Hanna Maksymivna was a niece of Georgii Konyskyi, a prominent cultural figure of that time. The mother was very strict with children and as she herself was doing all housework, she had no time to take proper care of the children.

Having successfully graduated from the Shliachta (noblemen) infantry cadet corps, P. Biletskyi-Nosenko joined Katerynynskyi regiment of chasseurs to serve in the rank of lieutenant. Later he was promoted to the rank of staff-captain. His brilliant military career was stopped by Pavlo's mother. She decided to marry her son to a daughter of a nobility leader in the town of Konotop.

So, P. Biletskyi-Nosenko settled down in the village of Lapyntsi near Pryluky and started extensive civil, literary, and pedagogical activity. He was well educated for his time. He spoke several languages fluently, knew national and world literature, and basics of pedagogic. His library contained several thousands of books in Latin, French, German, Russian, and Polish languages. He was subscribed to a big number of periodicals in various fields of knowledge.

Pavlo Biletskyi-Nosenko passed away on 11 June 1856 at the age of eighty one. He was buried in his farmstead in the village of Lapyntsi.

Key words: Pryluky, military service, mansion, boarding school, science, library, literature, language, arts.

Олександр Хаценко

ВНЕСОК П. Я. ДОРОШЕНКА У РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті аналізується внесок П. Я. Дорошенка у процес відродження національної культури України. Проаналізовано період його діяльності за 1918–1919 рр.

Ключові слова: П. Я. Дорошенко, культура, мистецтво, театр, опера, музика, музей, бібліотека.

Петро Якович Дорошенко (1858–1919) – відомий громадський діяч, який зробив чимало для відродження української культури. На жаль, цей аспект його діяльності не знайшов відображення в історичній літературі. У статті аналізуються маловідомі сторінки діяльності П. Я. Дорошенка з організації українських національних установ культури.

У період національного відродження важливого значення набуває питання розвитку національної культури та духовного життя суспільства. У 1918 р. національна самосвідомість українського народу росла такими швидкими темпами, яких не чекали навіть лідери українського руху. У той час справами та питаннями, пов'язаними з українською культурою, займалося Міністерство народної освіти. Але воно настільки було перевантажено важливою та складною поточною роботою з організації та діяльності шкіл, що не могло приділити належної уваги питанням культури та мистецтва. Тому необхідно було сконцентрувати всі заклади національної культури України в окрему установу, а створювати окреме міністерство було не доречно [1,2]

21 червня 1918 р. Радою Міністрів було ухвалено Закон «Про утворення Головного управління мистецтва і національної культури й про перейменування Міністерства Народної Освіти в Міністерство Народної Освіти та Мистецтва». Це управління, залишаючись у відомстві Міністерства народної освіти і мистецтва, було цілком автономне й мало свій окремий бюджет, головноуправляючий же діставав права заступника міністра народної освіти та мистецтва. 15 липня 1918 р. П. Я. Дорошенко було призначено управляючим Головного управління мистецтва і національної культури Міністерства народної освіти та мистецтва [2,251].

18 липня 1918 р. міністр М. П. Василенко писав П. Я. Дорошенку: «Прошу Вас керувати справами самостійно, згідно з вашими поглядами і досвідом, звертаючись до мене лише з питань принципового характеру. Ви можете особисто робити доклади як в Малій, так і в Великій Радах Міністрів» [3,20].

За розпорядженням міністра народної освіти та мистецтва М. П. Василенка була створена комісія, яку очолив П. Я. Дорошенко. Вона займалася розмежуванням справ між Міністерством народної освіти, Головним управлінням мистецтва та національної культури та Академією наук. До складу цієї комісії також увійшли П. І. Холодний, І. А. Красуський та академік В. І. Вернадський [3,28].

27 липня 1918 р. відбулося перше засідання комісії, де головував був П. Я. Дорошенко. Він зробив коротку доповідь про склад і завдання комісії, а також з'ясував історію заснування Головного управління мистецтва та національної культури. Запропонував присутнім висловитись щодо питання, до якого відомства буде остаточно віднесено відділ художньо-промисловий. І тільки 3 жовтня 1918 р. голова художньо-промислового відділу доповів П. Я. Дорошенку про стан художньо-промислових шкіл, де вказував, що необхідно залишити навчальні установи в одному відомстві. Вивчивши

© Хаценко Олександр Олексійович – викладач Чернігівського базового медичного коледжу.

це питання і враховувавши шкоду, яку може принести справа поділу художньо-промислових установ, які зв'язані одним завданням між двома відомствами, П. Я. Дорошенко прохав Міністерство народної освіти залишити надалі ці установи під керівництвом Головного управління мистецтва та національної культури. Комісія ухвалила, що Головний національний архів залишається у відомстві Головного управління мистецтва та національної культури як автономна установа, додавши, що призначення директора узгоджується з Академією наук. Також було ухвалено заснувати Національний музей (на зразок Німецького Музею в Нюрнберзі або Баварського в Мюнхені), який також залишався у відомстві Головного управління мистецтва та національної культури. Музей мав складатись з відділів: пластичних мистецтв, археологічного, історичного, етнографічного, художньо-промислового. Центром заснування такого музею можуть стати Київський художньо-промисловий та науковий музеї, а відділи природничо-історичний, антропологічно-етнографічний залишаться при Академії наук [3,22]. На засіданні комісії 3 серпня 1918 р. М. Біляшівський (голова відділу охорони пам'яток старовини) запропонував до складу Національного музею ввести ще один відділ – нумізматичний [3,23].

П. Я. Дорошенко запропонував, у зв'язку з тим курсом, який узяло Головне управління мистецтва та національної культури на відродження національного мистецтва і культури, Архітектурний інститут підпорядкувати Головному управлінню мистецтва та національної культури. Таким чином, більшістю голосів Архітектурний інститут було підпорядковано Головному управлінню мистецтва та національної культури [3,36].

П. Я. Дорошенко з глибокою повагою відносився до української культури і бережно з нею поводився. Д. І. Дорошенко згадував, що П. Я. Дорошенко справою національної культури зайнявся з усім запалом і відданістю. У його були дуже широкі плани щодо розвитку всіх галузей української культури й мистецтва [4,30]. Активна робота управління, яку очолив П. Я. Дорошенко по культурній розбудові, сприяла прихильному ставленню не тільки самого гетьмана і Ради Міністрів Української Держави. П. П. Скоропадський згадував «який не був скупий, щодо витрат, покійний Ржепечкий – міністр фінансів, – і скільки мені доводилося боронити який-небудь видаток, коли справа торкалася інших ділянок, однак, коли розглядав кошторис якогось культурного українського почину, я ніколи не чув застережень з його боку» [5,2].

До нового управління перейшли всі справи, які раніше були зосереджені у театральному відділі й відділі охорони пам'яток старовини й мистецтва Міністерства освіти. Було засновано ще новий відділ архівно-бібліотечний, на чолі якого став В. Л. Модзалевський. Під керівництвом досвідченого й відданого справі керівника П. Я. Дорошенко Головне управління розвинуло жваву діяльність. У липні 1918 р. П. Я. Дорошенко звернувся до Ради Міністрів з клопотанням про асигнування Головному управлінню мистецтв і національної культури 300000 карб. Він підкреслював, що згідно із законом від 21 червня 1918 р. Головне управління мистецтв і національної культури має окремий бюджет. Оскільки до Головного управління перейшли інституції інших відомств, часто виникає необхідність негайних грошових видатків на їхні випадкові потреби, які передбачити неможливо. І тому такий стан дуже перешкоджає організаційній роботі у справах мистецтв і національної культури. Але Рада Міністрів асигнувала на рахунок річного бюджету 1918 р. Головному управлінню мистецтв та національної культури лише 100250 крб на негайні потреби [6,3].

У липні 1918 р. П. Я. Дорошенко зробив доповідь гетьману. Він звернув увагу на те, що Перша світова війна поставила у велику небезпеку коштовні скарби народної творчості у галузі мистецтв і культури. На превеликий жаль, громадянська війна ще більше викличе небезпеку майбутнього знищення речей народної творчості. Безумовно, що таким часом побажають скористатися різні спекулянти і підприємці, що скуповують з метою наживи коштовні пам'ятки мистецтв і вивозять їх за межі Української держави. П. Я. Дорошенко попереджав, що вже на той момент Головне управління мало відомості про знищення та купівлю речей високої художньої цінності значимих для України. Також Головне управління отримало пропозиції придбання у власність держави України коштовних художніх витворів. Придбання їх мало б велике значення для Національного Музею у питанні майбутнього розвитку народної творчості. Він зазначав, що одним із головних обов'язків дорученого йому управління є придбання і

охорона пам'яток культури. У зв'язку з цим він просив П. П. Скоропадського виділити із державної скарбниці у розпорядження Головного управління мистецтв та національної культури 1 млн крб на купівлю у власність держави пам'яток старовини і мистецтв. Для зазначеної мети П. Я. Дорошенку було особисто доручено організувати комісію під його керівництвом з членів дорученого йому Головного управління, представників від Академії мистецтв та державного контролю [6,15].

П. Я. Дорошенко стояв біля витоків організації Національної бібліотеки Української держави. Наказом гетьмана «Про утворення фонду Національної Бібліотеки Української Держави» від 2 серпня 1918 р. започатковано створення Національної української бібліотеки. Згідно з ним, був створений Тимчасовий комітет по заснуванню Національної бібліотеки в Києві, який надав аванс у півмільйона крб на перші видатки і окреслив завдання бібліотеки. Остання планувалася стати книгозбірнею, в якій мали бути зібрані всі пам'ятки духовного життя українського народу і України (рукописні і друкарські): книги, часописи, газети, гравюри, листівки, ноти, літографії й інші твори друкарень, літографій і металографій, видані в Україні та за кордоном. Таким чином, бібліотека обов'язково повинна була мати відділ *Ukrainica*. Національна українська бібліотека зростала з надзвичайною швидкістю. Фактично бібліотека почала функціонувати вже 3 серпня 1918 р. [2,251]. Наприкінці гетьманської доби у бібліотеці було вже понад 1000000 книжок, серед яких багато стародруків. Бібліотечний фонд Національної бібліотеки міг конкурувати з кращими бібліотеками Європи.

Особливу увагу звернуло Головне управління на справу українського театрального мистецтва. До революції 1917 р. у Києві був лише один україномовний театр М. Садовського, який давав вистави у Народному домі. Загальне керівництво цією галуззю культури належало Театральній раді, сформованій навесні 1917 р. Ще перед заснуванням Головного управління, Міністерство народної освіти 14 червня 1918 р. провело через Раду Міністрів постанову про допомогу українським театрам у Києві. Так, Українському національному театрові під керівництвом О. Саксаганського до 1 вересня 1918 р. була надана субсидія у сумі 165500 крб, а товариству «Молодий Театр у Києві», під керівництвом великого майстра театального мистецтва, видатного режисера Л. Курбаса – в розмірі 100000 крб. Театральна рада складалась з членів, яких затверджував П. Я. Дорошенко як управляючий Головного управління мистецтв і національної культури. Рада мала стежити за художньою стороною всіх вистав державних театрів [7, 49]. Задля того, щоб поставити українське драматичне мистецтво на висоту сучасних вимог щодо виконання, добору репертуару й техніки, 28 серпня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила закон про заснування в Києві Державного драматичного театру [2, 252]. Керівництво діяльністю театру було доручено Головному управлінню мистецтва і національної культури. Цьому театрові було надано право одержувати з-за кордону без мита книжки і всі потрібні матеріали, приладдя та знаряддя, надано власну печатку з Державним Гербом. Артисти театру вважалися державними службовцями і звільнялися від виклику з запасу до армії і в дієві команди флоту, а також від служби у державному ополченні. Театр утримувався на свої прибутки та на державні кошти. 28 серпня того ж таки року Радою Міністрів було ухвалено постанову про асигнування Державному драматичному театрові до кінця 1918 р. 327400 крб. [8].

Значний вклад в організацію Державного драматичного театру зробила артистка Н. М. Дорошенко, яка сама брала участь в його трупі. До Державного драматичного театру були запрошені кращі сили української драми. 23 липня 1918 р. П. Я. Дорошенко підписав кошторис Державного драматичного театру на 1918–1919 рр. На той час театральний колектив складався із 20 чоловіків і 10 жінок. На утримання чоловічого складу планувалося щомісячно 12400 крб, а жіночого – 10500 крб. [9,8]. Театр був відкритий у листопаді 1918 р., його репертуар складався з модерних українських і перекладних п'єс.

14 серпня 1918 р. П. Я. Дорошенком було підписано розпорядження про затвердження в Києві Державного народного театру в Троїцькому народному домі. Цей театр був заснований ще в 1917 р. Він утримувався за рахунок власних прибутків, але з боку держави також надавалася допомога. Планувалося з державної скарбниці асигнувати йому 110950 крб. [10,15].

П. Я. Дорошенко також звернув увагу на національний кінематограф. 8 серпня 1918 р. він писав до Ради Міністрів: «За останні часи вплив кінематографу на народні

маси дуже поширився – кінематограф став мистецтвом простолюду. Цей фактор можна широко використовувати з культурно-просвітньою та агітаційною метою. Кінематограф мусить стати засобом поширення серед народних мас рідної культури, засобом збудження національної свідомості, любові до рідного краю і його історії» [11,8].

У жовтні 1918 р. П. Я. Дорошенко підписав розпорядження про заснування в Києві Державного мандрівного культурно-просвітнього кінотеатру. Цей кінотеатр також мав утримуватися за рахунок власних прибутків та отримувати допомогу з боку держави [10,22]. Потрібно було створювати і кінолабораторію, на влаштування якої асигновано 233000 крб. [11,10]. Планувалося створити бібліотеку фільмів, які за відповідну плату могли би використовувати кінотеатри, школи, гімназії та інші навчальні заклади [12,13]. До П. Я. Дорошенка зверталися за дозволом проведення зйомок державних свят та важливих подій у житті України, які потім зберігалися у музеї кінематографу. Так, 5 жовтня 1918 р до П. Я. Дорошенка звернулася адміністрація Кам'янець-Подільського державного університету за дозволом зйомки урочистостей, присвячених відкриттю навчального закладу. За цю роботу адміністрація університету пропонувала кошти в розмірі 1000 крб. А вже 19 жовтня 1918 р. за підписом П. Я. Дорошенка було видано посвідчення на зйомку цих урочистостей [12,50]. Він стверджував, що одним із засобів популяризації української мови є кінотеатр. У той час майже всі кінотеатри одержували фільми від московських та закордонних фабрик. Зважаючи на це, він визнавав конче потрібним видати закон про обов'язкові українські написи на кінострічках [12,30].

П. Я. Дорошенко піклувався й про існування міських кінотеатрів, про що свідчать звернення власників кінотеатрів. Наприклад, до нього звернувся власник кінотеатру м. Богуслава Д. Орлов з проханням допомогти у технічній справі. Кінотеатр, на думку Д. Орлова, є культурним осередком міста, але йому загрожує небезпека, а саме – відсутність нафти. 28 вересня 1918 р. П. Я. Дорошенко звернувся з клопотанням до Міністерства промисловості щодо видачі Д. Орлову дозволу на купівлю 100 пудів нафти [11,24]. Звичайно, кінематограф охоплював велику кількість глядачів і мав на них великий вплив. Демонстрація фільмів давала можливість зібрати кошти на різні культурні заходи. У серпні 1918 р. за рахунок кіновистав було зібрано 711 крб. на монумент загиблим борцям за волю України під Крутами [11,5].

У березні 1919 р. був створений мандрівний театр, який об'єднував кращі театральні сили. Трупамала на меті об'їхати віддалені території України. Таким чином, глухі провінційні міста мали можливість побачити найкраще виконання сучасних вистав. Мандрівна трупа повинна була стати великим імпульсом для розвитку провінційних театрів [13,7].

Також П. Я. Дорошенко підкреслював, що корисним було б відродження маріонеткових (лялькових) театрів для дітей молодшого віку. На його думку, кожний сільський учитель мав би можливість організувати його у себе в школі [13,12].

Українська преса висловлювалася за необхідність організації Української національної опери. У свою чергу П. Я. Дорошенко писав про необхідність створення у Києві Державного оперного театру. Члени театрального відділу Головного управління мистецтв та національної культури під керівництвом П. Я. Дорошенка, обмірковуючи питання створення Національної опери, ухвалили створити Українську державну оперу і орендувати для цього Київський міський оперний театр. Тимчасову дирекцію оперного театру Театральна рада доручила М. Садовському [10,33]. Вже з осені 1918 р. почалися підготовчі роботи до перетворення міської опери в Києві в Українську національну оперу. Були перекладені українською мовою опери «Галька», «Фауст», «Травіата» та інші. Режисери-новатори, такі як Л. Курбас, намагалися ліквідувати брак україномовних творів. Тоді сподівалися остаточно провести українізацію Державного оперного театру. У листопаді 1918 р. були запрошені співаки-українці, артисти колишніх імператорських театрів у Петербурзі та Москві, замовлені переклади лібрето світових опер українською мовою, підготовлено репертуар для майбутнього сезону 1919–1920 року. Тогочасна преса писала, що українська опера має всі підстави стати одним із найкращих театрів свого часу, вона повинна бути художньо сильною, національною і культурною [5,4]. Перед українським оперним мистецтвом відкривалися нові можливості.

Кобзарство – унікальне явище української культури. На той час кобзарство було важливою галуззю національного музичного мистецтва, для підтримки і розвитку

якого у Києві заснували Кобзарську школу. Теоретичну частину у школі викладали люди з вищою музичною освітою, а для навчання гри на бандурі було запрошено 8 кобзарів різних шкіл (Харківської, Полтавської і Чернігівської) [2,253]. У Києві організований Кобзарський хор, цей колектив став основою Київської капели бандуристів, якою керував В. К. Ємець. Це був перший мистецький професійний колектив в Україні. З нього започаткована нова традиція у бандурному мистецтві – гуртковий професійний спів зрячих артистів у супроводі бандури. 3 листопада 1918 р. в Києві в театрі Бергоньє відбувся перший концерт Київського хору, в складі якого переважали військові. Потім були виступи в Українському робітничому домі, Купецькому зібранні, «Молодому театрі». Після першого публічного виступу в одному з найбільших театрів Києва, капела кобзарів мала стати Державною капелою. Музичний відділ Головного управління мистецтв та національної культури підготував відповідний законопроект на затвердження Ради Міністрів та на підпис гетьмана. На жаль, реалізувати це не вдалось [4, 25]. У березі 1919 р. після концерту, присвяченого Т. Шевченкові на Шулявці, капела кобзарів припинила своє існування.

Зазначимо, що П.Я. Дорошенко також сприяв призначенню державною скарбницею субсидії на створення музичних шкіл та інститутів, де талановита українська молодь вчилася мистецтву. У серпні 1918 р. художня рада відомої приватної музично-драматичної школи ім. М. В. Лисенка, яка існувала з 1904 р., прохала музичний відділ Головного управління мистецтва та національної культури реформувати школу у Вищий музично-драматичний інститут, який би надавав учням закінчену художньо-технічну освіту і по успішному закінченні – звання вільного художника. Школа на той час мала популярність і тому кількість учнів збільшувалася з року в рік. Наприклад, у 1915 р. у школі навчалось – 117 учнів, 1916 р. – 156 учнів, 1917 р. – 250 учнів, 1918 р. – 332 учні. Освітня установа проводила навчання за програмою консерваторії. Незабаром музично-драматичну школу ім. М. В. Лисенка було одержавлено і перейменовано в Український музичний інститут. П. Я. Дорошенку було запропоновано на розгляд та затвердження обрахунок музично-драматичного інституту на 1918–1919 рр. Прибутки Українського музичного інституту склались з оплати за навчання: по класу фортепіано 95 учнів – 33250 крб; по класу співу 105 учнів – 52500 крб; по класу скрипки 60 учнів – 18000 крб; українська та російська драма – 95 учнів – 59000 карб. Тобто прибутки були у розмірі 162750 крб. Видатки: реклама, телефон, освітлення, опалення, утримання швейцарів та директора – 109210 крб., постановка вистав та придбання інструментів – 162750 крб. Таким чином, видатки склались з 271960 крб. Звичайно, для існування Українського музичного інституту потрібна була державна допомога [14,8].

Важливою подією в українському мистецтві стало заснування 1 грудня 1918 р. Державного симфонічного оркестру ім. М. В. Лисенка в Києві, який очолив О. Горілий. На утримання оркестру Головне управління мистецтва і національної культури асигнувало у 1918 р. 66300 крб. У статуті, підписаному П. Я. Дорошенком, йшлося про те, що метою створення оркестру є виконання найкращих творів української, слов'янської, а також всесвітньої симфонічної музики і сприяння поширенню серед народних мас України естетичних поглядів, а також підвищення художньо-музичних смаків українців. Утримання оркестру було за рахунок державної допомоги, укладання контрактів та пожертв. Керував оркестром головний диригент, який призначався Головним управлінням Мистецтва і національної культури, він і повинен був слідкувати за художнім виконанням творів. Прибутки симфонічного оркестру до кінця 1918 р. склалися: 6 симфонічних концертів – 9000 крб; популярних концертів – 4500 крб; 20 вечорів у кінематографі – 10000 крб та асигнування на утримання Головним управлінням – 66300 крб. [10, 40].

Значним мистецьким здобутком стало створення у листопаді 1918 р. Української Державної Академії мистецтв, ректором якої став Ф. Кричевський [5,4]. П. Я. Дорошенком був затверджений штат Академії та асигновано з обрахунку Головного управління мистецтва і національної культури 233400 крб, а також одноразова допомога на утримання Академії на період з 1 жовтня 1918 р. по 1 січня 1919 р. 54600 крб [15,12].

У вересні 1918 р. П. Я. Дорошенко разом з членами відділу пластичних мистецтв вважали за потрібне приступити до організації інституту історії мистецтв [15,10]. Також на розгляд П. Я. Дорошенка було запропоновано проект створення галереї мистецтв, яка мала складатися з таких відділів: мистецтво 11– 15 ст. (мозаїка, фреска, малюнки,

скульптура); мистецтво 16 ст. (фреска, малюнки); мистецтво 17–18 ст. (релігія, станкове малярство, портрети); мистецтво 18–19 ст. (класицизм, реалізм); сучасне мистецтво. Розглянуто ним було і проект штатів галереї, а на її створення планувалося виділити кошти в розмірі 191400 крб[15,14].

Для піднесення музичної культури в Україні з ініціативи композитора і диригента К. Стеценка, який працював у музичному відділі Головного управління мистецтв та національної культури, а також талановитого диригента О. Приходька у Києві було організовано Перший Український національний хор під керівництвом відомого диригента О. Кошиця. Він виявився настільки популярним, що того ж таки року було створено Другий Український національний хор. Пізніше у 1919 р. вони об'єдналися у Державну мандрівну капелу «Думка». Цей колектив здобув визнання не тільки в Україні, а й поза її межами, зокрема на гастролях у Австрії, Франції, Швеції [2, 253].

Отже, у 1918–1919 рр. продовжився процес національно-культурного відродження України, який характеризувався значними здобутками в галузі української культури. У цей час було засновано Національну бібліотеку, Національну галерею, Український Державний драматичний театр, Державну національну оперу, Державний симфонічний оркестр, капелу бандуристів, Українську Державну Академію мистецтв, Національний хор, Музично-драматичний інститут імені М.Лисенка, кінематограф та інші культурні установи. Звичайно, це був період розквіту національної культури, значний внесок в який зробив керівник Головного управління мистецтва та національної культури П.Я.Дорошенко.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2457, оп. 1, спр.1, арк. 4 зв.
2. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. [Д.Дорошенко] – Ужгород, 1930. – Т.2. – 360 с.
3. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр.3, арк. 38 зв.
4. Войнаренко О. З гетьманських часів. Спогади самовидця з року 1918. / О. Войнаренко. – Детройт, 1950. – 30 с.
5. Гай-Нижник П. Становлення українського театрального мистецтва і питання його оподаткування за Гетьманату 1918 року / П. Гай-Нижник // Український театр. – 2003. – №5. – С.10–12.
6. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр.5, арк. 15 зв.
7. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр.60, арк. 49 зв.
8. Постанова // Державний вісник. – 1918. – 31 серпня.
9. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр.66, арк. 64 зв.
10. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр.61, арк. 48 зв.
11. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр.62, арк. 64 зв.
12. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр.15, арк. 92 зв.
13. ЦДАВО України, ф. 3689, оп. 1, спр.21, арк. 25 зв.
14. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр.2, арк. 11 зв.
15. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр.8, арк. 17 зв.

В статье анализируется вклад П.Я.Дорошенко в процесс возрождения национальной культуры Украины. Проанализирован период его деятельности за 1918 – 1919 гг.

Ключевые слова: П.Я.Дорошенко, культура, искусство, театр, опера, музыка, музей, библиотека.

The article is devoted to analysis of P.Doroshenko's activity in national culture of Ukraine. The period of life since 1918 till 1919 is analyzed.

Key words: P.Doroshenko, culture, art, theatre, opera, music, museum, library.

ГЕНЕАЛОГІЧНІ НОТАТКИ

УДК 94(477)

Людмила Бойко

НАСТОЯТЕЛІ ГЕОРГІЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ

У статті йдеться про те, як документи Державного архіву Чернігівської області допомогли автору відновити біографії предків – священиків Георгіївської церкви смт Седнів і віднайти сучасних потомків гілки роду.

Георгіївська церква у древньому Седневі така ж давня. Вона існувала тут і в дотатарський період, і після. Землі Київської держави потребували постійного захисту, а військо – підтримки духу й тіла. Населення оснащувало захисників зброєю, а Святий Георгій-Переможець, покровитель православного воїнства, наснажував на битву, кріпив віру в перемогу. У його церкві воїни молились і присягали, прощались і святкували.

Служителі таких храмів мали відповідати їх призначенню. Це й були або люди військові в минулому (Степан Шуба, сотник с.Вибель Чернігівського полку, а потім священик Чернігівської Воскресенської церкви), або члени військового правління, як от Лаврентій Касперович, пресвітер Дівицький, що перше був писарем при Брюховецькому і його посланцем у Константинополі на переговорах із султаном, а пізніше став військовим капеланом. У пізніші часи священиками ставали випускники Чернігівської духовної семінарії.

Батьошка Миколай Іванович Корнієвський у 1914-му, заповняючи клірову відомість про седнівську Георгіївську церкву і приход, в простоті сердечній написав: «Построена неизвестно когда и кем».

Учені дослідники подають більш визначену дату, а в історичній довідці про Седнів є список настоятелів Георгіївської церкви. Тут я й знайшла своїх пращурів: Полієвкта Василюва Кашпурева і Михайла Прокопова Домарчука.

Діло давнє – 100 років зо дня смерті останнього виповниться в 2020-му. Тож в своєму родовідному дослідженні спиралась не на усні перекази, сімейні легенди, а виключно на архівні документи, які пощастило віднайти.

Переказів же ніяких і не було – імена родичів-церковників дома не згадувались. Проте вони звучали в іншому контексті, по батькові: прабабиному – Полієвктівна і дідовому – Михайлович.

А ще в шухляді комоду, завжди замкненій, під коробкою з найвищими радянськими трудовими нагородами діда – директора сільської школи, зберігались два священицькі хрести. Раз побачені в дитинстві вони навчили мене берегти таємницю й запалили бажання розкрити її будь-що.

Стимулом до пошуків стали й просьби допитливого онука «розкажи да розкажи пригоди свого дитинства», й нагадування шкільного краєзнавчого музею надати матеріали про вчительську династію Домарчуків-Томеків.

З музеєм справа серйозна, екскурсами у власну пам'ять тут не відбудеш. Старовинні фото тепер мовчать, а письмовий документ про діда Домарчука залишився один. У тому ж таки музеї – його паспорт.

У ньому зазначено, що Олексій Михайлович Домарчук народився в 1894 році в Седневі. Цей запис і став відправною точкою пошуку родових коренів. Сплив і яскравий спогад про місяць перших моїх літніх канікул 1955-го в піонерському таборі в Седневі.

© Бойко Людмила Василівна – краєзнавець (м. Черкаси).

До мене туди на вихідний приїхав дід Олексій Михайлович, і ми разом ходили до напівзруйнованої Георгіївської церкви. Цвинтар ще не був розграбований, і дід показав могилу батьків своєї матері Наталії. «Ієрей Полієвкт і Єлизавета Кашпуреви», – прочитала на надгробку.

За півстоліття від могили не застала й сліду. І в історичній довідці про Седнів жодної згадки про похованих на цвинтарі священників.

Могутній поштовх родинним пошукам дав Інтернет.

Через нього знайшов з десяток історичних і сучасних документів про мою рідню. Особливо вразив список випускників Чернігівського духовного училища і Чернігівської семінарії. Знайшла тут і Михайла, і... Олексія Домарчуків. Виходило, що на старовинних фото з маминого архіву юний Олексій був у формі семінариста, а не в гімназійній, як мені вважалося.

Де ж взяли ці списки? У читальному залі Державного архіву Чернігівської області отримую два заповітних томи метричних книг (далі МК. – Авт.) Чернігівського повіту за 1890 і 1891 роки, де підшита й МК Георгіївської церкви містечка Седнів. За моїми підрахунками, Михайло Домарчук, закінчивши семінарію навесні 1890 року, мав оженитися і тільки після одруження отримував сан священника і приход, а отже, й засоби до існування.

У МК за 1890-й в розділі II «О бракосочетающихся» відомостей про шлюб Михайла не знайшла. Зате побачила після запису кожної треби власноручний підпис священника Полієвкта Кашпурева! Прізвище, читане колись на пам'ятнику, забулось, але ім'я!

У дитинстві воно здавалося смішним, неоковирним, типу не дав батько курку батюшці на хрестини, той і віддячив таким ім'ячком. У моєму рідному селі Вовчик Остерського повіту подібно поіменовані проживали Клеопатра – в просторіччі Клепа, Олімпіада – Липа, і шедевральне Сигклітікія – Симкліта! Єлизавету суворі вовчиківці прозивали аж ніяк не Лізою, а Саливетою!

Так само, вважала, отримав ім'я і Полієвкт. Та як глянула значення імені, древньогрецького за походженням, – була вражена: Полієвкт – довгожданий, бажаний!

Це ім'я носили мученики за Христову віру, визначні церковні діячі, а ще древньогрецький скульптор, автор портретної статуї видатного політичного діяча й оратора Демосфена.

Тепер ім'я Полієвкт заграло для мене новими барвами. І якщо у настоятеля Георгіївської Полієвкта Кашпурева була донька на виданні, прадід Михайло точно взяв шлюб з нею! Семінаристи мусили вибирати пару в середовищі духовенства. Її батько – священник, і вона – підходяща партія.

Бути дружиною священника – особлива місія. Чоловік – душпастир, отець, а вона – матушка і здійснює навчання і виховання пастви во Христі нарівні з чоловіком.

А любов, закоханість – чи вона була? На одному лише почутті обов'язку міцну сім'ю не побудуєш. Михайло – не седнівець, він родом з Брусилова. Де ж молоді зустрічалися?

Підказкою став документ «Распределение наличных священно-церковно-служителей Черниговской епархии на штатные места согласно Высочайше утверждённому 17 января 1876 года расписанию приходов и причтов сей епархии».

В один приход-парафію об'єднувались по 2-3 села з їхніми церквами. У кожній церкві у причет входив один священник і один паламар (псаломщик). Визначалась провідна церква, а її священник вважався настоятелем, тобто старшим священнослужителем всієї парафії.

Георгіївська церква Седнева входила до Брусилово-Березанського приходу за №27 у Чернігівському повіті. Настоятелем значиться священник Полієвкт Кашпурев.

Отже, в Брусилові по службі він бував, сім'ю дворян Домарчуків знав, особливо вдову відставного штабс-капітана Прокопа Іванова Домарчука, котра неодмінно приїздила на Георгія у Седнів поставити свічку і помолитися за покійного чоловіка – Георгіївського кавалера, учасника Бородинської битви і взяття Парижа в березні 1814. Варвара Федорівна виконала його заповіт: старший онук ступив на духовну стежу.

Вона не була легкою. Адже, крім радісних подій у житті парафії – вінчань, хрещень, які освячувалися у храмі, батюшка соборував тяжкохворих, відспівував померлих і

проводжав їх в останню путь за всякої погоди, втішав осиротілу родину. Спілкуючись з інфекційними хворими, священники часто заражалися самі й помирали в молодому віці.

Михайло Домарчук став священнослужителем за заповітом свого діда, Прокопа Іванова Домарчука, селянина-кріпака з Дрімайлівки, який своєю відвагою і розумом, щирою молитвою зумів здолати всі тяготи ратної служби, за 27 років піднявся в чині від рядового до штабс-капітана, був визнаний у дворянстві і задовго до скасування кріпацтва забезпечив своїм потомкам можливість почуватися вільними людьми.

Дружина діда Прокопа Варвара Федорівна, значно молодша від нього, пережила чоловіка і стала для онука вихователькою і духовною наставницею. З роду іконописців Маляревських з Черниша, вона була дуже набожна і говірка. Михайлик любив ходити з нею до храму Архистратига Михаїла в Брусилові, де його хрестили, і вона описувала весь той обряд, показувала давні ікони й розповідала життя святих, на них зображених.

Їздили вони в Черниш у гості до брата бабусі Олексія Федоровича Маляревського. У його домі пряно пахло олійною фарбою, а на полицях сушилися дошки з тонко прописаними ликами святих.

А вже від діда Олексія, переночувавши, поспішали на заутреню в Седнів, де Михайлик залюбки причащався у веселого батюшки отця Полієвкта, із-за ряс якої іноді виглядало окате дівчисько. «Наша невісточка підростає», – усміхалась до матушки Єлизавети Варвара Федорівна. Михайло ніяковів і відвертався.

Аж ось у 1884 десятирічна Наталя Кашпурєва вступила в підготовчий клас Єпархіального жіночого училища в Чернігові, де й продовжила навчання. Михайло вже вчився в семінарії. На спільних молебнах у великі свята Наталя завжди вирізняла в хорі м'який баритон Михайла, а він у гурті єпархіалок мимохіть шукав знайоме сірооке личко.

Час летить швидко. У 1890-му Михайло завершує навчання в семінарії, Наталя – в училищі. У серпні їй виповнилось 16.

Гортаю сторінки МК Георгіївської церкви за 1891 рік. І-й розділ «О родившихся». Більшість новонароджених – козачата з Черниша. Там немає своєї церкви, і за кожною потребою козаки їздять у Седнів.

II-й розділ «О бракосочетающихся». Нарешті!

Запис за №8 від 17 лютого: «Черниговскаго уезда с.Брусилова окончивший курс наук в Черниговской Духовной Семинарии, студент, Михаил Прокофьев сын Домарчук православнаго вероисповеданія первым браком, лет 22, и Черниговскаго уезда м.Седнева дочь Саященника Наталия Полиевктова Кашпурєва православнаго вероисповеданія первым браком, лет 16.

Таинство совершал Черниговскаго уезда с. Андреевки Священник Виталий Слюсаревский с Псаломщиком Яковом Стишковским.

Поручители по женихе: житель м.Салтыкова Девица Дворянин Николай Симон Бровидовский и с.Мащонки сын Священника Порфирий Петров Крещановский. По невесте: м.Седнева Сын Священника Стефан Полиевктов Кашпурєв и с. Масанов Черниговскаго уезда Псаломщик Елисей Иванов Рачинский».

Усі записи на сторінці заповнені бісерним почерком з художньо виписаними великими літерами – окрасами сторінки – почерком мого прадіда Михайла! Характеризує його як людину амбітну, охайну, врівноважену, з прагненням до краси і гармонії.

Із Салтикової Дівичі родом була мати Михайла, Анна Симонова Броведовська, Микола Симонов – її рідний брат. Стефан Кашпурєв – рідний брат Наталії, а Віталій Слюсаревський чи не старший зять отця Полієвкта? Бо нащо так здалека священника запрошувати обвінчати? Найпевніше – родич.

Незабаром після весілля, 25 березня, студент Михайло Домарчук рукопокладений Преосвященним Веніаміном у священника Миколаївської церкви села Ключкова, поряд із Седневом.

Церковка наче іграшкова, приход маленький, але з перспективою.

Отець Полієвкт був уже в літах, слабував здоров'ям, і Михайла призначили «наблюдающим», а з 18 січня 1894 – настоятелем Георгіївської церкви Седнева.

Роботи одразу побільшало. У Ключкові Михайло, крім служби, опікувався лише церковним хором, який невдовзі зазвучав на всю округу, а тут ще робота вчителя

Закону Божого в Седнівському земському училищі, а потім і в нововідкритому земському в Черниші, завідування там же школою грамоти.

А ще нові церковно-адміністративні обов'язки: як кандидат у члени Благочинної ради і духовний слідчий Михайло часто їздив у Чернігів. За організацію і зразкове оформлення підписних листів по «Народному перепису 1897 року» в Седневі нагороджений темно-бронзовою медаллю і срібною в пам'ять царювання Олександра III. Отримував також нагороди по церковній лінії: набедреник, фіолетову скуфію, камілавку, а в травні 1915 – наперсний хрест! От і розкрилась таємниця двох хрестів у дідовому комоді: обидва вони – Михайлові.

Діяльність священика Михайла Домарчука була помічена завдяки його діловим якостям, успадкованим від діда, штабс-капітана Прокопа Івановича: чесність, відповідальність, старанність, щирість, оптимізм. Він випромінював віру в конечну перемогу доброго начала.

А ще мав сильний, красивий голос – теж дідівський дар... Бабуся Варвара не раз розповідала чудесну історію про те, як пісня врятувала Прокопу Іванову життя.

Заблукав уночі в полі під Реймсом, звідки довелося спішно ретируватись, бо Наполеон розвернув своє військо і відбив фортецю, де протягом століть французькі королі вінчалися на царство. Прокіп надібав серед поля одинокі дерево. Розмістився під ним, осушив штоф доброго вина з командирських запасів, котрі він як ординарець скрізь возив конячкою за полком – треба ж бо зігрітись після переправи через крижаний Рейн, а вогнище не розпалиш: близько шляхом рухається французька кіннота, і свої ж десь недалеко. Сперся спиною об дерево і... заспівав!

Французи не ризикнули їхати в пільму – може, там засідка, а свої упізнали пісню, прискочили на голос і врятували свого улюбленого співця разом з командирським провіантом.

Так і до Георгіївської церкви послухати солоспіву молодого священика сходились вірні з усієї округи. Заходили й Лизогуби. У благодійних концертах, влаштовуваних ними в маєтку, хор Георгіївської на чолі з отцем Михайлом був неодмінним учасником. У хорі вирізнявся дзвінкий дискант сина Михайлового Олексія – майбутнього продовжувача священницької династії Домарчуків-Кашпуревих.

Отець Михайло став в окрузі людиною знаною й шанованою. Мав згідно з записами у МК кількох хрещеників у сім'ях колег, наприклад, у священика Русаліна – наступника його у Клочкові, у псаломщика Воскресенської Росинського і священика її ж Миколи Германа...

А. Балака у дослідженні «Місто Сновеск, нині м. Седнів» (Чернігів, 1902 р.) зазначав, що древні фортечні мури проходять на крутоярі над Сновом під садибою Домарчука.

Теплі стосунки встановилися у Домарчуків з учителями земських шкіл. Анастасію Волкову Михайло просватав за свого племінника Георгія Броведовського, сам їх і вінчав. З донькою почесного громадянина Седнева, купця Дмитра Приходька Катериною одружився рідний молодший брат Михайла Василь Прокопович Домарчук. Подружжя вчителювало довгі роки у Хотивлі Городнянського повіту.

Наймолодший Михайлів брат Семен понад рік працював у поштовому відділенні Седнева телеграфістом, але пару знайшов у простій селянській родині в Любечі, куди перевівся на більшу зарплатню.

Тісно родичалися Домарчуки з сім'єю Степана Кашпурева. Їхні діти – Олексій, Борис і Ольга Михайлові й Ліда Степанова – друзі нерозлий-вода. Та довелось їм у кінці 1905 розпрощатися.

Церква в Черниші коштом громади була врешті побудована, теж її назвали в ім'я святого Георгія-Переможця, і три чверті пастви седнівської Георгіївської – козаки з Черниша – відійшли до неї. Олексій Федорович Маляревський зробив грошовий вклад в банк на церкву – 150 карбованців, проценти з якого перераховувались на зарплатню причту.

Священником тут з 1909 став Микола Віталійович Слюсаревський, а о. Віталій змінив Михайла у Георгіївській Седнева. Маючи трьох неповнолітніх дітей – учнів

Чернігівських навчальних закладів, Михайло платив за навчання чималі суми, і тепер, коли доходи сім'ї значно скоротились, треба було шукати багатший прихід.

Преосвященним Антонієм 22 листопада 1905 переведений до Миколаївської церкви с. Надинівка Остерського повіту, а 27 серпня 1908 – до Миколаївської містечка Салтикова Дівиця – батьківщини його матері, Анни Симонової Броведовської. Тут і скінчив о. Михайло священницьке служіння – помер від тифу в 1920-му. Метричні книги вже не велися, тому точна дата смерті й місце поховання його невідомі.

Священиків зазвичай ховали на цвинтарі, перед церквою, а тифозних хворих погребали, можливо, десь окремо, не в центрі містечка. Спитати нема в кого. Олексій Михайлович помер у березні 1970.

Донька Ніна Олексіївна, народжена й таємно охрещена в Дівиці у лютому 1922, прожила там 9 років і в останні роки рвалась у Дівицю, можливо, на могилу діда Михайла, до якої водила її й Ольжиного Дмитрика бабуся Наталя Полієвктівна. У 1930-му Домарчукам спішно довелося покинути Дівицю через... українську пісню.

Поставлена самодіяльним Дівицьким театром опера Лисенка «Наталка Полтавка» мала шалений успіх. Олексія в ролі Виборного й зятя, Павла Антипа Ольжиного в ролі Івана по кілька разів викликали на біс, наче професійних оперних співаків.

Повітове начальство тихо порадило їхати українізувати інші населені пункти. Так, Олексій Михайлович, обраний на посаду вчителя зборами селян Салтикової Дівиці, опинився у Вовчику на Остерщині, а Павло з Ольгою і Наталею Полієвктівною – вихователькою Дмитрика, – у Воронезькій області, станція Лиски, село Песковатка на березі Дону.

Тут троє старших відійшли в кращі світи, залишивши по собі добру пам'ять у поколіннях воронезьких селян з українським корінням. А Дмитрик – Дмитро Павлович Антип, праправнук хороброго штабс-капітана Прокопа Домарчука, став професійним військовим, закінчивши училище й Академію зв'язку. Як і син Василя Домарчука В'ячеслав, і син Семена Домарчука Володимир... Та і син отця Михайла, 50-річний Олексій Домарчук повернувся з війни з медаллю «За бойові заслуги». До Берліна не дійшов – закінчив війну у Празі.

Про Полієвкта і Єлизавету Кашпуревих в МК Георгіївської після 1894 ніяких записів не знайшла. Можливо, вони були в МК за 1898 рік, яка втрачена. У напису на пам'ятнику рік смерті їх не позначений.

У Седневі проживала не одна родина Кашпурів, були ще сім'ї родичів. Прізвище походить від імені Каспер, вживаного в західних білоруських і польських землях. Каспар – один з трьох царів, що прийшли зі Сходу привітати й обдарувати новонародженого Ісуса.

А чи не потомки седнівські Кашпури згадуваного вище Лаврентія Касперовича, що, за свідченням В. Модзалевського в «Малоросійському родословнику», придбав у складчину з Шубою і Мокрієвським 6 кіл у Римшиному млині седнівця Єфима Лопати? Звідкись же отримував він прибуток на те, щоб робити значні пожертви на Максаківський монастир чи Дівицьку Успенську церкву, про що повідомляє Шафонський.

Прізвище Домарчук теж не місцеве. Якийсь із поранених чи хворих шведів посівав його на Сіверщині, нагадуючи про найуспішнішого конінга свенів, за правління якого не було війн, а ниви обдаровували щедрими врожаями. Тому й помер Домар природною смертю і похований з почестями, могила його у Швеції – історичний пам'ятник.

У травні 2010 відвідала Седнів. Проїхлась знайомими алеями, побувала біля відновленого Георгіївського храму – гарний! Дерев'яні світлі стіни ще смолисто пахнуть. Але цвинтаря як не бувало!

Зайшла в шкільний музей у правому крилі будинку Лизогубів. Там на стенді учасників Другої світової війни побачила фото орденоносця Василя Кашпура. Він так схожий на Дмитра Антипа – онука Наталії Полієвктової! Катерина Трохимівна Прожиг з роду Кашпурів по матері, теж має родинну портретну схожість, але про родичів уже нічого не пам'ятає.

У пошуках потомків Кашпурів познайомилася з краєзнавцем Оленою Миколаївною Міден. Вона подарувала фото старої Георгіївської церкви, де служили отець Полієвкт і отець Михайло. Безперечно, ремонт і догляд за такою великою будівлею вимагав значних капіталовкладень.

Отець Віталій Слюсаревський, посівши місце о. Михайла і, певне, обійстя о. Полієвкта, як міг, підтримував храм у доброму стані. Розумний, глибокоосвічений, як я вже виявила за публікаціями в журналі «Черниговские епархиальные известия», він радів, що опинився в такому обширному культурному середовищі. Та пробув о. Віталій на цій посаді недовго. У 1910 помер від зараження крові. Той же журнал помістив некролог, в якому відчувається щирий жаль седнівського духовенства за дочасно згаслим колегою.

Невдовзі на цвинтарі перед Георгіївською церквою постав гранітний пам'ятник. Малою я ще його застала. За Хрущова цвинтар розтягли – начебто на укріплення берегів Снову...

Навесні 2011 дзвінок із Седнева: «Якщо стоїте, то сядьте, – дзвенить збуджений голос Олени Миколаївни в трубі. – Син Ервін знайшов пам'ятник отцю Полієвкту і з товаришами зараз притягли його до храму! Відмиваєм від землі, усі написи видно!»

Ну от і чудо. Виявляється, поки сільрадівська команда тягла гранітну плиту на Снов, родичі церковного старости Сказки закотили піраміду на санки, одвезли додому і прикопали під призьбою. «Церкву все одно відбудують (!), і наш батюшка потрібний буде там», – впевнено проказав чоловік.

Рятувальники померли. Нові власники будинку були попереджені внуками про тайник. Коли містечком пішов розголос, що приїздила правнучка священників і шукала рідню, хтось згадав про могилу, про пам'ятник у дворі Володимира й Раїси Стельмахів... Так він знов постав на цвинтарі, і я вже не безтурботними дитячими очима, а дорослим прискіпливим поглядом зауважила суттєве: «Іерею Полієвкту и Елизавете Кашпуревым от любящей дочери».

А з іншого боку викарбуваний у граніті ще один напис: «Здесь покоится священник Виталий Андреевич Слюсаревский, ум. 6 декабря 1910 г, на 52 году жизни. Боже Всемилостивый, услышь мольбу. Душу усопшего раба твоего упокой».

Стільки болю в цих скупих словах, відчаю безповоротної втрати коханої людини, моління до Господа полегшити долю рідної душі.

Сльози скапують з самого серця жінки.

Її ім'я! З цих двох написів випливає, що не молодша донька Наталя, а старша поставила пам'ятник. Ім'я її знов залишилось невідомим для мене. Але не для потомків отця Віталія.

Знов чудо – дзвінок з Чернігова на днях:

– Я правнук Ксенії Полієвктівни Кашпуревої-Слюсаревської Олександр Миколайович Колесник. У нас з вами спільний предок – Полієвкт Кашпурев, настоятель Георгіївської церкви в Седневі. Тільки-но повернувся звідти з фотографіями пам'ятника і вашим телефоном від Ервіна Мідена. Будьмо знайомі!

Так і замкнулося коло рідних і споріднених душ. 45-річний Олександр лише кілька тижнів тому взявся вивчати свій родовід. Муляло на душі, каже. І то, певна, було благословіння Господнє. Слава Йому!

Отже, в історичну довідку про седнівську Георгіївську церкву треба внести правки.

В статтє идет речъ о том, как документы Государственного архива Черниговской области помогли автору возобновить биографии предков – священников Георгиевской церкви снт Седнев и найти современных потомков ветки рода.

The article is about how documents from the State archive of Chernigiv region helped the author to renew biographies of ancestors – priests of the George church in the village of Sedniv and find present descendants of the branch of the family.

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ РОДОВІД С. Д. НОСА

У статті на підставі неопублікованого нарису, впорядкованого С. Д. Носом у 1894 р., йдеться про генеалогію цієї козацько-старшинської родини.

Ключові слова: С. Д. Ніс, генеалогія, родовід, козацька старшина.

Відомий громадський діяч, один із засновників Чернігівської громади, лікар за фахом, історик, етнолог і краєзнавець за покликанням С. Д. Ніс (1829 – 1900) повсякчас цікавився генеалогією своєї родини. Ще у 1859 р. він оприлюднив на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» «Историческую справку о лицах, принадлежащих к фамилии Нос», в якій навів відомості про кількох носіїв цього прізвища, але встановити зв'язок між ними йому не поталанило [1]. Водночас С. Д. Ніс цілком слушно наголосив на потребі дослідження так званої «фамільної історії»: «Если бы семейные памятники ценились снисходительным вниманием самой семьи, какие бы можно составлять семейные истории, как бы приятно было любознательному потомку прочесть деяния, поступки и происхождение своих предков, которые весьма часто отличаются оригинальностью, остротой, своевременным характером и складом душевным. В них то мог он изведать, какие способности проявлялись в его роде, какой дух, какой характер существовал. Заботясь об уяснении семейных принадлежностей, мы уясняем и жизнь целого народа. Разве сведения о части не пополняют сведения о целом?» [2].

До речі, фахівці відзначають, що на сторінках неофіційної частини «Черниговских губернских ведомостей» побачили світ численні публікації, які містили цінну генеалогічну інформацію [3].

Згодом С. Д. Ніс опублікував у журналі «Основа» розлогий нарис під назвою «Людська пам'ять про старовину. Шворин рід», який являв собою белетризовану історію кількох поколінь його предків, опрацьовану на підставі родинних переказів [4]. Редакція «Основи» віддала авторові належне: «Добре той робить, хто з старосвітськими людьми розмовляє та все стародавнє списує: се він готує на дальші часи скарб такий, що дається не всякому... Може й інші письменні люди, вслід за Носом, що так гарно вміє старого чоловіка розпитати, те ж саме чинитимуть і вихоплять, мовляв, із Лети, що досі ще не потонуло» [5].

Через несприятливі обставини (арешт, ув'язнення, адміністративне заслання і подальші життєві незгоди та поневір'яння), що унеможливили продуктивні наукові студії, С. Д. Ніс повернувся до історії своєї родини лише в останні роки життя, коли він у 1891 р. перебрався до м. Городні, що на Чернігівщині, де обійняв посаду міського лікаря («городового врача») [6].

16 березня 1894 р. датований рукопис неопублікованої розвідки дослідника під назвою «Родословное древо врача и оператора Степана Даниловича Носа», ще зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України [7]. Спираючись на документи з архіву Чернігівського губернського дворянського зібрання та свідчення старожилів, він стисло переповів відомості про представників чотирьох поколінь своїх предків по чоловічій лінії (прапрадіда Філона, прадіда Антона, діда Григорія та батька Данила) і згадав споріднені родини по жіночій лінії (Андрієвські, Швори, Мовчани). Проте загалом складається враження, що С. Д. Ніс з якоїсь причини не зміг систематизувати зібрані відомості й обірвав розповідь на півслові.

© Шекун Вікторія Олександрівна – аспірантка кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Тим не менше, наведені в цьому нарисі факти становлять значний інтерес з огляду на брак родоводу С. Д. Носа, а також у контексті нерозв'язаного досі питання щодо його приналежності до дворянського стану.

Археографічне опрацювання рукопису здійснено у відповідності до усталених едичійних практик. Текст передано мовою оригіналу згідно з сучасними правописними нормами зі збереженням мовних і стилістичних особливостей. Розділові знаки, великі й малі літери проставлено з наближенням до правил сучасного правопису. Орфографічні помилки й очевидні описки виправлено без застережень. У примітках наведено стислі відомості про деякі згадані в тексті топоніми, установи та події.

1. Нос С. Д. Историческая справка о лицах, принадлежащих к фамилии Нос // Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная. 1859. – № 37. – С. 282–285.

2. Там само. С. 282.

3. Лобко Н. «Черниговские губернские ведомости» як джерело генеалогічної інформації // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Львів, 2004. – Вип. IV. – С. 87–89.

4. Ніс С. Д. Людська пам'ять про старовину. І. Шворин рід // Основа. – 1861. – №10. – С. 26–42.

5. Там само. – С. 26.

6. Шекун В. О. Нові відомості до біографії С. Д. Носа (1829–1900) // Сіверянський літопис. – 2016. – №6. – С. 187.

7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, ф. 170, №582, арк. 1–2.

Родословное древо врача и оператора Степана Даниловича Носа*

Сообщаемые здесь сведения о предках врача и оператора Степана Даниловича Носа взяты из Черниговского дворянского собрания¹, в котором находятся акты на утверждение в дворянстве рода Нис (Сечевого аттестат войскового асаула Пышмича Василия²), по документам позднейшим Нос. Слово Нос в степной части Полуденной Руси произносится Нис, в Полесье Украинском – Нос (Черниговская и другие губернии).

Первый из рода нашего, поставивший в известность родословное древо при доказательстве дворянства 1788 года, был «бывшего Запорожского Войска³ товарищ куреня Рогевского⁴» (Сечевого аттестат Василия Пышмича) Григорий Антонович Нис, впоследствии полковый хорунжий, «звания козачего пришед в бывшее Запорожье в 1756 году и с того времени, вступя во отправление ... всероссийскому престолу службы, как оную, так войсковую и куренную (22 года), бывая в разных тогда в внутренних и пограничных командах и недавно минувшей турецкой войны⁵, при походе

Коше⁶, в стороне Очаковской крепости⁷ и других тамошних местах в 1769-м, 1772-м, 1773-м и 1774-м годов, в походах. Где в партиях, подъездах и в самых с неприятелем сражениях, не закрывая себя, противу одного мужественно стоял, по примечанию других» (1778, апреля 29 дня). Выше изложенные сведения взяты от сослуживца по Кошу Запорожскому от армии подполковника Василия Пышмича, через три года после добровольной сдачи Сечи Запорожской генерал-поручику Петру Текели⁸.

Не позволю, запорожци,
Вам на башти стати,
Щоб кров вірну християнську
Марне проливати
(Запорожская песня)

* Родился 1829 году, апреля 26 дня, в селе Понорах (Конотопского уезда, на побережье реки Ромна). Дворянского звания; учился у дьяка Антипа, а потом у казака, по прозванию Пердохвата, далее в Полтавской гимназии и Киевском университете (примітка С. Д. Носа).

За ненахождением в наличности главного кошевого начальства – Петра Калнышевского⁹, Глобы¹⁰ и прочих, предок мой Григорий Нис, прослужив после сдачи Сечи три года до 1778 под ведением генерала Текели, по слабости здоровья оставляет службу и для получения документа о службе своей просит генерал-поручика Петра Текели о выдаче такового. Генерал Текели, не желая сноситься с главным начальством, по дальности расстояния – с Калнышевским в Соловки, а с Глобою – в Вятскую губернию¹¹, для полноты сведений о службе в Запорожском Кошу, запрашивает сослуживца моего предка, уже состоявшего, как и он, в общеармейских войсках, от армии подполковника Василия Пышмича о пройденной службе: «По неимению от бывшего Коша засвидетельствования, елико по бытности моей в оном Войске войсковым асаулом, о всем там сведущего». Генерал-поручик, получив заверение от Василия Пышмича о протекшей службе в Кошу, упоминал о ней в аттестате, выданном моему предку «во уважение его понесенных трудов и через оные полученной в здоровье слабости, сообразуясь данному мне от команды дозволению, за добропорядочную и беспорочную его службу с награждением чином^{*}, по роду службы бывшего Войска Запорожского полковым хорунжим¹², уволен мною от службы (доказательство службы в общеармейских войсках), где в Новороссийской¹³ или Азовской¹⁴ губерниях жить пожелает ... Дан в шанце Новомиргородском¹⁵, мая 20 1778 году. Петр Текели» (вчислены ордена и прочие принадлежности).

Сей предок мой, Григорий Антонович Нис, заручившись аттестатом от Петра Текели, не сопутствовал тем, которые

Посидавши на човны
Та й махнули на ялы –
В Туреччину загули...

Не оставался и во Новороссийской и Азовской губерниях ввиду желания заселить степные места, а вернулся на родину, к родному дедовскому очагу в Хорольском уезде¹⁶, к своим предкам, которые по показанию 12-ти дворян Хорольского уезда Киевского наместничества¹⁷ (бывших старшин Гетьманщины¹⁸) для удостоверения в шляхетском происхождении моего рода, показали следующее: «Дед Григория Антоновича Носа, Филон Нос, был сотником Городищенским¹⁹ (что на Днепре), имел и другое прозвание, по уличному: Шликовий (Шлик, Шличок-колпачок); о котором Городище говорит пословица: «Городище – висче, а Власивка низче», на Днепре; в каковом чине (сотника), будучи в походе с командою при Елисаветградской ставке²⁰, и умре; отец же, Антон, переселясь в бывший Полтавский полк²¹, на житье на имение жены своей, служил там многие в воинской службе годы и, происходя разными чинами, наконец выслужил чин полкового асаула». Вернувшись на родину, Григорий Нис не жил на материном имении (в бывшем Полтавском полку), а на дедовском – в Хорольском же уезде (бывший Миргородский полк²², полагаю) в Рубливци (Рублевке²³) (по преданию, там его знали). Познакомившись в городе Хороле²⁴ с врачом (лекарем) Карповским, сыном прилукского полкового писаря, родом с Красного Колядина²⁵ (сначала Роменского²⁶, а потом Конотопского уезда²⁷), женился на сестре его и тут в имении жены своей умер: «Прорвалась кровь горлом, саме на Спаса и вмер, як мак ризали». Собранными документами он доказал свое дворянское достоинство и получил грамоту на дворянство в 1791 г. «Определили: Принять его, Носа с его детьми, в число дворян здешней губернии и внести в дворянскую родословную Киевского наместничества книгу, а затем выдать на дворянство грамоту» (Свидетельство из Дворянского собрания Киевского наместничества 1789 г. марта 23 дня).

Полковый хорунжий Григорий Нис не был изучен грамоте. Кроме доброй памяти о себе, осталось предание, что он любил детей и когда было идет Красным Колядином в своем запорожском наряде, куча детей всегда следует за ним, а он, розсыпая им фиги, родзинки, орехи, любитесь ими. От самого Григория Носа установились сведения о необыкновенной телесной силе его и нашего рода, которая не оставляла

* Этот второй чин – от генерал-поручика Текели, а первый имел в Запорожском Войске: Запорожского Войска товарищ (войсковый товарищ куреня Рогевского) (*примітка С. Д. Носа*).

и до дальнейших потомков, о благозвучном голосе и крупных размерах костей. Отец мой на свою ногу не мог подобрать готового сапога, если и пошьют было по заказу, то и то нередко с мылом приходилось обувать. При занятиях было, для сокращения времени, зубами проволоку отламывает. О зубной боли не имел понятия: «Де таки можно, щоб кистка да болила, я не повірю!». В отношениях с людьми: «Слово свято! Документы – то жидивська выдумка!». Сильный, мужественный голос при крике на дворе, по хозяйству, вызывал дребезжание стекол в комнате. Прозвание Носа в Красном Колядине, а потом и в селе Понорах мало было известно. Предка Григория и дальнейших потомков именовали Булекгами (не от слова ли булка? Голова бритая, как булка). Дальнейшая родовая связь следовала по женской линии с Андриевскими (священнослужительского звания); далее с родом войскового товарища Прилуцкого полка²⁸ Федора Осиповича Шворы в селе Понорах²⁹; далее родство, тоже по женской линии, с родом войскового товарища Нежинского полка³⁰ Якова Павловича Мовчана, который по матери приходится мне дедом; умер на 94 году жизни, выдающаяся черта его характера – вспыльчивость: «Було побє чоловика та зараз и одийде: Иди сюды, Иване, на, выпий чарку, да не зайде сонце во гниви вашем, сказано в Писании!». Богу любив молиться в саду литом, був хазяин хороший и детей в люди повиводив.

Степан Нос

*Інститут рукопису Національної
бібліотеки України імені В.І. Вернадського
НАН України, ф. 170, № 582, арк. 1–2.*

1. Чернігівське губернське дворянське зібрання – представницький орган станового самоврядування дворянської спільноти регіону, який діяв у 1802 – 1919 рр. і мав у своєму розпорядженні унікальний архів, що зазнав значних втрат під час Другої світової війни.

2. Пишмич Василь Андрійович – військовий осавул, який обіймав одну з найважливіших посад у Запорозькій Січі й у мирний час стежив за дотриманням правопорядку, а під час військових дій безпосередньо керував козацькими підрозділами.

3. Військо Запорозьке низове – офіційна назва Запорозької Січі у XVII – XVIII ст.

4. Рогівський курінь – військово-адміністративна одиниця Війська Запорозького низового, назва якого походить від с. Рогів (нині – Маньківського району Черкаської області). Військовий товариш – член козацької спільноти, згодом почесне звання (чин), яке надавалося за особливі заслуги.

5. Йдеться про російсько-турецьку війну 1768 – 1774 рр., в якій активну участь брало Військо Запорозьке низове. За умовами Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р. до складу Російської імперії відійшли, зокрема, Північне Причорномор'я та Приазов'я.

6. Кіш Запорозької Січі – у даному контексті військовий табір, головна квартира козацького війська під час походу.

7. Йдеться про місто Очаків, розташоване у гирлі Дніпровсько-Бузького лиману, яке Туреччина перетворила у свій стратегічний плацдарм у цьому регіоні. Увійшло до складу Російської імперії за Яським мирним договором у 1791 р. (нині – районний центр Миколаївської області).

8. Текелі Петро Абрамович (1720 – 1793) – російський генерал сербського походження, під проводом якого російське військо за наказом імператриці Катерини II у червні 1775 р. захопило і зруйнувало Запорозьку Січ.

9. Калнишевський Петро Іванович (1691 – 1803) – останній кошовий отаман Запорозької Січі, який у червні 1775 р. був заарештований і ув'язнений у Соловецькому монастирі.

10. Глоба Іван Якович (1736 – 1791) – останній генеральний писар Війська Запорозького низового, який у червні 1775 р. був заарештований і засланий до Туруханського монастиря на території Тобольської губернії.

11. С. Д. Ніс помилився: насправді І. Я. Глоба був засланий не до В'ятської, а до Тобольської губернії.

12. Полковий хорунжий – представник військової та цивільної адміністрації ко-

зацького полку, який формально вважався охоронцем полкового прапора (хоругви), а фактично виконував різноманітні доручення полковника. Чин полкового хорунжого у цьому випадку Г. А. Ніс одержав як відзнаку при виході у відставку.

13. Новоросійська губернія – адміністративно-територіальна одиниця у складі Російської імперії в 1764 – 1783 і 1797– 1802 рр.

14. Азовська губернія – адміністративно-територіальна одиниця у складі Російської імперії в 1775 – 1783 рр.

15. Йдеться про Новомиргородську фортецю, засновану в 1740 р. (нині – місто Новомиргород Кропивницької області).

16. Хорольський повіт – з 1782 р. адміністративно-територіальна одиниця у складі Київського намісництва, з 1796 р. – Малоросійської, а з 1802 р. – Полтавської губернії.

17. Київське намісництво – адміністративно-територіальна одиниця, створена у 1782 р. після остаточної інкорпорації Української козацької держави до складу Російської імперії.

18. Гетьманщина – традиційна назва Української козацької держави другої половини XVII – XVIII ст., яку зазвичай очолював гетьман.

19. Городищенська сотня – адміністративно-територіальна і військова одиниця, яка входила до складу Миргородського полку у другій половині XVII – XVIII ст.

20. Йдеться про місто Єлизаветград, засноване у 1754 р., згодом Зінов'євськ, Кіровоград, а з 2016 р. – Кропивницький.

21. Полтавський полк – адміністративно-територіальна і військова одиниця Української козацької держави в другій половині XVII – XVIII ст.

22. Миргородський полк – адміністративно-територіальна і військова одиниця Української козацької держави в другій половині XVII – XVIII ст.

23. Рублівка – нині село Чигиринського району Черкаської області.

24. Хорол – нині районний центр Полтавської області.

25. Красний Колядин – нині село Талалаївського району Чернігівської області.

26. Роменський повіт – створений у 1782 р. у складі Чернігівського намісництва, у 1796 р. увійшов до складу Малоросійської, а у 1802 р. – Полтавської губернії.

27. Конотопський повіт – створений у 1782 р. у складі Новгород-Сіверського намісництва, у 1791 р. увійшов до складу Чернігівського намісництва, у 1796 р. – Малоросійської, а у 1802 р. – Чернігівської губернії.

28. Прилуцький полк – адміністративно-територіальна одиниця Української козацької держави у другій половині XVII – XVIII ст.

29. Понори – село Конотопського повіту Чернігівської губернії (нині – Талалаївського району Чернігівської області).

30. Ніжинський полк – адміністративно-територіальна і військова одиниця Української козацької держави у другій половині XVII – XVIII ст.

Шекун Виктория. Неопубликованная родословная С. Д. Носа.

В статье на основании неопубликованного очерка, составленного С. Д. Носом в 1894 г., речь идет о генеалогии этого казацко-старшинского семейства.

Ключевые слова: С. Д. Нос, генеалогия, родословная, казацкая старшина.

Shekun Victoriia. Unpublished genealogy of S. D. Nis.

The is based of unpublished essay, organized by S. D. Nis in 1894, in wich speech goes about genealogy of this Cossack sergeant.

Key words: S. D. Nis, genealogy, pedigree, Cossack sergeant.

Статтю підготовлено в процесі виконання держбюджетної теми «Регіональні еліти Лівобережної України у громадсько-політичному та соціокультурному житті Російської імперії XIX – початку XX ст.» (номер державної реєстрації 011U002445).

ЮВІЛЕЇ

УДК 821.161.2-1

Володимир Кузьменко

ДОБРОТВОРЕЦЬ

(На пошану 80-річчя Михася Ткача)

У статті розкриваються основні етапи життєвого і творчого шляху сучасного українського прозаїка, головного редактора журналу «Літературний Чернігів» Михася Ткача. Висвітлюється проблематика найважливіших книг і творів письменника крізь призму літературознавчих і мистецтвознавчих вимірів.

Ключові слова: проза, оповідання, новела, емоційність, синестезія, пейзаж, акварель, малюнок.

Видатний український митець Олександр Довженко закликав співвітчизників поспішати творити добро. Цю мудру настанову свого земляка сприйняв як власне життєве і творче кредо сучасний український прозаїк, справжній добротворець Михась Ткач. Його новели, оповідання та повісті охоче читають і школярі, і студенти, і люди старшого покоління, бо в них – правда й краса світу, що навколо нас, поміж нас і всередині нас.

Художній доробок М. Ткача загалом не обійдено увагою дослідників. Відомі письменники А. Дімаров [5, 3] і В. Дрозд [5, 182-183], літературознавці й критики О. Гарачковська [1], Р. Кухарук [3], Н. Савчин [4] та інші присвятили висвітленню специфіки його прози численні відгуки, рецензії, ґрунтовні статті. З'явився літературно-критичний нарис [2] та збірка матеріалів про життя і творчість автора книг «Світле диво», «Багряні громи», «Хочеться грози», «Зойк сови» та багатьох інших [5]. Однак досі ще немає наукової студії, присвяченої розкриттю життєпису Михася Ткача у взаємозв'язку з аналізом проблематики найважливіших книг і творів письменника.

Отже, **актуальність** дослідження спричинена суспільним резонансом мистецького доробку прозаїка, місцем його творчості в сучасному літературному процесі, а також відсутністю публікацій з означеної проблеми.

Мета статті полягає у висвітленні художньої специфіки життєвого і творчого шляху М. Ткача крізь призму літературознавчих і мистецтвознавчих вимірів.

Народився письменник 19 вересня (якраз на «Михайлове чудо») 1937 року в селі Ленінівка (до 1924 року Сахнівка) на Чернігівщині у козацькій родині. Батько загинув на фронті, тож матері довелося самій годувати і ставити на ноги трьох синів. Навчання у школі припало на важкі голодні повоєнні роки, тому Михайло часто пропускав уроки, змушений працювати і шукати харчів для родини. Та, попри це, в нього рано виявилися малярський талант і потяг до читання.

Після закінчення семирічки (1953) нарівні з дорослими працював у колгоспі орачем і косарем, возив сіно, солом, виконував функції обліковця. Військову службу відбував у Туркменістані (1956–1958). Демобілізувавшись, навчався в Ніжинському технікумі механізації, Остерському будівельному технікумі та заочно – в Московському народному університеті мистецтва на факультеті малюнка і живопису. Працював

© Кузьменко Володимир Іванович – завідувач кафедри романо-германських мов Національної академії Служби безпеки України, доктор філологічних наук, професор.

довгий час інженером-будівельником, художником, відповідальним секретарем Товариства української мови ім. Т. Шевченка (нині – «Просвіта»).

Перше оповідання М. Ткача, яке мало назву «Неспокій», побачило світ у журналі «Вітчизна» (1973. – № 10). Згодом і журнал «Жовтень», альманах «Вітрила» та інші видання охоче почали друкувати молодого прозаїка.

1979 року з'явилася його перша книжка «Сонячний полудень», до якої увійшло кілька оповідань і новел та повість. Морально-етичні проблеми, порушені автором книги, один із рецензентів О. Олійник визначив так: радість творчої праці, захоплення звичайною, простою людиною.

Перед Сашком Скороходом, головним героєм повісті М. Ткача «Недописаний портрет», вміщеної в книзі, доволі ясна перспектива. Йому як випускникові інженерно-будівельного інституту довірили відповідальний об'єкт, призначили майстром. Щоправда, не все виходить на початках, та його поважають у колективі. Хлопця непокоїть, що *«...розділюся на дві половини – і в селі, і в місті»*. Річ у тім, що в селі живе його старенька мати, у хаті залишився недомальований Сашком портрет батька, відомого колись теслі. Молодий фахівець усім своїм єством тягнеться до отчого краю. І згодом повертається в рідне село, очолює колгоспну будівельну бригаду. Нарешті він домалює портрет батька, а відтак і продовжить його справу.

Людина, її характер, особистість на перехресті проблем усього суспільства на-самперед цікавить прозаїка і в другій книзі «Світле диво» (1987). День народження автора на «Михайлове чудо» вирішив і його подальшу долю: письменник справді вміє створювати речі незвичайні, чудові, мистецькі твори, що викликають загальне захоплення, вражають своїми художньо-естетичними якостями, дивовижною красою. То справді «світле диво»: від його щирих слів про «невідомих» світу доброзичливих поліщуків, трударів з діда-прадіда стає світліше на серці.

«Ми хочемо бачити сонце!» – озиваються діти з оповідання «Світле диво». *«Я поведу вас у поле, і ви надивитесь на нього скільки захочете»*, – відповідає їхній батько. *«А буде у нас нова хата з великими вікнами, тоді воно нас ніколи не минатиме»*.

Своєю книгою «Світле диво» письменник продовжив традицію сонячного світосприйняття, світорозуміння та самоусвідомлення далеких пращурів: людина може уподібнюватися до сонця у своїй чистоті, бути такою, як сонце, здійснити у собі сонячну природу.

Згодом окремими виданнями вийшли збірки новел, оповідань та повістей М. Ткача – «Святковий ранок» (1993), «Дике поле» (1994), «Гірка ягода калини» (1996), «Веселий Штанько» (1997), «Відлуння душі» (1999), «Багряні громи» (2004), «Осінні акорди» (2006), «На зламі століть» (2008), «Спадок» (2011), «Зерна слова» (2012), «Хочеться грози», «Зойк сови» (2015), «Малярство» (2016), а також книги для дітей – «Зимові сюрпризи» (2004), «Ласий ведмідь» (2005), «Анюта» (2007) та ін.

У 1992 році Михась Ткач створив незалежну громадську організацію – літературну спілку «Чернігів» і заснував журнал «Літературний Чернігів». Прозаїк їх очолює з дня заснування ось уже чверть століття.

Він є членом НСПУ та НСЖУ, лауреатом літературних премій ім. М. Коцюбинського, ім. Григорія Сковороди «Сад божественних пісень», ім. Пантелеймона Куліша, ім. Миколи Гоголя та ім. Олеса Гончара. Заслужений працівник культури України.

Любов і біль – правічні джерела людського духу – становлять основу творчості Михася Ткача: любов до людини, серце якої відкрите для добра і всепрощення, і біль за кожну «покалічену душу». Закоханість у природу рідного краю, пієтет до його святинь, ніжність і простота у спілкуванні з «братами нашими меншими», і категоричне заперечення нещирості, пристосуванства, пекучий сором за окремих «неандертальців», у яких душа «ще з дерева не зізла» (Ліна Костенко).

Одна з трьох останніх книг письменника «Хочеться грози» [6] містить понад шість десятків оповідань та новел: «Сюрприз для Валентини», «Благословенна мить», «Незамінний», «Вишиванка для старшого брата» та ін. Заголовок книзі дала новела, яку свого часу В. Дрозд у видавничій рецензії на рукопис першої збірки М. Ткача назвав однією з кращих. Однак ця маленька перлинка так і не потрапила тоді до

збірки: надто обережний редактор В. Музика вилучив її з рукопису. Мовляв, навіть друкувати твір про селянського міщанина, до того ж удруге одруженого, який спить і мріє про достаток, придбав машину, щоб торгувати на базарі.

Так, герої новели «Хочеться грози» – доярка Оленка і тракторист Степан Хоменки – першими в селі придбали голубий «Москвич», «в нікельованих ручках червоне сонце аж грає» [6, 144].

Поїхали вранці у неділю до міста на базар, щоб продати поросля та купити телевізор. До того ж Степан плекає надію, що коли дружина отримає зарплату, вони придбають ще й килими. По дорозі підвезли Надійку, шкільну подругу Оленки, з якої Степан узяв гроші за проїзд: «А що вона родичка яка? На бензин буде...». Шокована вчинком чоловіка, Оленка попросила зупинити машину, «вийшла, притулилася на обочині до берізки, прикусила гілочку і на вустах гірко-гірко». Молода жінка чи не вперше замислилася над тим, що не кохає чоловіка, що в її найкращому у селі будинку «пустельно і сухо». Отже, новела аж ніяк не звеличує міщанина, а навпаки, унаочнює життєву народну мудрість: за гроші щастя не купиш. Чи не тому Оленці «...хочеться грози! Як в дитинстві: аби горіло в спалахах небо, гула канонада і дорога кипіла від зливи. Щоб бігти, як раніше, тій грозі наперекір, сміятися, як сміється сонце, мокнути до рубця, а потім чекати тепла, так чекати, як це вміють тільки птахи...» [6, 147].

У кожному з цих творів постає людина із чуйним серцем, зірким поглядом на світ, неповторна особистість, яка «натхненно і мудро творить ходу» (В. Симоненко) – наперекір грозам.

До книги «Зойк сови» [7] увійшло вісім оповідань і новел про тривожне сьогодення, про війну на сході України з російськими найманцями та уривок з автобіографічної повісті «Чужинці», що унаочнює паралель між двома війнами, стверджуючи патріотичну спадкоємність воїнів-українців: від діда – до батька і сина одвічне прагнення захистити рідну землю від загарбників.

Усі твори об'єднані широкою військово-патріотичною тематикою. Це й покалічена війною доля бійця, який не може адаптуватися у новому середовищі («Мелодія обірваної струни»). І моральні переживання воїна-інваліда, що повертається до рідної домівки і шукає сенс подальшого існування («Зойк сови»). Тут і відлуння Другої світової війни у час, коли українські «молоді хлопці знову помирають на Донбасі». Загарбники-чужинці і союзники-друзі тоді й тепер інші, але долі, поруйновані лихоліттям, схожі на сучасні («Спогад про друга»).

Вміщено у книзі також оповідання, що порушують морально-етичні проблемні питання. Зокрема, проблема материнської любові та пошуку нових шляхів до дитячого сирітського серця розкривається в новелі «Одного серпневого дня». Проблема зради Батьківщині, моральних вагань, пошуку шляхів до спокути гостро поставлена в оповіданні «Нічний дзвін». Батьківські тривоги за майбутнє дітей, які зі студентської лави пішли добровольцями захищати рідну землю, осмислено в оповіданні «Весна з подихом зими».

У кожному з них прозаїка цікавить насамперед проста людина, її характер, особистість на перехресті проблем усього суспільства.

Скажімо, у центрі оповіді в новелі «Одного серпневого дня» такою особистістю є вихователька дитячого садочка молода жінка Марина, що втратила чоловіка на Донбасі. Вона всиновлює дев'ятирічного Михайлика, якого взяла з інтернату. Непросто складаються взаємини між «неблагонадійним» прийомним сином і названою матір'ю. Врешті-решт тепло материнської любові розтопило обледеніле серце дитини, у якої ніколи не було відчуття своєї родини. Дві згорьовані душі, здається, знайшли шлях до взаєморозуміння.

Читач не залишиться байдужим і до страдницької долі іншої особистості – молодого воїна Іллі з позивним «Сова», що постає зі сторінок новели, яка й дала заголовок усій книзі. Сюжет твору напрочуд лаконічний – пунктирно окреслено найголовніші моменти, яких достатньо для мотивації дії.

Юнак у двобой з російським танком під Авдіївкою втратив обидві ноги і праву руку. Проте не впадає в депресію, не скаржиться на долю. Навпаки – вважає, що йому по-

таланило, адже залишився живим, на відміну від побратимів, що загинули на фронті.

Найбільше переживає молодий інвалід за дружиною Катрею, не може зрозуміти, чому вона лише один раз провідала його в шпиталі – чи, бува, не зрадила? І ось після шестимісячного перебування на передовій і чотиримісячного в шпиталі Іллю привозять додому. Зустрічають його односельці як героя. Коли фронтовика винесли в інвалідній колясці зі «Швидкої», на свої зболені питання він отримує жакливу відповідь, що лягла на покалічені груди набагато важче, ніж гусениці ворожого танка. Отримує від сестри, бо мати так само, як і жінка-страдниця з поеми Т. Шевченка «Сова», закам'яніла в своєму горі – Катрю вразила блискавка під час грози.

Заключні стислі рядки новели все ж дають читачеві надію на те, що Ілля і це найважче випробування витримає гідно, витримає заради їхнього з Катрею сина Михайлика: *«Бог забрав її ... Забрав багато моїх друзів. Він знає, для чого це зробив. Але залишив мені життя. Значить я потрібний ще буду на цьому світі...»* – подумав. *Тулив міцно лівою рукою, бо правою не володів, до себе сина, цілував його безперестанно, ще до кінця не збагнувши, дійсність це чи сон, а перед ним обличчя Катрі квітнувало блаженним світлом у білому тумані...»* [7, 23].

Оповідання й новели з книги «Зойк сови» позначені щільністю образів на обмеженому в своїх розмірах полотні. До того ж заголовок видання конденсує в місткому та ємкому символі сови головну авторську ідею. Мені вона видається співзвучною шевченківському інтертексту, в якому сова уособлює справедливую кару, відплату визискувачам, кривдникам за моральне зло, жорстокість.

Зокрема, у вірші «Три літа» поет прикладає цей трагічний образ Сови до себе: *«І тепер я розбитеє / Серце ядом гою, / І не плачу, й не співаю, / А вию совою»*.

Отже, книга Михася Ткача «Зойк сови» – це теж зболений авторський крик за покалічені війною душі простих людей, за всю нашу Україну. Це видання, зрештою, як і вся проза М. Ткача загалом, прикметне також органічним синтезом різнобарвної кольорової палітри, гри світла й тіні, пластичних образів, що наближає художнє слово письменника до живописного малюнка. Колір у художніх творах прозаїка, зазвичай, крім описової, виконує ще кілька функцій. Найголовнішою з них є емоційна функція. Аби викликати у читача відповідні емоції, автор створює настроєві пейзажі – «коли увага спрямована не на змалювання матеріальних предметів, а на освітлену сонцем природу, гру світла та тіні, деталізацію навколишнього світу, передачу безпосередніх вражень – зорових, слухових» (Н. Дмитренко).

З кольорів та колористичних деталей складаються часто й портрети героїв Ткача, це частіш за все враження того, хто цього героя сприймає. Скажімо, фінальна портретна деталь, що передає образ дружини бійця-інваліда з оповідання «Зойк сови» (*«...а перед ним обличчя Катрі квітнувало блаженним світлом у білому тумані»*) є напрочуд синкретичною і навіть синестезійною. Читачеві подається портрет загиблої від удару блискавки Катрі очима її чоловіка. Він пройшов пекло війни і залишився живим, а його дружина, як богородиця, прийняла муки бійця на себе. Звідси й *«блаженне світло у білому тумані»*.

Книга «Малярство» [8] – це власне альбом, що містить розлоге вступне слово М. Ткача «Від пензля до пера» та його мистецькі роботи з доробку попередніх років, ті, що збереглися: автопортрети, написані олійною фарбою та олівцем, пейзажі, портрети рідних, друзів, акварельні твори митця, натюрморти, малюнки та начерки.

Неабиякий інтерес викличуть у реципієнта портрети батька, матері, молодшого брата письменника, вміщені у виданні. Відкриває «портретну галерею» – Михайло Ткач, батько автора книги. Це малюнок олівцем на папері, зроблений зі старої світлини 1933 року. Варто зауважити, що спогад про батька, який тримав свого чотирирічного сина Михася на руках, ідучи на фронт, присутній і в уривку з автобіографічної повісті «Чужинці», включеної до книги «Зойк сови». Спогад, утілений в малюнку, є центром оповіді і в повісті М. Ткача «Недописаний портрет» з першої його книги «Сонячний полудень», як уже було сказано, та в інших творах.

Вміщено в «Малярстві» й кілька портретів олівцем та олійними фарбами Ганни

Ткач (Зубок), матері письменника. Її світлий образ постає в багатьох творах М. Ткача, зокрема й зі сторінок автобіографічної повісті «Пахне любисток і м'ята».

Наведено в книзі також портрети молодшого брата Миколи, нині відомого поета, етнолога, професора Київського національного університету культури і мистецтв. Подаються також портрети сусідів-односельців, автопортрети митця, численні натюрморти.

Портретам олівцем та натюрмортам притаманні смілива, соковита лінія і виразний штрих.

Пейзажі, а їх у книзі «Малярство» 25, становлять майже третину малярського доробку Михася Ткача. Вони вдало доповнюють прозовий набуток митця. Переважна більшість пейзажних полотен має ліричну тональність. У пейзажах, виконаних аквареллю та олівцем, відбито замилювання просторами, затишними куточками і особливо деревами з їхнім вибагливим і складним рисунком. Серед численних ескізів та начерків є краєвиди Чернігова та його околиць («Передмістя. Бобровиця», «Чернігів будується», «Чернігів. Інститут біології і вірусології»).

Велич природи, неквапливість у всьому створюють враження зупиненого часу – тут ніби вчувається подих вічності, про що свідчать роботи «Перед грозою», «Повінь», «Березовий гай» та ін. У багатьох пейзажах («Сонячний день», «На Десні», «Сонячна галявина», «Захід сонця» та ін.) звертає на себе увагу прагнення митця передати яскраве сонячне світло, творити нову поезику, виходячи із власного бачення і життєвого досвіду.

Пейзажі М. Ткача написані виключно з натури і позначені узагальненістю художнього образу. Їм властиві м'якість тонких світлових ефектів, спокійна й лагідна емоційна забарвленість. Фрагменти пейзажу Михась Ткач почасти вводить у жанрові композиції, важливого значення надаючи мотиву дерева, здебільшого могутнього, крилатого («Борисоглібський собор», «Місячна ніч», «Старі дачі»).

Кращі книги М. Ткача напрочуд синкретичні та синестезійні. Від живопису автор бере спосіб зображення простору, насиченість кольорами, гру світла й тіні, контрастність. Колір у художній картині світу митця додає образам додаткового смислового навантаження, породжує ланцюг асоціацій, постає одним з основних вимірів простору і буття людини в цілому.

Кодування фрагментів живописних візій у літературному тексті і навпаки ілюстрування малюнками прозових творів являє собою унікальний феномен експериментально-ігрової поезики сучасного автора, унаочнює його напружений інтелектуальний пошук на шляху розширення зображувальних можливостей мистецтва.

Михась Ткач – один із тих українських письменників, що тримають на собі підпори нашої літератури, в основі якої висока місія слова – творити добро.

Книги М. Ткача наснажують величезною духовною силою, бо в осерді їхнього задуму і талановитого втілення благородна мета – Україна.

З роси і води, дорогий ювіляре! Нехай Господь дарує Вам міцне здоров'я, довголіття, невичерпну любов читачів і здійснення творчих планів та задумів з приємною своєчасністю!

1. Гарачковська О. З когорт сонцепоклонників / Оксана Гарачковська. – Київська старовина. – 2004. – №4. – С. 174.

2. Кузьменко В. Світ правди й краси: До 70-річчя від дня народження М. Ткача: літ.- критичн. нарис / Володимир Кузьменко. – К.: Вид-во КСУ, 2007. – 96 с.

3. Кухарук Р. Пластика світлої прози / Роман Кухарук. – Літературний Чернігів. – 1999. – № 13. – С. 87–92.

4. Савчин Н. Б. Сюжетно-образна структура оповідань і новел Михася Ткача / Н. Б. Савчин // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2014. – Вип. 3 (75). Філологічні науки. – С. 263–267.

5. Творчий портрет Михася Ткача. Від любові до болю: Літературознавчі нариси, критичні статі, рецензії. – Чернігів: Десна Поліграф, 2013. – 224 с.

6. Ткач М. М. Хочеться грози / Михась Ткач. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2015. – 400 с.
7. Ткач М. М. Зойк сови / Михась Ткач. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2015. – 96 с.
8. Ткач М. М. Малярство / Михась Ткач. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – 80 с.

ВЛАДИМИР КУЗЬМЕНКО, ДОБРОТВОРЕЦ

В статье раскрываются основные этапы жизненного и творческого пути современного украинского прозаика, главного редактора журнала «Литературный Чернигов» Михася Ткача. Освещается проблематика важнейших книг и произведений писателя сквозь призму литературоведческих и искусствоведческих измерений.

Ключевые слова: проза, рассказ, новела, эмоциональность, синестезия, пейзаж, акварель, рисунок.

VOLODYMYR KUZMENKO, CREATOR OF THE GOOD

The article considers the main stages of life and creative path of modern Ukrainian prosaist Tkach Mykhas, chief editor of the journal «Literary Chernigiv». It deals with the problematics of the writer's most important books and oeuvres in the light of literary and art criticism dimensions.

Keywords: prose, short story, story, emotionalism, synesthesia, landscape, water- colour, painting.

ЗАВЖДИ В ПОШУКУ

(Відомому мистецтвознавцю А. К. Адругу – 70)

Анатолій Кіндратович Адруг народився 30 грудня 1947 р. у Чернігові. Після закінчення середньої школи працював слюсарем на заводі та робітником Чернігівських міжобласних виробничих науково-реставраційних майстерень № 3. Саме тоді він брав участь у реставрації таких видатних пам'яток архітектури Чернігова, як Спасо-Преображенський собор XI-XIX ст., будинок Колегіуму XVI-XVIII ст. та споруди Єлецького і Троїцько-Іллінського монастирів. Таке було перше безпосереднє знайомство з нашою багаточисленною архітектурною і мистецькою вітчизняною спадщиною. Ці незабутні враження наклали відбиток на наступні роки життя і діяльності. Робота в реставраційних майстернях стала зовсім не екскурсійним знайомством з живою спадщиною минулих століть. Оригінальні пам'ятки розкривалися перед допитливим поглядом у всій своїй достовірності та історичній конкретності, з усіма особливостями будівельних матеріалів і конструкцій. Через роботу досвідчених майстрів-реставраторів, з якими працював щодня, відбувалося пізнання прийомів давніх будівельників. Одночасно йшла підготовка для складання вступних екзаменів до вищого навчального закладу.

У 1968 р. Анатолій Адруг став студентом факультету історії і теорії образотворчого мистецтва Київського державного художнього інституту (нині Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури). Роки навчання були насичені цікавими лекціями, семінарськими і практичними заняттями, студіями в музеях, бібліотеках та архівах. Навчання і спілкування проходило з викладачами – визначними спеціалістами з історії вітчизняного та зарубіжного мистецтва та архітектури. З першого курсу почалося дослідження мистецтва рідного Чернігова. Початок поклала курсова робота про фресковий живопис Чернігова XI ст. Завершила навчальний процес дипломна робота на тему «Архітектурно-меморіальний комплекс «Болдині гори» в Чернігові: дослідження і реставрація». Науковим керівником студій став відомий фахівець з історії давньоруської та української архітектури і мистецтва, доктор архітектури, професор, лауреат Державної премії України Юрій Сергійович Асєєв.

Після закінчення навчання в інституті 1973 р. Анатолій Адруг за направленням став науковим співробітником Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника (на той час філії Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» у Києві). Нині – це «Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Робота у відділі фондової роботи та формування експозицій під керівництвом кандидата архітектури А. А. Карнабіда дозволила ближче познайомитися з пам'ятками архітектури і мистецтва Чернігова, опанувати процес обліку нових надходжень, створення музейних експозицій і виставок, проведення екскурсій і читання лекцій. Уже восени 1973 р. в газеті «Деснянська правда» з'явилася перша стаття Анатолія Адруга про виставку творів чернігівського художника Л. Б. Могучова. Відтоді він постійно виступав на сторінках газет, журналів, наукових збірників із статтями про мистецтво та митців.

У 1978-1981 роках Анатолій Адруг – аспірант відділу образотворчого мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського На-

ціональної академії наук України в Києві. Тоді почалася робота над дисертаційним дослідженням. Після закінчення терміну аспірантури Анатолій Адруг повертається до Чернігова і починає працювати науковим співробітником Музею народного декоративного мистецтва Чернігівщини – відділу Чернігівського історичного музею (нині імені В. В. Тарновського). Робота в експозиційному відділі з дещо іншими формами музейної діяльності. Мається на увазі проведення реекспозицій, влаштування виставок, проведення оглядових та тематичних екскурсій на теми народного декоративного мистецтва, зустрічі з майстрами, виступи на радіо і телебаченні.

У вересні 1990 р. Анатолій Адруг розпочав викладацьку діяльність у Чернігівському державному педагогічному інституті ім. Т. Г. Шевченка (нині Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка). Поряд з навчально-виховною роботою зі студентами продовжувались наукові студії, які завершилися в 1992 р. успішним захистом дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства на тему «Монументальне мистецтво Чернігова другої половини XVII–початку XVIII століть». У 1995 р. отримав атестат доцента.

Серед кола наукових зацікавлень Анатолія Адруга чільне місце посідає образотворче мистецтво Чернігова другої половини XVII–початку XVIII століть. З цієї проблематики виступав на багатьох обласних, всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, на сторінках наукових журналів і збірників. Потім з'явилися із друку невеликі книги про чернігівські чудотворні ікони, портрет В. А. Дуніна-Борковського, будинок полкової канцелярії в Чернігові. У 2008 р. побачило світ ґрунтовне дослідження про архітектуру Чернігова другої половини XVII–початку XVIII століть. У 2010 та 2013 роках вийшли з друку два видання про живопис Чернігова того ж періоду, 2017 р. віддрукована книга про особливості розвитку тогочасної графіки у Чернігові. Мистецтво Чернігова згаданого періоду розглядається в усіх його видах як особлива цілісність і органічна частина українського мистецтва.

Вивчення Анатолієм Адругом чернігівського писанкарства дало дещо несподівані результати. Виявилось, що давні традиції цього мистецтва живуть і в наші дні на Чернігівщині. Найбільш стійкий звичай виготовляти писанки зберігся у Сосницькому, Коропському та Новгород-Сіверському районах Чернігівської області. Анатолію Адругу належить перше окреме видання про писанки Чернігівщини (2005 р.). Корисний досвід був набутий під час підготовки статей до енциклопедичного довідника «Чернігівщина» (Київ, 1990 р.). Він знадобився під час роботи для видання чернігівського тому «Зводу пам'яток історії та культури України». Деякі статті Анатолія Адруга побачили світ у виданні 2015 р. про пам'ятки історії та культури України у Чернігівському районі Чернігівської області.

Анатолій Адруг є автором біля трьохсот публікацій в газетах, журналах і наукових збірниках, більше десяти окремих видань з питань архітектури і мистецтва Чернігівщини. Вони відомі далеко за межами Чернігівської області і мають джерелознавче значення для подальших досліджень. Анатолій Адруг є членом Національної спілки художників України та Національної спілки краєзнавців України. Позаду більше сорока років творчої праці. Попереду нові дослідження багатой вітчизняної мистецької спадщини. Пошук продовжується.

Людмила СТУДЬОНОВА,
член Національної спілки краєзнавців України

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 94 (477)

Сергій Павленко

ЗОБРАЖЕННЯ І. МАЗЕПИ ТА ЙОГО БЛИЗЬКИХ У КОМПОЗИЦІЇ «УСПІННЯ» (КНИГА «НОВИЙ ЗАВІТ» 1753 р.)

У статті автор відстоює думку про те, що на гравюрі ієродиякона Ф. є зображення гетьмана та його рідних.

Ключові слова: гетьман, гравер, племінники, книга «Новий Завіт».

У 1753 р. друкарня Києво-Печерської лаври опублікувала «Новий Завіт» (544 аркуші), прикрашений 12 ілюстраціями у тексті, а також сюжетом «Успіння» на звороті титула (Іл.1). Останню гравюру підписав ієродиякон Ф. Хоча церковна книга побачила світ через 44 роки після смерті І. Мазепи, усе ж, на нашу думку, вона частково пов'язана з його часом.

Причин тому кілька.

Насамперед, у сюжеті «Успіння» гравер відійшов від традиційного вирішення композиції (Іл.2). Ми бачимо безпосередньо над Богородицею не Ісуса Христа з дитинчатком¹ чи скорботних апостолів², а світських осіб, які у печалі. Образи ретельно виписані, вони явно змальовувалися з конкретних людей. Маючи зображення рідних гетьмана І. Мазепи (сюжети «Лик Святих пророків», «Зішестя Св.Духа» у Троїцькій надбрамній церкві), приходимо до висновку, що найвірогідніше у цій композиції знову представлені близькі володаря булави (Іл.3). На перший погляд, це не відповідає контексту часу появи «Нового Завіту». Однак слід враховувати тодішню практику використання мідьоритів, які могли бути виготовлені значно раніше. Так, ілюстрації Л. Тарасевича з «Патерика» 1702 р. потрапили у видання «Патерика» 1760, 1762, 1768 років. Також його творами прикрашені «Службы преподобным отцем Печерским» (друкарня лаври, 1763 р.).

Відомо, що у кінці XVII – на початку XVIII століть у лаврі досить плідно працював гравер Федір А. (він же Феодор, Федор, Ф.)³. Можливо, він ще був й ієродияконом.

Однак у другій половині XVIII століття активну участь в оформленні видань Києво-Печерської лаври взяв й ієродиякон Філарет⁴ (починаючи від «Часослова» 1751 р. до «Псалтиря» 1800 р.). Як на нашу думку, саме цей гравер був автором копії «Успіння» для «Нового Завіту» 1753 р. У ту пору він ще тільки починав освоювати граверське ремесло і в основному для створення релігійних сюжетів користувався у роботі давнішими зразками.

Зазначимо, що «новозавітівська» композиція «Успіння» дуже наближена до подібних композицій у лаврських книгах «Акафісты, канони і прочая душеполезная моления» (1731, гравер Геронтій, Іл.4), «Правила к божественному причащенію» (1739 р.), «Часослов» (1742 р., гравер Геронтій, Іл.5). Складається враження, що

© Павленко Сергій Олегович – шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис».

Ил.1. Ієродиякон Ф. Успіння // Новий Завіт. – К., 1753.

Ил. 2. Феодор. Успіння // Молитвослов. – К., 1707.

Іл.3. Ієродиякон Ф. Успіння. Фрагмент.

Іл.4. Геронтій. Успіння // Акафісти, канони і прочая душеполезная моленія. – К., 1731. – Арк.105 зв.

справи другої половини XVIII століття⁵. Як на нашу думку, найпевніше обидва початкуючі гравери мали перед собою якийсь давніший зразок, котрий готувався до великого лаврського видання 1708-1709 рр. Швидше за все це був ескіз рисувальника. Адже гравюри того часу виготовлялися на основі початкового рисунка-оригіналу⁶.

У кінці 1707 р. померла мати гетьмана. А тому «Успіння» (Іл.3) – немовби реакція церковної спільноти на сумну подію у житті володаря булави та його рідних. Над Богородицею схилилися у скорботі Іван Мазепа (між свічками). Він має подібність до образу, змалюваного у літописі С. Величка. Ліворуч від нього падчерка Марія (Іл.6). Такий же схожий образ бачимо в «Літургійній сцені» Троїцької надбрамної церкви (Іл.7). Ліворуч від названої дочки

ієродиякон Ф. просто збільшив зображення Геронтія, пристосувавши його до «Нового Завіту» (у ньому потрібна була ілюстрація на всю сторінку).

Однак порівняння цих двох творів показує, що робота Геронтія схематичніша, не така деталізована, як у ієродиякона Ф. Можна припустити, що останній вирішив творчо опрацювати сюжет оригіналу, поліпшити його. Відомо, що Геронтій лише у 1730-их роках опублікував свої перші роботи, а загалом він відомий як майстер своєї

Іл.5. Геронтій. Успіння // Часослов. – К., 1742. – Зв. титула.

гетьмана стоїть її чоловік, Василь Громика. Поряд з ним зліва зображений київський полковник Костянтин Мокієвський. У другому ряді за останнім (на ліву руку) поміщена (Іл.8) Ганна Обидовська (Кочубей). Її зображення подібне до вміщеного у панегірику «Ніпротенес Sarmaski» (1698 р., Іл.9). Очевидно, що голівки двох хлопчиків, які виглядають із-за спини В. Громики, – це діти Ганни та Івана Обидовських –

Іл.6. Марія Громика (падчерниця Мазепи) / Ієродиякон Ф. Успіння. Фрагмент // Новий Завіт. – К., 1753.

Іл.7. Марія Громика (падчерниця Мазепи) / Фрагмент композиції «Літургійна сцена» Троїцької надбрамної церкви.

Іл.8. Ганна Обидовська (Кочубей) / Ієродиякон Ф. Успіння. Фрагмент // Новий завіт. – К., 1753.

Іл.9. Ганна Обидовська (Кочубей) / Щирський І. Орел виховує орленят. Фрагмент // Панегірик «Ніпротенес Sarmaski», 1698 р.

Іл.10. Маріанна Вітославська / Ієродиякон Ф. Успіння. Фрагмент // Новий Завіт. – К., 1753.

Іл.11. Маріанна Вітославська // Фрагмент композиції «Літургійна сцена» Троїцької надбрамної церкви.

Михайло та Іван. У другому ряді (над падчеркою Марією та І. Мазепою) гравер помістив зліва направо племінницю Маріанну Вітославську (Іл.10), небожів Степана Трощинського та Андрія Войнаровського. Наступними за ними праворуч були правдоподібно Кирило Громика (син падчерки Марії), син пасинка Мазепи Григорій Фридрикевич (його зображено за правим плечем митрополита) та у другому ряді три зяті померлого до травня 1700 р. Криштофа Фридрикевича зі своїми дітьми.

На гравюрі «Успіння» поряд з гетьманом зображено церковного ієрарха. Оскільки митрополит Варлаам Ясинський помер 22 серпня 1707 року⁷, то найпевніше біля володаря булави мав бути показаний його наступник – Іоасаф Кроковський. Однак останнього 19 жовтня 1707 р. ще тільки обрали зверхником Київської єпархії, а висвячений він на митрополита лише 15 серпня 1708 р. у Москві. Отже, мабуть, з цих причин

затримувалася публікація богослужбової книги із «Успінням», де церковний ієрарх мав би бути представлений у новій іпостасі. Повернувся І. Кроковський з Москви якраз у дні, коли започатковувалося повстання мазепинців. Тому й рисунок «Успіння» правдоподібно опинився з тих причин у шухлядах друкарні та довгий час був незатребуваним.

1. Марко. Успіння Богоматері. (книга «Канони», К., 1676) // Логвин Г.Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI – XVIII ст. К.: Дніпро, 1990. – №286; Марко. Фронтоспіс (Книга «Пречестные акафисти», К., 1709) // Логвин Г.Н. З глибин. – №287; Федір. Успіння // Євангеліє. – К., 1697; Успіння // Апостол. – Львів, 1696.
2. Успіння // Октоих. – Львів, 1700; Успіння // Євангеліє учителное. – Унів, 1696.
3. Попов П. Матеріали до словника українських граверів. Додаток І. К.: Український науковий інститут книгознавства, 1927. – С. 32.
4. Попов П. Матеріали до словника українських граверів. – К.: Український науковий інститут книгознавства, 1926. – С.121–122.
5. Ровинский Д. Подробный словарь русских гравиров XVI – XIX вв. – СПб.: Типография императорской академии наук, 1895. – Т.І. – С.235.
6. Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк (1606-1616-1916 г.г.). – К.: Типография Киево-Печерской Успенской Лавры, 1916. – Т.І. – С. 476.
7. 1707, вересня 2 (серпня 22). – Київ. – Лист гетьмана Івана Мазепи до місцеблюстителів патріаршого престолу РПЦ, рязанського митрополита, вихованця Києво-Могилянської Академії Стефана Яворського з повідомленням про смерть київського митрополита Варлаама Ясинського/ публікація Ю.Мицика, О.Циганок // Сіверянський літопис. – 2016. – №6. – С. 130–131.

В статтє автор отстаивает мысль о том, что на гравюре иеродиакона Ф. есть изображение гетмана и его родных.

Ключевые слова: гетман, гравер, племянники, книга «Новый завет».

In the article the author defends an idea that on engraving of hierodeacon F. there is an image of the hetman and his relatives.

Keywords: hetman, engraver, nephews, book «New Testament».

ПРО ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ ТВОРУ ЛАВРЕНТІЯ КРЩОНОВИЧА «КІОТ СРІБНОКОВАНІЙ...» (1695)

Стаття присвячена з'ясуванню жанрової природи твору Лаврентія Крщоновича «КІОТ СРІБНОКОВАНІЙ...» (1695). Це філософська теза (інакше конклюдія, афікція) – наджанрове утворення, що належить, як мінімум, літературі і графіці. Одним із важливих елементів філософської тези була прозова дедикація, яка у XVIII ст. мислилася як твір епістолярної форми, у якому переплелися похвала, посвята і авторська передмова (якщо не було окремої «передмови до читальника» чи чогось подібного).

Дослідження давнього українського письменства крізь призму жанрології – справа нелегка, хоч і потрібна. У XVII–XVIII ст. література у широкому значенні цього слова була більш нормативною, ніж зараз. Адресати того чи іншого твору, читачька аудиторія, мали певне уявлення, чого вони очікують від тексту того чи іншого жанру. Ми повинні настроїтися на одну з ними хвилю, щоб збагнути тогочасну літературну свідомість. Норми були одночасно засобами комунікації. Мета цієї публікації – розглянути жанрові особливості твору Лаврентія Крщоновича «КІОТ СРІБНОКОВАНІЙ...» (1695) [7]. Йдеться про текст, з погляду генології дуже і дуже непростий. Його повна назва по-бароковому розлога – «DEDICAZYA / Iasnie Wielmożnemu Iego Mości Panu IANOWI MAZEPIE Hetmánowi Woysk Ich Carskiej Mści Zaporoskich, / **КИОТЪ СРЕБ[Р]ОКОВАННЫЙ** / *расни златыми испрещренный*». Пропонуємо такий новий варіант перекладу назви: ДЕДИКАЦІЯ Ясновельможному Милостивому Пану ІВАНОВІ МАЗЕПІ, Гетьману Військ Їх Царської Величності Запорозьких, КІОТ СРІБНОКОВАНІЙ, рясно золотом померезаний.

Уже сама двомовність повної назви вказує на зіткнення двох культурних світів – західного, польсько-латинського, і візантійського, церковнослов'янського. Перший на українських теренах уособлювала раніше могутня Річ Посполита, інший – Російська імперія, потуга якої зростала. У назві жирним шрифтом і великими літерами виділено «**КИОТЪ СРЕБ[Р]ОКОВАННЫЙ**». Обидва слова не фіксуються у словнику церковнослов'янської мови [4], однак вони вживаються у текстах кінця XVII ст. – початку XVIII ст., зокрема, у Дмитра Туптала [12, с. 171] та Самійла Величка [3]. У словнику церковнослов'янської мови натрапляємо лише на «среброковачь, среброкузнецъ – серебряных дел мастер» [4, с. 654]. Перекладач літопису Самійла Величка на сучасну українську мову В.О. Шевчук свого часу ужив вислів «срібнокований кіот» (том 2, розділ 36), подавши примітку 1579 «Кіот – рама для ікони» [3]. У публікації 2006 р. Р. Радишевський та В. Свербигуз пишуть про дедикацію «Кіот срібнокованный», «Кіот срібнокований» [9, с. 435–437], і остання назва в подальшому утвердилася у науковій літературі.

Щодо слова «дедикація», то В.О. Шевчук, перекладаючи Самійла Величка, пише про дар Мазепи: «За це йому отець Лаврентій Крщонович, ігумен тодішньої обителі тієї Троїцької, воздаючи гетьману подяку, написав дедикацію» [3, с. 506]. Перекладацький коментар В.О. Шевчука вістить: «Дедикація – поетичний твір з

© Циганок Ольга Михайлівна – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри іноземної філології та перекладу Київського національного торговельно-економічного університету.

присвятою» (примітка 1581) [3]. «Літературознавчий словник-довідник» (2007) пише: «Дедикація (лат. *dedicatio*, від *dedico* — посвячую, присвята) — вказівка перед початком твору імені адресата, якому автор присвячує його. Найчастіше виражає жест поваги, вдячності автора певній особі; інколи вказує на зв'язок мотиву твору або його задуму з творами адресата дедикації чи факт спілкування з ним. У творчості Т.Шевченка дедикації нерідко мають поширений вигляд відносно автономної частини твору, жанрово близької до послання...» [6, с. 181–182]. Словник польської мови пише про дедикацію таке: «...У літературознавстві — короткий текст перед твором, у якому автор інформує, що присвячує його якійсь особі...» [15].

У XVIII ст. слово «дедикація» вживалося й у широкому значенні. У багатомовному словнику у перекладі Сергія Волчкова (1764) читаємо: «*épître dédicatoire. Eine Lobschrift, Zuschrift. Epistola dedicationis. Похвальное письмо, дедикація, приписане*» [8, с. 655]. Таким чином, у XVIII ст. дедикація розглядалася як твір епістолярної форми, у якому переплелися похвала, посвята і авторська передмова, якщо не було окремої «передмови до читальника» чи чогось подібного. Це був своєрідний міні-жанр, жанровий різновид тогочасної панегіричної літератури.

К. Борисенко справедливо відзначила, що дедикація займає особливе місце у творчості Лаврентія Крщоновича. Дослідниця творчості чернігівського просвітителя звернула увагу на прозову посвяту Лазарю Барановичу до чернігівського видання «Тріоді квітної» 1685 року, прозову посвяту Іванові Мазепі до видання «Молитвослова» 1691 року, а також посвяту Іванові Обідовському «Молитвослова» 1697 року [2]. К. Борисенко відмітила, що сам Лаврентій Крщонович надавав великої ваги укладеним ним передмовам до книжок. Так, у листі до гетьмана Мазепи він зазначав, що є автором «конклюдій и афікцій, тут пред тим в Малой Россіи нѣгди небывалих, а тепер многим особам, почавши от самого монарха, так з Коллегіума Киевского, яко из Чернѣгова, з завистію Римлянов дедикованных» (К. Борисенко цитує зазначений лист за виданням: *Лѣтопись событій в югозападной Россіи в XVII вѣкѣ. Составил Самоил Величко. Том III. — Київ, 1855, с. 418*) [2]. У перекладі Валерія Шевчука це місце звучить так (т. 2, розділ 37): «Не згадую я тут справ та дій у Малій Росії, перед тим небувалих, а тепер присвячених багатьом особам, почавши від самого монарха, як з Київського колегіуму, так і з Чернігова, на заздрість римлянам, — все це ішло за власним моїм старанням та починанням» [3].

Латинське «*conclusio*» у риторичній термінології має значення «закінчення, висновок». Як фіксують словники латинської мови, у такому значенні вживали це слово Цицерон, Квінтіліан, анонімна «Риторика для Гереннія». Польське слово «*konkluzja*» бере початок, очевидно, від латини. «Словарь русского языка XVIII века» фіксує слово «конклюзия» і тлумачить його як «заклучение, решение» [11]. На слово «афікція» ми не натрапили у жодному із відомих та доступних нам словників. Таким чином, те, що К. Борисенко розуміє «конклюзію» як завершальну частину твору, а «афікцію» — як посвяту-передмову, не дивно, хоч і сумнівно. На нашу думку, не прикнижний реквізит мав на думці чернігівець. Чи посвята у той час була на українському літературному ґрунті чимсь новим, чи потрапила до нас зусиллями Лаврентія Крщоновича, невідомо. Самійло Величко у другому томі свого «Літопису...» інші дедикації не згадує [3]. У другому томі академічної «Історії української літератури» (2014) (друга половина XVI — перша половина XVII ст.) є розділ «Посвяти, передмови й післямови», де аналізуються також деякі книги кінця XVII ст. (Дмитра Туптала «Четъї мінеї» (1689), Іоанна Величковського «Млеко...» (1691) [5, с. 166–173]. Незважаючи на назву розділу, конкретної інформації про присвяти ми там не знайшли. Щодо перекладу Валерія Шевчука, то Лаврентію Крщоновичу дійсно йшлося про справи і дії, але не загалом. Як стверджує польський історик графіки Вальдемар Делюга, конклюдіями і афіксіями в ті часи називали філософські тези [14, с. 83].

У XVIII ст. були поширені композиції великого формату, центральне місце на яких займала алегорична сцена. Спершу такі друки були пов'язані з академічним середовищем, особливо на німецьких землях [14, с. 83]. Їх створювали студенти при

завершенні навчання. Зазначали академічний ступінь, основні тези, мовлячи сучасною термінологією, дипломної роботи (звідси – назва), професорів. Із часом філософські тези стали друкувати монастирі і приватні особи як панегірики, щоб їх можна було повісити на стіну в будинку. Такі друки могли також бути згадкою про померлого [13, с. 98]. А.К. Адруг [1] та услід за ним І. Ситий [10] пишуть про конклюдзію (тезу) як графічний аркуш зі складною алегоричною композицією, що поєднувала різноманітні елементи небесного і земного світів. Неодмінними компонентами конклюдзій були тексти, які відігравали важливу графічну роль і були літературними еквівалентами зображення, а також портрети, краєвиди, картуші, герби.

Філософські тези, які творилися у Києві та Чернігові, зокрема спадщину кола Лаврентія Крщоновича, свого часу досліджував М. Гембарович [13]. Творів такого роду було чимало. Тільки Іван Мигура був автором більше десятка конклюдзій. В. Делюга пише: «У писаних передусім латиною тезах, адресованих професорам Києво-Могилянської академії, або також козацьким ватажкам, часто славиться зростаюча міць Росії, виступають у них античні мотиви, такі постаті, як Атлант чи Аполлон» [14, с. 83]. Дослідник звернув увагу на присвячену Іванові Мазепі філософську тезу, яка зараз зберігається у фондах Національного музею (Muzeum Narodowe) у Варшаві. Це величезний мідьорит, відбитий на жовтому шовку Даніелем Гальяховським (Daniel Galahowski). Текст написав Ян Новицький Прокопович (Jan Nowicki Prokopowicz). Центральну частину композиції займає постать Мазепи, який стоїть на плаваючому острові в оточенні семи Муз. Як фон представлені корабель, що тоне, і руїни, нижче – відповідний текст латинською мовою [14, с. 84].

В. Делюга відносить дедикацію Лаврентія Крщоновича до емблематичних друків. Ці літературні тексти переважно мали практичний характер і були у свій час дуже популярні. Вони писалися з нагоди призначення на посади високих церковних ієрархів, шлюбів, похоронів, приїзду визначних осіб тощо [14, с. 69]. Ці події, мовлячи сучасною термінологією, мали суспільно-політичне значення. Ще у XVII ст. по усій Речі Посполитій утвердилися нові емблематичні форми – словесні емблеми, які склалися з символічно-алегоричного малюнку (imago), девізу (lemma) та прозового чи віршового тлумачення (subscriptio), а також композиції, які склалися з гербу чи його фрагменту та віршів на нього (stemma) [14, с. 71]. Українські автори включали у такі друки елементи візантійської іконографії [14, с. 72].

Таким чином, за жанром «КІОТ СРІБНОКОВАНІЙ...» (1695) – філософська теза. Те, що Лаврентій Крщонович, добиваючись посади архієпископа Чернігівського та Новгородського, у листі до Мазепи згадує творення філософських тез серед найбільших своїх заслуг, вказує на їх значну суспільну роль. Самійло Величко такої самої думки, оскільки повністю наводить цей лист у своєму літописі. Це були тогочасні засоби масової інформації. Аналізуючи діяльність друкарні у Чернігові, Ігор Ситий справедливо зазначає: «Головною продукцією підприємства були книги, проте час вимагав друку листівок, гравюр, окремих документів і з цим завданням друкарня впоралася. Тільки у збірці Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського (ЧОІМ) зберігається 43 укази, настанови, інструкції, розпорядження, плани. Останній напрямок діяльності друкарні перебуває на узбіччі досліджень істориків книгодрукування, хоча проблема була поставлена Т. Каменевою ще 1959 р.» [10]. Вважаємо, що такі друки, так би мовити, на злобу дня, мають зацікавити й істориків української журналістики. Вона почалася на наших теренах значно раніше, ніж прийнято вважати.

Можливо, варто говорити про філософську тезу як наджанрове утворення, що належить, як мінімум, літературі і графіці. Не знаючи інших філософських тез, на підставі вивчення твору Лаврентія Крщоновича припускаємо, що одним із важливих елементів такої конклюдзії була прозова дедикація. Очевидно, незважаючи на традицію, прийняту в науковій літературі (публікації Р. Радишевського, В. Свербигуза, І. Ситного, а тепер уже й о. Ю. Мицька і О. Циганок), варто писати, коли йдеться про весь твір у інтермедіальній єдності графіки і слова, «Кіот срібнокований», а літературний термін «дедикація» вживали лише тоді, коли маємо на увазі лише присвяту.

1. Адруг А.К. Чудотворна ікона «Іллінської Богоматері». – Чернігів, 2006.
2. Борисенко Катерина. Творчість Лаврентія Крщоновича в контексті українського бароко мазепинської доби [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.baroqu.narod.ru/Krshchonovych.htm>. – Назва з екрана.
3. Величко С. В. Літопис. Т. 2. / Пер. із книжної української мови, комент. В. О. Шевчука. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litopys.org.ua>. – Назва з екрана.
4. Дьяченко Григорий, протоиерей. Полный церковно-славянский словарь. М., 2017 (1900) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Djachenko/polnyj-tserkovnoslavjanskij-slovar11.html. – Назва з екрана.
5. Історія української літератури у дванадцяти томах. – Т. 2 : Давня література (друга половина XVI–XVIII ст.). / Наук. редактори Віра Сулима, Микола Сулима. – Київ: Наукова думка, 2014.
6. Літературознавчий словник-довідник [за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка]. – 2-ге вид. – К.: ВЦ «Академія», 2007.
7. о. Мицик Ю., Циганок О. Дедикація Лаврентія Крщоновича «Киот срібнокований» // Сіверянський літопис. – 2017. – № 3. – С. 111–119.
8. Новой лексикон на французском, нѣмецком, латинском и российском языках переводу ассесора Сергея Волчкова: Часть 1. Императорская академия наук, 1755.
9. Радишевський, Р. П. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К.: Просвіта, 2006.
10. Ситий Ігор. Дедикація ясновельможному Іоанну Мазепі – шедевр чернігівського друкарства // Україна між Польщею та Росією. – Ніжин, 2016. – С. 115–126.
11. Словарь русского языка XVIII века [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://feb-web.ru/feb/sl18/slov-abc/>. – Назва з екрана.
12. Туптало Дмитро. «Руно орошенное» / Підготовка тексту, передмова та коментарі Олександра Тарасенка // Сіверянський літопис. – 2009. – № 4. – С. 151–173.
13. Gębarowicz M. Wawrzyniec-Laurenty Kszczonowicz. Nieznany sztycharz drugiej połowy XVII wieku / M. Gębarowicz // Folia Historiae Artium. – T. XVII. – Warszawa, 1981. – S. 49–117.
14. Deluga Waldemar. Kijowskie druki emblematiczne wydań polsko- i łacińskojęzycznych // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. 2. – К.: Критика, 1993. – С. 69–97.
15. Słownik języka polskiego [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sjp.pl/dedykacja>. – Назва з екрана.

Стаття посвячена выясненню жанровой природы произведения Лаврентия Крщоновича «КИОТ СРЕБРОКОВАННЫЙ...» (1695). Это философский тезис (по-другому конклюзия, афикция) – сверхжанровое образование, относящееся, как минимум, к литературе и графике. Одним из важных элементов этого философского тезиса была прозаическая дедикация, которая в XVIII ст. представлялась как произведение эпистолярной формы, в котором переплелись похвала, посвящение и авторское предисловие, если не было отдельного «предисловия к читателю» или чего-то подобного.

The article is dedicated to finding out of genre nature of Lavrentii Krshchonovich's work «Kiot srebrokovannyi...» (1695). It is a philosophical thesis (otherwise conclusion), the super genre formation, that is fixed, at least, to literature and graphic arts. One of important elements of the philosophical thesis there was prosaic dedication, that in the 18th century was thought as a work of epistolary form, that unites a praise, a dedication and an authorial preface (if a separate «preface to the reader» or something similar is not present).

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Схід і Південь України: час, простір, соціум. Том 2. Матеріали до бібліографії / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т історії України; уклад.: Т. В. Добко (керівник), О. Я. Дуднік, А. М. Колесніченко, Л. С. Новосьолова, В. Ю. Радченко, В. А. Шкаріна [та ін.]; редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Я. В. Верменич, Т. В. Добко, Л. А. Дубровіна [та ін.] ; наук. ред. В. І. Попик. – Київ: НБУВ, 2016. – 943 с.

Кожний дослідник знає, як важко досліджувати будь-яку тему, коли під руками немає всеохопного бібліографічного показника з відповідної проблематики. Приміром, киевознавець не обійдеться без показника літератури з історії Києва початку 1960-х років Н. Шеліхової¹, краєзнавець мусить завжди починати свою працю з ознайомлення з показником краєзнавчої літератури Ф. Максименка², а дослідники діяльності ВУАН з відомого показника 1969 р. «Видання ВУАН»³.

Створювати бібліографічні показники репертуарного типу, які б охоплювали певну тематичну або особову цілість – справа складна і героїчна. Можемо назвати хіба окремих бібліографів або колективи бібліографів, які зуміли за своє життя здійснити проекти такого типу. Приміром, знаменитий бібліограф і громадський діяч М. Комаров здійснював фіксацію усіх українських друків XIX – початку XX століття, подібну працю для Галичини виконував інший велет бібліографічної науки І. Левицький. Видатний і неперевершений бібліограф М. Мороз видав бібліографічні показники творів Т. Шевченка, Лесі Українки та І. Франка.

Як правило, вартість праці бібліографічного характеру визначалася особистістю автора таких робіт. Невидана досі повністю Картотека з історії України Мирона Кордуби⁴ цікава для нас передусім тим, що її склав один з трьох найвидатніших учнів Михайла Грушевського. Отже, його класифікаційно-книгознавча праця має не стільки інформаційно-кількісний, скільки якісний інтерес, бо бібліографічну роботу провів першорядний фахівець зі спеціальності, який має найвищу кваліфікацію, щоб оцінити друки інших істориків з українознавчої тематики. Відома праця визначного бібліографа Володимира Дорошенка про твори І. Франка⁵ для нас цікава тим, що В. Дорошенко не лише знав Івана Яковича, але й був видатним істориком культури і суспільно-громадської думки.

Ще до революції вийшов добре знаний показник «Киевской старины» Івана Павловського⁶, слушно розкритикований В. Дорошенком⁷ за теоретико-методологічні хиби, передусім нехтування основ схеми української національної історії. За незалежності України джерелознавець – історик Марина Палієнко⁸ уклала капітальну бібліографію «Киевской старины», працю на нових науково-методичних засадах, й тепер ніхто вже не буде користуватися роботою І. Павловського, хоч її теж виконував дипломований історик, який пройшов школу В. Антоновича. Але Іван Францевич мав світовий кругозір головно краєзнавця, ніж історика, який концептуально дивився на всю українську історіографію очима політичного росіянина. З сучасних бібліографічних праць варто згадати показник до газети «Громадська думка» 1905–1906 років. Її здійснила фахівець з чикаленкознавства історик-джерелознавець Інна Старовойтенко⁹. Сподіваюся, що у її виконанні та співробітників відділу Інституту української археографії та джерелознавства багатотомна бібліографія газети «Рада» стане справжнім подарунком для дослідників останнього десятиліття перед великою Українською революцією.

Ці праці не несуть механічного формального підходу, вони мають знак якості, бо створювалися фахівцями з питання певної галузі історичної науки, знали об'єкт дослідження під кутом зору фахівця-дослідника або були озброєні фундаментальними знаннями з усього обширу свого предмету.

Рецензована праця може бути поставлена в ряд великих українських бібліографічних проєктів. Поява таких книг – небуденне культурне явище. Ця праця здійснювалася спільними зусиллями істориків Інституту історії України та бібліографами Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Роботу виконували бібліографи, які мають величезний досвід створення покажчиків історичної літератури. Приміром, Тетяна Добко має досвід співпраці з американсько-українським бібліографом, працівником Конгресової бібліотеки США в Вашингтоні Богданом Ясінським, видавши спільно знаній і широко використовуваний покажчик популярного суспільно-літературного журналу початку ХХ століття «Вісника» Дмитра Донцова¹⁰. Спільно з колегами вона професійно уклала ґрунтовні покажчики «Сербські фольклор і література в українських перекладах та дослідженнях», «Українсько-бельгійські літературні зв'язки, 1870–2008», «Світова економічна криза: причини, наслідки, шляхи подолання» та ін.¹¹

Творчий колектив бібліографів, який очолювала Тетяна Добко, спільно з науковцями бібліотеки та Інституту історії, насамперед ідейним натхненником проєкту, відомим ученим, заступником директора Інституту історії України Геннадієм Боряком, генеральним директором НБУВ Володимиром Попиком, розробив наукову систематизацію подачі бібліографічного матеріалу. Хронологічно межею служить період від ХVІІ до ХХІ ст. Отже, вихідною точкою стала українська колонізація південно-східних територій від переддня Хмельниччини до наших днів. Випала з контексту епоха переселення народів першого тисячоліття нової ери, доба України-Руси – української князівської держави та литовсько-польський період ХІV–ХІVІ ст. Українська присутність на цих теренах усі перші півтора тисячоліття по Різдву Христовому була завжди відчутною. Але упорядники вирішили розпочати від доби козацького заселення цих теренів.

У бібліографічному покажчику подані монографії, збірники, матеріали наукових конференцій, довідкові, картографічні та бібліографічні видання, що висвітлюють проєкти державотворення, суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку, еволюцію науково-освітньої і культурної сфери, документальні археографічно-джерелознавчі публікації, видані в Україні та за її межами від кінця ХVІІІ століття до 2015 року переважно українською та російською мовами з історії Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Одеської, Херсонської областей та Криму.

Покажчик складають одинадцять тематичних розділів: «Історія південно-східних земель України у ХVІІ–ХХІ ст.», який поділяється на підрозділи і рубрики, які присвячені ключовим подіям нашої історії: революції 1905–1907 років та добі реакції 1907–1910 рр., подіям Української революції 1917–1921 рр., радянській добі (яку б краще було назвати комуністичною добою, бо ради ніколи в СРСР влади не мали) (1921–1991), репресіям та руху опору 1920-х–1950-х років, голодоморам 1921, 1933, 1947 рр., Другій світовій війні та рокам Незалежності. Другий розділ присвячений географії та картографії, окремі підрозділи відведено для топоніміки, краєзнавства й путівників. Третій розділ – це тематика демографічних процесів, колонізації та міграції. Четвертий – етнографія. П'ятий – національна політика та етнонаціональні процеси. Він має підрубрики «міжетнічні взаємини» та «національні меншини». Шостий розділ тематично стосується економічного та соціального розвитку за хронологічним порядком. Окреме місце приділено тематичним підрозділам «Промисловість. Будівництво. Транспорт.», «Сільське господарство» та «Торгівля». Окрема підрубрика цього розділу – «Розвиток міст та зміна соціальної структури населення». Сьомий розділ – «Державний устрій та суспільний лад», де присутні також підрубрики про місцеве самоврядування та громадські об'єднання і політичні партії. У восьмому розділі по-

дається бібліографія видань про науку і освіту. Окремо розглядаються найбільші вищі Півдня і Сходу України. Такі, як Дніпропетровський, Одеський, Східноукраїнський, Донецький національні університети, Чорноморський державний університет у Миколаєві, Національна металургійна академія України в Дніпрі та ін. Всього до півсотні університетів і академій. Культурі присвячений дев'ятий розділ, який складається з підрозділів: пам'яткознавство, музеї, бібліотеки, мова, література, фольклор, друк і книгознавство, мистецтво, образотворче мистецтво, архітектура та містобудування, ужиткове мистецтво, музика і театр. Десятий розділ – «Релігійне життя». І нарешті, одинадцятий розділ «Довідкова частина, до якої включено енциклопедії, адміністративно-територіальні довідники, статистичні довідники, пам'ятні, адресні книги та календарі, біографічні довідники.

Як бачимо, життя Півдня та Сходу України представлено у всій культурно-гуманітарній розмаїтості і повноті. Через що показчик буде цікавий не лише історикам, а й усім гуманітаріям: політологам, філологам, мистецтвознавцям, географам, етнографам, журналістам тощо. Структура продумана дуже ретельно, з максимально можливим охопленням тем. За що треба висловити вдячність керівникам і виконавцям проекту.

Науковий редактор тому Володимир Попик відзначає у передмові, що ця книга стала результатом російської військової агресії на Донбасі. Метою праці є намагання зробити свій внесок у подолання наслідків російсько-українського протистояння «на засадах загальнонаціонального компромісу, конструювання цінностей – як загальноприйнятних для соціуму в масштабах усієї держави, так і з урахуванням специфіки окремих її регіонів».¹² Укладачі показчика намагалися мовою бібліографії висвітлити історію тих регіонів, які проблемно сприймають українську національну ідентичність, продовжують себе вважати частиною євразійського ментального простору, українцями за географічним, а не ментальним визначенням.

Отже, вихід такої книги був продиктований сучасною політичною ситуацією, війною путінської Росії проти України останніх трьох років. Вона є відповіддю на спробу російського лідера та правлячої еліти вкотре спотворити минуле, витягти на світло денне старий російсько-шовіністичний проект Новоросії для розколу України за свідомісною ознакою мешканців по лінії Європа/Росія. Перед українськими гуманітаріями стоїть завдання показати «українськість» території Сходу і Півдня України – земель, які традиційно вже чверть століття голосують за проросійських депутатів та кандидатів у президенти.

Як розглядають автори книги взятий на опрацювання терен? Судячи з передмови О. Удода ця територія оцінюється як «макрорегіон»¹³. Враховуючи, що цей макрорегіон складається, на думку авторів, з восьми областей України, виникає питання, чи варто тоді говорити про макрорегіон, якщо це половина України, другу складають 17 областей, які за площею майже дорівнюють Сходу і Півдню України. Отже, виходить, чи варто вважати макрорегіоном половину України. Чи дійсно вона складається лише з двох макрорегіонів і чи можна ставити знак рівності між ставленням до історичної пам'яті у жителів Дніпропетровщини та, приміром, Донбасу, або мешканцями Старобільщини Луганської області і самим Луганськом? Нам здається різниця суттєва і її оприявнила російсько-українська війна 2014–2017 років. У питанні голосування за президента або за парламент різниця в межах Півдня і Сходу не сильно відчувалася, бо переважна більшість людей у них голосувала за партію регіонів та регіонального президента. Але коли постало питання Батьківщини – Україна це чи частина Росії, то настрої середніх наддніпрянців і донбасівців виявилися досить відчутно різними. Не секрет, що «макрорегіон» Південь і Схід є ніщо інше, як територія, яка не входила до колишньої Речі Посполитої. Тобто це Нова Україна, яка включена була до Російської імперії лише в кінці XVIII ст. Чи не в тому полягає відмінність цих земель в сенсі національної свідомості. Вони не були частиною властивого європейського простору ніколи, і ця проблема вибору стала перед мешканцями Півдня і Сходу лише в часах, коли Україна здобула незалежність і постала дилема, чи вона буде рухатися у Євро-

пу, чи залишиться частиною колишньої Російської імперії у різних квазідержавних модифікаціях (УРСР, республіка в оновленому Союзі, СНД тощо)?

Ментальний аспект був ключовим у такому виборі, – йдеться в передмові. Там сказано, що ні Схід України, ні її Захід не висували більш-менш помітні історичні проекти загальноукраїнського характеру.¹⁴ Така теза викликає заперечення. Насправді існує реально лише два проекти України і третього тут не дано: 1) української України, як незалежної держави, яка плекає культурну окремішність від Москви. І цьому проекту вже більше ста п'ятдесяти років. І не стільки Захід України до нього дотичний, скільки підросійська Наддніпрянина – тобто Схід в широкому розумінні цього поняття; 2) російської України, України не ментального, а географічного розуміння. Коли колишній термін «Малоросія» просто замінюється на сучасний «Україна». Коли Україна – це частина Великої Росії, «республіка у складі» «справжньої» держави Росія.

Отже, насправді є один єдиний – український проект, який мусить влаштувати усіх, якщо вважати за логіку історії постання української держави. Але не влаштував, хоч і значно меншу частину населення, на яку сподівалися у Кремлі. Але чи все необхідне для творення свідомісної органічності зробила українська держава, її еліта? Чи працювала вона з населенням на освітньому і просвітньому рівнях у цьому напрямі упродовж останньої чверті століття? Питання риторичне. Тому облудним виглядає пошук якогось третього шляху, який може завести хіба на манівці. Можуть бути лише різні варіативні модифікації в середині двох основних проектів.

Географічний контекст книги не вичерпує означення «Схід і Південь України». Бо тоді ми ніби визнаємо рацію думки російської політичної еліти, яка упевнена, що України значно менше, ніж існує сьогодні на географічній мапі.

Поняття «Південь і Схід України» не несе суто географічної прив'язки, радше воно має зріз ментально-цивілізаційної орієнтації. Ми розуміємо певну умовність цих понять. Так, Кіровоградська область з Кропивницьким колись входила до Херсонської губернії і перебувала за кордоном старої Речі Посполитої, отже, могла б претендувати на входження до Півдня України, хоча географічно – це її Центр. Харківщина – теж класичний Схід України, але за старою етнографічною класифікацією є Слобожанщиною і тоді упорядники співвіднесли її з Сумською областю. Але, з іншого боку, сама Сумська область була в радянський час штучно «зшита», до неї додали шматок історичної Гетьманщини (Лівобережжя) з Глуховом та його теренами. Харківщина за ментальнісними характеристиками є типовим Сходом України, але в показчик вона не потрапила. Тоді б логічно, як частина Слобожанщини до Сходу мала би потрапити й територія колишнього Острогозького полку, який сьогодні є частиною Воронежської області РРФСР.

Ще окремо хотілося б поговорити про проблему «історичного простору», який природно зайняв помітне місце у передмові О. Удода. Автор цілком слушно і справедливо зазначає, що «історичний простір – це соціальний конструкт. Його межі можуть визначатися історіографією, а історик може створювати такий простір, який існував для учасників взаємодії».¹⁵ Україна – це і є такий штучний конструкт українських інтелектуалів, які стали вважати Україною ті території, які населені українським етносом. Поляки і росіяни, приміром, так не вважають. Вони мислять категоріями поширення державної культури, яка була в Україні нового часу, або російська, або польська. Хоч, може, той етнос і не здогадувався себе вважати і називати українцями та не збирався висувати питань окремішності від російської держави. Абсолютно вірним є зауваження автора передмови, що «історичний простір є важливою категорією при визначенні ідентифікації чи етнічної або державної належності. Інші – не наші, це ті, що жили або живуть поза нашим простором».¹⁶

Історичний простір – питання нестале, мінливе, воно не обмежується сучасними державними кордонами. Литва під час війни за незалежність у 1918–1920-х роках не змогла втримати Вільнюса та його околиць, той відійшов до відновленої Польщі, і вона обмежена була територією навколо Каунаса. Після 1939 року Литва свою етніч-

ну територію відновила повністю. Територія польської держави мінялася за останнє тисячоліття до невпізнання: од «від можа до можа», до від Західного Буга до Одера. А центр польської державності на Великопольщі в районі Познані від середніх віків до 1918 року перебував під владою Німеччини.

Україна на картах українських географів Г. Величка та класиків географічної думки С. Рудницького та В. Кубійовича не обмежувалася теренами нинішніх кордонів. Навіть за бездержавності українські інтелектуали вважали Україною етнографічно українську Пряпівщину у Словаччині, Холмщину, Підляшшя, Лемківщину й Надсяння – у Польщі; Берестейщину, Кобринщину, Пінщину, Гомельщину (відійшли під Білорусь); та нині російські Стародубщину, частину Вороніжчини і Курщини та Білгородщини, Донщини і Кубань. Багатостраждальне Придністров'я колись теж було Херсонською губернією і там упродовж усього XX століття переважало українське населення. Молдавська АРСР була створена штучно Й. Сталіним, щоб здійснити у 1940 р. «аншлюс» Молдавії фактичної. Так само як Карело-Фінська союзна республіка існувала в складі СРСР до 1956 р. в надії «приєднати» до Великої Росії бунтівну Фінляндію.

Чому ми маємо відмовлятися від територій, які в силу несприятливих обставин, тиску сильних та агресивних сусідів не потрапили у межі нашої держави, нехай і в особі УРСР. У такому разі до поняття Схід України варто було включити ті землі, які сьогодні є частиною РРФСР. Не в тому справа, що ми претендуємо на землі, що належать іншій державі, а в тому, що, говорячи про ці землі, ми нагадуємо Москві, що територіально ми втратили незрівнянно більше українських територій за площею, ніж Москва у Криму чи навіть Донбасі разом узятих. Через те, що ми не відмовляємося від етнографічного принципу формування державної української території, через те, що не вважаємо справедливим однобічне рішення червоної Росії провести кордон між РРФСР та УРСР на вигідних для неї умовах переможця. І це важливе питання принципу. Міркування «не травити гусей» не буде для України міродайним чинником, його все одно не оцінять за Хутором Михайлівським.

Власне, О.Удод сам вірно висновкує у передмові щодо назви «Україна». Він слушно стверджує, що «метод просторової локалізації об'єкта постфактум завжди використовується в історичній науці і може екстраполюватися на будь-які територіальні одиниці». ¹⁷ Звісно, Бельгія екстраполює колишню Фландрію, Франція – Галію, Румунія – Молдову, Волощину і Трансильванію з їхньою попередницею романською Дакією. І це при тім, що сьогодні Молдова є другою румунською державою, яка цивілізаційно коливається між Росією та Європою. А Трансильванію своєю вважають угорці через керування цією територією у XVII–XVIII ст. трансильванськими володарями угорського походження. То чому ж ми не можемо говорити, виходячи з того ж таки принципу екстраполяції про українськість тої ж таки Кубані? Там працювали такі знакові українські діячі, як С. Петлюра і М. Міхновський, знаменитий історик Кубанщини Федір Щербина обрав українську самоідентифікацію. Степан Ерастов був активним українським діячем загальноукраїнського масштабу кінця XIX – початку XX ст. Письменника кубанця Василя Мову (Лиманського) порівнюють за чистотою мови з І. Нечуєм-Левицьким. Не кажемо вже про плеяду військовиків Кубані, які воювали в лавах армії УНР, відстоюючи українську незалежність від червоних і білих відновителів російської імперії. Існує величезна література, зокрема й українською мовою по етнографії (згадаймо лишень Митрофана Дикаріва – класика української етнографії), історії, культури Кубані. Все це, на жаль, залишилося за дужками рецензованої книги.

Проте ці міркування відносяться більше до концепції книги, яку визначали більше історики, ніж бібліографи. Крім того, користувачеві в цілому байдужі ці розмисли. Для нього важливий багатющий бібліографічний контекст книжки, величезний зібраний матеріал у ньому. Треба подякувати усім причетним до виходу цієї книги за безцінний подарунок дослідникові.

1. Історія Києва : бібліогр. покажч. : в 2 т. / Держ. іст. б-ка УРСР ; Держ. публ. б-ка АН УРСР ; склала Н. М. Шеліхова ; бібліогр. ред. Ф. П. Максименко. – Київ, 1958-1963. Т. 1 : Історія Києва з найдавніших часів до 1917 р. – 1958-1959. Вип. 1 : Історія Києва з найдавніших часів до 1861 р. – 1958. – 329 с. Вип. 2: Історія Києва з 1861 до 1917 р. – 1959. – 323, 76, 44 с. Т. 2: Київ соціалістичний. – 1962–1963. Вип. 1 : (1917–червень 1941). – 1963. – 518 с. Вип. 2 : (1941–1961). – 282, 25, 21, VII с.
2. Максименко Ф. Матеріяли до краєзнавчої бібліографії України 1847 – 1929; список бібліогр. праць, що стосуються до окремих місцевостей УСРР, Басарабії, Дону й Криму / Ф. Максименко; Всеукр. акад. наук, Всенарод. б-ка України. – Київ: Держтрест «Київ-Друк», 1930. – 264 с. Максименко Ф. П. Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР : бібліогр. покажч. : (відбитки з «Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР» №№ 4-6 за 1963 рік, 1-5 за 1964 рік). – Київ, 1963–1964. – 105 с.
3. Видання Академії наук УРСР (1919–1967): Суспільні науки: бібліогр. покажч. / АН Української РСР. Центр. наук. б-ка. склали: П. Ю. Висоцька (керівник), О. А. Євдокименко, К. Є. Коваленко [та ін.]; відп. ред. М. М. Онопрієнко – Київ: Наук. думка, 1969. – 654 с.
4. Пісковий С. [Дашкевич Я.] М. Кордуба та його «Бібліографія історії України» // Наук.-інформ. Бюл. Архів. управління УРСР. – 1963. – № 6. – С. 62–64.
5. Спис творів Івана Франка з додатком статей про нього і рецензій на його писання: [у 2-х вип.] / уложив В. Дорошенко. – Львів: З друк. НТШ, 1918. – Вип. 1. – 80 с. Вип. 2. Критика і публіцистика. – Львів, 1930. – с. 81–184. – (Матеріали до української бібліографії; Т. 4).
6. Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882-1906 г.) / Издание Полтавской Ученой Архивной Комиссии; сост. Членами Комиссии И. Ф. Павловским, В. А. Щепотьевым, А. А. Явойским и студентом Киевского ун-та Б. Д. Чигринцевым. – Полтава: Электрич. Типогр. Г. И. Маркевича, 1911. – [3], 219 с.
7. Дорошенко В. «Киевская старина» і її «Покажчик» // ЗНТШ. – 1912. – Т. 109. – С. 166–177.
8. Палієнко М. «Киевская старина» (1882–1906): Хронологічний покажчик змісту журналу / Марина Палієнко. – Київ: Темпора, 2005. – 480 с.; Палієнко М. «Киевская старина» (1882–1906): Систематичний покажчик змісту журналу / Марина Палієнко. – Київ: Темпора, 2005. – 608 с.
9. Громадська думка: щоденна політична, економічна і літературна газета. 1905 – 1906: анов. сист. покажч. / І. Старовойтенко, Ю. Горбач, Л. Кузьменко. – Київ: Темпора, 2011. – 454 с.
10. Добко Т. В. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. 1933–1939: сист. покажч. змісту / Т. Добко, Б. Ясінський ; наук. ред. О. С. Онищенко; НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Б-ка Конгресу США; НТШ Америки. – Київ; Вашингтон; Нью-Йорк, 2002. – 340 с.
11. Сербські фольклор і література в українських перекладах та дослідженнях : матеріали до бібліогр. / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; Д. Айдачич, Н. Дацькова, Т. Добко, Н. І. Моїсеєнко [та ін.] ; редкол. : О. С. Онищенко (голова) [та ін.]. – Київ : НБУВ, 2005. – 265 с.; Українсько-бельгійські літературні зв'язки, 1870–2008: бібліогр. покажч. / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка; уклад.: Т. Добко, Я. Кравець, Н. Дацькова, М. Чиж ; редкол.: О. Онищенко (голова) [та ін.]. – Київ; Львів, 2010. – 244 с. ; Світова економічна криза: причини, наслідки, шляхи подолання : бібліогр. покажч. (2008–2012) / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; уклад.: Т. В. Добко, В. Ю. Радченко, В. А. Шкаріна [та ін.] ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.]. – Київ, 2015. – 552 с.
12. Попик В. Передмова // Схід і Південь України: час, простір, соціум. Том 2. Матеріали до бібліографії. – Київ, 2016. – С. 19.

13. Удод О. Регіональна конфігурація української історіографії: пошуки моделі розуміння вітчизняної історії // Схід і Південь України: час, простір, соціум. Том 2. Матеріали до бібліографії. – Київ, 2016. – С.26.

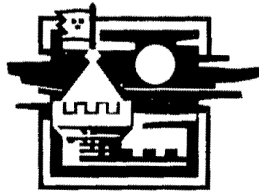
14. Там само.– С.26

15. Там само. – С.23.

16. Там само.

17. Там само. – С.23.

Ігор ГИРИЧ

ПАМ'ЯТІ

ВОЛОДИМИРА МИКОЛАЙОВИЧА САПОНА

3 жовтня 2017 р. передчасно зупинилося серце у Володимира Миколайовича Сапона – письменника, журналіста, краєзнавця, члена Національної спілки письменників України, члена Національної спілки краєзнавців України, заслуженого журналіста України.

Він народився 20 липня 1951 року в селі Рудка Чернігівського району Чернігівської області. Ще в школі захопився літературою, а писати почав під впливом вчителя історії і письменника В. Манойленка. Свої перші вірші Володимир опублікував ще восьмикласником – у районній газеті та республіканському журналі «Піонерія» (нині «Однокласник»). Згодом вірші поета-початківця з'явилися і в обласних газетах: у «Комсомольському гарті» їх помітив Леонід Горlach, а у «Деснянській правді» – Станіслав Реп'ях, котрий, до того ж, керував літературною студією, яку почав відвідувати юний поет. Десятикласником Володимир Сапон поїхав на республіканський семінар поетів-початківців, де його поезії одержали схвальну оцінку Володимира П'янова, Дмитра Білоуса, Абрама Кацнельсона та Віталія Коротича. У 1969-1970 роках Володимир Сапон, на-

вчаючись у Ніжинському педінституті, був активним учасником літературної студії, якою керували спершу чудовий знавець європейських літератур, нині академік НАН України, лауреат Національної премії ім. Т. Г. Шевченка Дмитро Наливайко, а згодом письменник-літературознавець Павло Сердюк. Майбутній літератор та краєзнавець закінчив філологічний факультет Ніжинського педінституту ім. М. Гоголя у 1973 р. Молодий випускник спочатку працював редактором багатотиражки «Будівельник», із 1982 року – заступником редактора газети «Комсомольський гарт». А із 1986 – рівно чверть століття – в обласній газеті «Деснянська правда», переважно завідувачем відділу гуманітарної сфери. Саме в цій газеті у 1998 році йому було присвоєне почесне звання «Заслужений журналіст України». Тут тричі (2004, 2006, 2011 роки) ставав переможцем Міжнародних фестивалів журналістів регіональних ЗМІ «Золотий передзвін Придесення». Та в нелегких журналістських буднях не забував і про поезію. Ще з початку 70-х років поетичні добірки Володимира Сапона публікуються у журналах «Дніпро», «Ранок», «Прапор» (нині «Березіль»), альманасі «Поезія», колективних збірниках. У 1975 році він представляв Чернігівщину на VI Всесоюзній нараді молодих письменників у Москві, не раз був учасником республіканських нарад молодих літераторів. Перша ж збірка «Зірка на пілотці» побачила світ лише 1985 року – у видавництві «Радянський письменник» (нині «Український письменник»). Але це була справді виважена, позначена талантом і досвідом автора книжка поезій.

Згодом вийшли його «Замкова гора» (2001), «Щаслава» (2009), дитяча збірка «Лісова аптека» (2004), книги прози, публіцистики «Дещо із щоденника» (2011), «Страсбурзький піріг» (2013) та «Чубарейко небо оре» (2016), історико-краєзнавчі студії «Призабуті стежки сіверянської Клію» (2003), «Чернігів древній і сучасний» (2003, 2006), «Седнів» (2004), «Таємниці назв наших сіл і міст» (2005), «Вулиці старого Чернігова» (2007), «Меди і полини історії» (2013), «Моя Шевченкіана» (2014).

Володимир Сапон автор понад сотні рецензій і відгуків на поетичні та прозові книжки, переважно земляків. З його передмовами та післямовами вийшли твори Олексія Довгого, Петра Куценка, Олександра Самійленка, Петра Пулінця, Гузель Черниш, Олени Марченко, Петра Руденка. Літератор редагував книжки Дмитра Іванова, Михася Ткача, Надії Галковської, Василя Струтинського, Володимира Пилипця, Віталія Леуса, Якова Ковальця та інших. Він був членом редколегій журналів «Літературний Чернігів» та «Десна», що виходить у російському місті Брянську.

З іменем Володимира Сапона пов'язані серйозні дослідження з історичного минулого нашого краю. Так, він уперше спільно з Олександром Коваленком і Степаном Мельником знайшов «Переписну книгу Чернігова» 1666 року і опублікував її, висловив ще у 1991 році гіпотезу про те, що Ярославна плакала у Путивську на Десні, а не в Путивлі Сумської області, як це доводять науковці, що досліджують «Слово о полку Ігоревім», знайшов і оприлюднив спогади чернігівця Ю. Григоровича, представника відомої родини Вербицьких.

Викликали інтерес публікації Володимира Сапона про історію рідного села Рудки (книжка «Призабуті стежки сіверянської Клію»), про топоніміку Чернігівщини (книжка «Таємниці назв наших міст і сіл»). Опублікував унікальну книжку «Вулиці старого Чернігова», видав книжку про історію давнього Седнева. А путівник «Чернігів древній і сучасний» користується популярністю як серед жителів міста, так і серед його гостей, уже двічі видавався. Також тривалий час дослідник вів у газетах «Деснянська правда», «Чернігівський вісник» та «Черниговская неделя» рубрики «Містечка нашого краю», «100 (90, 80) років тому», «Чернігівська старовина», «Град любий, сільце красне», «Перлини землі Сіверянської», «Цікава топоніміка».

Твори лауреата премій імені Михайла Коцюбинського (2004), Пантелеймона Куліша (2015), Леоніда Глібова (2009), Олексі Десняка (1986), Василя Блакитного (1995) та Івана Кошелівця (2014) перекладені англійською, білоруською, німецькою, російською, чуваською та іншими іноземними мовами.

Світла пам'ять про Володимира Сапона назавжди залишиться в серцях його колег та вдячних читачів.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 18.12.2017. Формат 70х108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 11,25. Обл.-вид. арк. 14,62 Тираж 300 прим. Зам. 0114.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

тел. (0462) 972-664